3/2006

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ गीर्वाणमौल्य[illegible]दवासरत्नकोट्यर्चितसंस्थितं वा ॥ कोटीरभा
भास्वादरनारविंदाहस्मिद्विदास्त्वासविनायकं वा ॥ १ ॥ पायात्स भूत्याचितनेत्रकंठस्थयम
[illegible]भोगीश्वासितोद्यच्चलाद्रिः ॥ भालाग्निनापेर्गलहिंदु च कामनाई मौलिः स शिवः श्रीवेव[illegible]नत्वा
पूर्वमूनीश्वरान् गुरुक्रमतो खेचरान् समस्तपारिकान् सभौदाय करोमि नाथ सगुणैर्युक्तं प्रव्या शास्त्रं कं
[illegible]धानवाठं सूक्ष्मनोरमं च विभक्तं श्लीलवती भूषणं धायं सदि कुमेरुदाहरमेतद्रूपणं सद्यथाः ॥ ३ ॥ नच
नावसमस्तगीर्वाणवृंदवंद्यपादपद्मप्रलयतोउवसमुद्यत्नपोलिनिगीर्णगीर्वाणगर्वद्रामशेद्रामग
र्जितत्रस्तितश्रोउमचंडुचालकचमत्काराउपरोद्यमरिनरिगंतभ्रांतचक्रितचक्रितारिगंतरदंतिदंतरदं
तुरितरिश्वस्त्नयक्षरश्मिनचंडवातेगरिनाखिलजलराशपूरितविश्वविश्वंभराचीवराश्माव्याप्तनाग
रीनत्नेसर्वतोन्मयेभोगींद्रतल्पाश्रितस्येश्वरस्यासि[illegible]सायाः स्निग्धांजनोपमापारतमोरूपारापा
रपूरपारणाकारणोदितान्येकगगनमणिकांतकांतिपुंजपुंजरितविग्रहविश्वेश्वरनद्रिकसन्न
यनेसरोरुहसंकेतनियुक्तनिजनाभिसरोरुहसंभवः श्रीमच्चतुराननः स सकललोकरचनां तग
तसभववल्लपाद्दिशिशुमारचक्रांकितज्योतिर्वलयमभिव्याप्तौ स्तूयत रंगे[illegible]तमिदमतिगह
नत्रिस्कंधं ज्योतिःशास्त्रमकरोत् तत्कालिकाल्पविकलविवेकसक्तजनमहामोहांधकारप
रिप्लुतमुर्द्धा[illegible]रहीनतरवतार श्रीमद्भास्कराचार्यः सिद्धांतशिरोमणिनिर्माणकृतादरस्तत्र

47506 ZZ.C.32

तिकरणीभूतं ... गणितं निरूपयिषुराचार्यो प्रारिप्सितस्य निष्प्रत्यूहपरिसमाप्तिकामनया विशिष्टशिष्टानु
ष्ठिताचारपरिप्राप्तेष्टदेवतानमनलक्षणं मंगलं शार्दूलविक्रीडितेन निबध्नाति । प्रीतिं भक्तजनस्य
यो जनयते विघ्नं विनिघ्नन् स्मृतस्तं वृंदारकवृंदवंदितपदं नत्वा मतंगाननं पाटीं सद्गणितस्य वच्मि
चतुरप्रीतिप्रदां प्रस्फुटां संक्षिप्ताक्षरकोमलामलपदैर्लालित्यलीलावतीं । तत्राह भास्करः
सद्गणितस्य पाटीं वच्मीति क्रियाक्रमः योजनास्ततो गणितं सद्गणितं तत्सद्गणितमिति श्रुते सतो
नाम आश्रयोऽकरासविशरविग्रहवतः परमेश्वरस्य गणनाधिपतिपादकं सद्गणितं गोलगणितं मि
श्रितः अथवा स्वायः स्मृतो भक्तजनस्य विघ्नविनाशयन् निराकुर्वन् सन् प्रीतिं जनयते यः वृंदारकाः देवास्ते
षां वृंदं समूहस्तेन वंदितौ पदौ यस्य तं मतंगाननं गजमुखं नत्वा सद्गणितस्य व्यक्तगणितस्य पाटीं परि
पाटिकां अहं वच्मि अनेनाभाविनो ग्रंथस्य वर्तमानतयोद्देशः कथमित्यत आह स्फुटां स्पष्टत्वादिति
दोषं न तु बहुग्रंथेषु सम्यक् अर्थमपूर्वमपरंपरया चार्यवतः आह चतुरप्रीतिप्रदां चतुराः
दक्षा व्यक्ताव्यक्तादिषु गणितसमूहाध्यायनाध्यापनतज्जनितोत्कर्षाः तेषामाल्हादजनकामित्यर्थः
अथ सद्गुणप्रमोदास्य तौ हेतुमाह अन्ये ग्रंथास्तेन तथा लालित्येन पठितुं शक्याः बहुत्वात्तदत्र
तु संक्षिप्ताक्षरकोमलामलपदैः संक्षिप्तान्यक्षराणि येषां यानि पदानि येषु तानि च कोमलान्य
मलानि अर्थगांभीर्यमार्दवादिलालितानि तैः कृत्वा लालित्यात् लीलावत्यास्य स्यामिति एतेन ग्रंथा
भ्यस्चितं अपरे अन्यग्रंथेव शास्त्राभावात्मानिराकृता अथास्य ग्रंथे वस्थेयदुबोधितां निश १

कर्तुमस्फुरत्प्रीतिमवरायामित्यर्थः एवमेवास्माकमपि यत्नो बोधनीयः ॥ अथ निष्कद्रम्मपणादिसंबोधाय प
रिभाषामाह वराटकानां दशकद्वयं यत्सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्रः ते षोडश द्रम्म इहावगम्यो द्रम्मैस्तथा षो
डशभिश्च निष्कः २ विंशतिवराटकाः काकिणी समुदायः ... दिवजीवनिकायाः वराटकाः च
तस्रः काकिण्यः एकः पणः ते षोडश पणाः द्रम्मो ज्ञेयः षोडशभिर्द्रम्मैरेको निष्कः स्यात् २ अथ धातुतौ
ल्यपरिभाषामाह तुल्याययवाभ्यां कथितात्र गुंजा वल्लस्त्रिगुंजो धरणं च तेऽष्टौ गद्याणकस्तद्द्वयमिंद्र
तुल्यैर्वल्लैस्तथैको धटकः प्रदिष्टः द्वियवतुलिता गुंजा भवति ... गुंजा यस्मिन्स वल्लस्त्रिभिर्गुंजा
भिस्तुलित इत्यर्थः तेऽष्टौ वल्ला धरणमिति संज्ञा ... धरणद्वयमेको गद्याणकः चतुर्दशभिर्वल्लै
रेको धटकः कथितः ३ दशार्धगुंजं प्रवदंति माषं माषाह्वयैः षोडशभिश्च कर्षं कर्षैश्चतुर्भिश्च पलं तु
लाज्ञाः कर्षं सुवर्णस्य सुवर्णसंज्ञं ४ पंचगुंजो माषः स्यात् षोडशभिर्माषैरेकः कर्षः चतुर्भिः कर्षैरेकं पलं तु
लाज्ञाः सुवर्णस्य कर्षं सुवर्णसंज्ञं बोधयांचक्रुः यथोक्तं ... कोजनकीलरूपताः सुवर्णस्य सु
वर्णस्य सुवर्णस्य गुल्मियकं ... तं तव रामेण सुवर्णस्य च जानकी एवं रजतस्य ... कस्तूरि
कर्पूरपट्टनोल्येक ... इति संज्ञा यवोदरैरंगुलमष्टसंख्यैर्हस्तोंगुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः २४ हस्तैश्च
तुर्भिर्भवतीह दंडः क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषां ४ ... अष्टभिर्यवैरंगुलमेकं चतुर्विंशत्यं
गुलैरेको हस्तः तादृशैश्चतुर्भिर्हस्तैर्दंडसंज्ञा तादृशैः सहस्रद्वयमितदंडैः क्रोशः अष्टौ सहस्रं हस्ता
इत्यर्थः ५ स्याद्योजनं क्रोशचतुष्टयेन तथा कराणां दशकेन वंशः निवर्तनं विंशतिवंशसंख्यैः क्षेत्रं च

5
2006

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

[illegible]गुलौर्निबद्धं ३ चतुर्भिः कोशैः [illegible] हस्तानां दशके न वंश इति संज्ञा विंशति संख्या
[illegible] निवर्तनं चतुर्दिशं चतुर्भिर्भुजैर्निबद्धं क्षेत्रं स्यात् [illegible] हस्तो [illegible] विंशति हरि
[illegible] हस्तमानेन [illegible] तामाघ धस्वारिका सा ७
विस्तारो [illegible] हस्तमि [illegible] दश [illegible] हस्त [illegible] कुजे अथव
स्तरण [illegible] खारिका ते [illegible] तेन एकेन कोणस्यो [illegible]
मः [illegible] ग [illegible] णस्तु खार्याः खलु
[illegible] कुडवं प्राहुः ८
[illegible] आढकं चतुर्थांशं प्रस्थ
प्रस्थः चतुर्थांशः कुडवः [illegible] कुडवः प्रस्थमाढकम राशि
[illegible] ततो गद्याणक तुल्यं
[illegible] कसंज्ञा ९ स्यच
[illegible] तिशच्चारिंशद्वैर्यवः इयंथ
[illegible] भवादिशेषेनेज्ञ सारिपरिभ
[illegible] तथापि [illegible] एकेन रुचक प्रोक्त
[illegible] शिरोमणावाचार्यः प्रोक्तवान् तथाहि पोस्वा

का

२

ग्रु

निमेषस्य खै समभागः स तत्परस्तच्छतभाग उक्ता त्रुटिर्निमेषैर्धृतिभिश्च काष्ठा तत्त्रिंशता सद्गणकैः कलो
क्ता १ त्रिंशत्कलाभिर्घटिकाक्षणः स्यान्नाडीद्वयं तैः खगुणैर्दिनं च गुर्वक्षरैः खेंदुमितैरसुस्तैः षड्भिः प
लं तैर्घटिका खषड्भिः २ स्याद्वा घटीषष्टिरहः खरामैर्मासो दिनैस्तैर्द्विकुभिश्च वर्षं स्यादि श्रीमद्ग
णेश्वरदैवज्ञविरचिते सिद्धान्तलीलावत्युदाहरणे लीलावतीभूषणे तोऽपि परिभाषानिरूपणाध्यायः प्रथमः
अथ ग्रंथादौ ग्रंथमध्ये ग्रंथान्ते मंगलमाचरणीयमिति शिष्टाचारस्य श्रवणादयमप्याचार्यः स्वशिष्टत्वसंर
क्षार्थं मंगलं च विघ्नविनाशनाय चोक्त परिभाषायाः श्रीधराचार्यभट्टाद्युक्तत्वात् पाटीगणितबाहुल
स्य च यमंगलांतरमाचरति लीलागललुलल्लोलकालव्यालविलासिने गणेशाय नमो नीलकमलामल
कांतये १० तस्मै गणेशाय नमः किंलक्षणाय कालश्चासौ व्यालश्च कालव्यालः लुलनीलुलल्लील
या गले लुलन् लोलश्चासौ कालव्यालः कृष्णसर्पस्तेन सह विलासः सोऽस्यास्तीति तस्मै नीलं च तत्कमलं च
श्यामेंदीवरं तद्वन्निर्मला द्योतमाना कांतिर्यस्य तादृशाय एतेनैतादृग्विघ्नविध्वंसविदग्धविघ्नराजस्वरूपवर्ण
नेन विलुप्त लाघव विलासबद्ध गणितमिह मति गतं परमादरातितीक्ष्णधिया सेव्यमिति सुग्धबुद्धी
नां प्रतिसूचनाकटाक्षः अधुना पाटीमिति व्यक्तगणितप्रतिपाद्यार्थमूलभूतसंख्यासंज्ञां नरेण तत्तद्
व्यवहारासिद्ध्यै शतादिकस्थाने संज्ञामाह एकदशशतेति तथा जलधिश्चांत्येति च एकदशशतसहस्रा
युतं लक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मशंकवस्तस्मात् ११ जलधिश्चांत्यं मध्यं परार्द्ध
मिति दशगुणोत्तरं संज्ञाः संख्यायाः स्थानानां व्यवहारार्थं कृताः पूर्वैः १२ इति पूर्वाचार्यैर्व्यवहारार्थं दशगुण

उत्तरेत्तरंयथाभवति तथासंख्याःगणनायाःस्थानानांएकदशादीनांसंज्ञाः कृताः तत्र प्रथमे एकस्थानं ततोऽन्यं
तोदशगुणाय येनैकस्थं ततस्ततोदशस्थानंद्वितीयं ततस्तृतीयंशतस्थानं चतुर्थंसहस्रस्थानमिति एवं पर
र्यंपर्यंतं अष्टादशस्थानानि येषामुत्तरोत्तरं दशगुणाभवंतिते षां क्रमेण गणनायां एकस्थानादृशगुणंदशस्थानंभ
वंति दशस्थानाद्दशगुणमधिकं शतस्थानं ततः शतस्थानाद्दशगुणमधिकं सहस्रस्थानमेवमुत्तरोत्तरं
दशगुणान्यधिकानि भवंति इत्यर्थः तत्त्वष्टादशैवस्थानानि संज्ञाप्रमाणामिचेदाह श्रुतिरेवप्रमाणं
तथाहि इमामेऽअग्नइष्टकाधेनवः संत्वेकाचदशचदशचशतंचशतंचसहस्रंचायुतंचायुतंचनियुतंचनियुतंचप्रयुतं
चप्रयुतंचार्बुदंचन्यर्बुदंचसमुद्रश्चमध्यंचांतश्चपरार्धश्चैतामेअग्नइष्टकाधेनवः संत्वमुत्रामुष्मिंल्लोकेतथा
यश्रीधरोप्याह एकोत्तराअस्पद्धोणिपतेःपरार्धपर्यन्तसंज्ञिताः संख्यायाः प्रज्ञाताः स्तुरस्यप्रमाणबाधि
रथ व्याकिलाकीर्त्यः गीयंतेस्मरमध्यमंकृत्वयतजातेनवंध्योदरान्मूकानाग्रकरेणकुम्भीरमणीदुग्धा
द्धधरोधसद्वाति अथश्रीधराद्यैराधिकासंज्ञाअप्युक्ताःपरंबहूनांविरोधात्संयोजनानुपपत्त्या च तत्का
त्रापिगुणभजनादेः संकलितव्यवकलितज्ञानमंतरेणासंभवेदाराससिद्धेः संकलनव्यवकलनयोःसूत्रेवृत्ता
र्द्धेनाह कार्यःक्रमादुत्क्रमतोथवांकयोगोयथास्थानकमंतरंवा क्रमादाउत्क्रमतः यथास्थानमंतिक्रम
[illegible]गोवाकार्यः अयमर्थः यथाएकस्थानीयांकेनसहएकस्थानीयांकोयोज्यःदशस्था
[illegible]नेनशतस्थानेसहस्रस्थानेनसहस्रस्थानंयोज्यंइत्यादिक्रमाद्योगोवियोगोवा
[illegible]योक्रमादपिआदौशतस्थानेशतस्थानंदशस्थानेदशस्थानंयोज्यएकस्थानेनसहै पत्र 3
कस्थानमित्यादि [illegible] अत्र अंकोद्देशकमाह अयेबालेलीलावतिमतिमति ब्रूहिसहितान्द्विपंचद्वात्रिंशत्त्रिनवति
शतानिष्टाशात्त्रयोदशोतानेतान्नयुतान्वियुतांश्चापिवरमेयदिव्यक्तेयुक्तिव्यवकलनमार्गेसि कुशलासि १ अयेको १
मलामंत्रणेभोःबालेलीलावतिमतिमिति बुद्धियुक्ते एतानंकान्गणिते युक्तियोगःव्यवकलनंवियोगतयोर्मार्गे 2006
कर्तव्यतातत्रकुशलाचरुतराभ्यासवत्यसि चेत्तर्हिएतानंकान्शतेवोपतान्सुक्ताञ्चदतथाचायुतान्छोधितान्
वद अथैतान्कानिच्छयपेक्षायामाह द्वौचपंचचद्वात्रिंशच्चत्रिनवत्यधिकंशतंत्रिनवतेशतंभिन्नमपिकाप्य
त्रिनवतिश्चशतंचेति वाष्टाशश्चदशचेत्येषांसमूहउअथन्यासः
२
५
३२
१९३
१८
१०
१००
एषामुक्तवद्यथास्थानंयोगेक्रमा
क्रमाद्यजातं ३६० अथव्यक्तेवोलितेन्यासः ३६० [०००००] अत्रोक्तवद्वियोगे जाते २५४ एतत्कथमित्याह य
थाशून्यामिताद्दशकस्थानात्पट्चतुष्टयमितिततदोस्मादृशकंग्रही त्वातस्मात्षाण्मितिशोध्यशेषयु
तंस्योर्ध्वांकमुपरिन्यसेत्तद्दशकंतुतदग्निमस्थानाच्छोधयेत्यतोंक स्थानानिदशगुणानिततराणिसंस्मृत
अशुद्धांकदशकाद्विशोध्यशेषंगत्वातेदशकस्तुतदग्निमांछोधयेत् एवंमत्याकपर्यंततथाचभीष्टरा
शोक्रियंतोदशकाःसंतीतेन्नेत्रशुद्धराशिंचमरशकाद्विशोध्यशेषंग्राह्यमितिप्रामम तोग्निमदशकोगृह्य
तेसचोत्तरोत्तरसूत्रोभवतीत्युपपन्नंएवंसतेव्यवकलनाज्जातं २५४० ॥ इति संकलितव्यवकलिते ॥ अथ
यद्गुणोहारोभाज्याच्छुध्यति तथासमद्विघातः इतिरित्यादिभजनवर्गादीनांगुणनसापेक्षत्वाद्गुणनेसूत्रंसार्द्धई
येंद्रवज्राया आह गुण्यांत्यमंकमिति गुण्यांत्यमंकंगुणकेनहन्यादुत्सारितेनैवमुपांतिमादीन् गुण्यस्त्व
धोगुणखंडतुल्यस्तैः खंडकैःसंगुणितोयुतोवा भक्तोगुणःशुद्ध्यतियेनतेन इष्टोनायेति भक्तोगुणःशुद्ध्य

तियेन तेन स्वस्था न गुण्ये गुणितः फलं वा द्विधा भवेद्रूपविभाग एवं स्थानैः पृथग्वा गुणितः समेत इष्टोनयु
क्तेन गुणेन निघ्नो भीष्टघ्नगुण्यान्वितवर्जितो वा गुणितुं योग्यो गुण्यः गुण्य तेऽनेनेति गुणकः गुण्यस्या
त्यमकं गुणकेन हन्यात् गुणयेत् यावन्तो हन्यमानाः स्थानस्थायिनो गुणस्य ज्ञाः अत उत्सारितेन गुणकेनोपान्तिमादीनं स्य
स्य समीपवर्त्तमानो यः स्तउपान्तिमस्तदादीनपि गुण्ये तत्पूर्वस्थाने युयोगः कार्यः अयमेकः प्रकारः अथ गुण्य
स्याधोधः इति यावन्तो गुणखण्डास्तावत्स्थानेषु गुण्यं संस्थाप्य तैः खण्डकैः संगुण्य योगः कार्यः एवमपि फलं स्यात् द्वि
तीयप्रकारोऽनरं भक्त इति गुणः येन केनापीष्टेन केन भक्तः सन् स्तुष्टाति तेनाथ लब्ध्या च गुण्ये गुणितः सन् फलं भवति
चेति तृतीयप्रकारः द्विधेति एवमुक्तप्रकारेण रूपविभागो द्विप्रकार उक्तः एकोऽभीष्टखण्डात्मको रूपविभागो द्वि
तीयप्रकारे दर्शितः अपरो वर्त्तफलात्मकस्तृतीयप्रकारे दर्शितः चतुर्थप्रकारमाह नेस्थवा गुणकस्य गुणस्य वा
स्थानानां एकदशशतादीनां विभागं कृत्वा तैः स्थानैः पृथग् गुण्ये गुणाके गुणिते यथास्थानं स्थानान्तरेण योगे योगे ७
गे फलं स्यात् पञ्चमप्रकारमाह येन केनापीष्टेन ऊनो युतो गुणकस्तेन गुण्यो गुणनीयः इष्टगुणितगुण्यान्वितं
फलं स्यात् अथवेष्टयुतेन गुणकेन गुण्ये गुणिते इष्टघ्नगुण्येन वर्जिते फलं स्यात् एवं प्रकारषट्केन गुणविधिः उ
देशकः बाले बालकुरङ्गलोलनयने लीलावति प्रोच्यतां पञ्चत्र्येकमिता दिवाकरगुणा अङ्काः कति स्युर्यदि रूप
स्थानविभागखण्डगुणने कल्यासि कल्याणिनि छिन्नास्तेन गुणेन ते च गुणिता जाताः कति स्युर्वद न्यासः गुण्यः
१३५ [illegible] १ संगुण्य १२ उत्सारितेन गुणकेन १२ पुनरुपान्तिमाय ३ गुणितः ३६ उत्सारितेन १२ पुन ८
रूपां [illegible] २० गुण्य इति रूप खण्डेन ४।८ आभ्यां पृथगधोधो गुण्ये गुणिते ५४० १०८० युते च जातं तदे

[illegible] १६२० गुणा १२ [illegible] कः ४।३ आभ्यां पृथक् एक च गुण्ये गुणिते फलं तदेव १६२० गुणकः १२ इष्टेमानेन ३ ऊनः ९ अनेन गुण्यो १३५ 11
निघ्नः १२१५ [illegible] गुणितगुण्येनान्वितं ४०५ जातं तदेव १६२० गुण्यः १३५ इष्ट ३ युतेन गुणेन १५ गुणितः २०२५ इष्टघ्न 2006
गुण्येन ४०५ वर्जितं जातं तदेव अथ स्थानविभागः खण्डे गुणकस्य १।२ गुण्यः १३५ खण्डाभ्यां गुणितः १३५।२७० यथास्था
नेयुतः जातं तदेव १६२० यथास्थानं नाम दशस्थानीयेनैकेन गुणिते गुण्ये पृथक् स्थानीयोऽङ्कः गुणितफलं स्थानां
तरेण युतमित्यर्थः अथ यमे च गुण्यस्थानविभागखण्डानि १।३।५ एभिर्गुणकः स्थानत्रयेऽधोधः संगुणितः यथास्था
१२ जातं तदेव १६२० इति गुणनं अत्रोपपत्तिः गुणकस्य गुण्यांत्यांकप्रमितावृत्तिगुणाग , एमेव फलं यथा च
तुर्णां चतुर्भिर्गुणने चतुर्भिरतः हरस्यावृत्तिचतुष्टयं भवति तथा एवोपान्त्यादीनां गुणने भाव्यमानगुणकस्योत
सारणं कृतमत उक्तं गुण्यान्त्यमङ्कं गुणकेन हन्यादिति गुण्यस्त्वधोध इति विशिष्टेन गुणकेन गुण्यो गुणितोऽथवा
गुणखण्डैः पृथग्गुणितो युतश्च फलं तुल्यमेवेति स्पष्टं गुणको येनापवर्त्तितः शुद्धो भवति तेन तत्फलेन गुण्ये
गुणिते फलं स्यादेव यतः फलेन गुणितोऽपवर्त्तः परिशेषाद्गुणा वस्थानैरिति गुणके न गुण्ये गुणिते वा गुण्येन गुणके
गुणिते फलं तुल्यमेव तथा गुण्ये न गुणकं गुणनीयमपमं अन्त्यस्थानं गुणितं पश्चादुपान्तिमस्थानं गुणितं ततस्तयो गुणि
तयोः स्थानैरेव स्थानान्तरत्वेन योगयोगो कृतः अथ लाघवार्थं गुणकस्थानैरेव गुण्ये गुणिते सति फलं तुल्यमेव स्या
त् इष्टोनेति गुण्ये इष्टोनेन गुणेन गुणिते तर्हि इष्टगुणोऽगुणः स्यात् इष्टयुतगुणकेन गुणिते तर्हि इष्टगुणो
ऽधिको भवति अतः इष्टघ्नगुण्यान्वितवर्जितो वेति समुचितं ११ अथ भागहारे करणसूत्रं इन्द्रवज्रयाह भाज्याद्
हरः इति भाज्याद्धरः शुद्ध्यति यद्गुणः स्यादन्त्यात्फलं तत् खलु भागहारे समेन केनाप्यपवर्त्य हारभाज्यौ भजेद्वा सति ५

संभवेतु ५ अंत्याद्राश्यांकाद्यद्गुणो हारः शुद्ध्यति तत्त्राग्रहारे फलं स्यात् भाजयितुं योग्यो भाज्यः ह्रीयतेऽनेनेति हरः इत्येक
प्रकारः अथ द्वितीयमाह वा संभवे सति नीः शेषतया भागो गच्छति चेत् तदा भाज्यावपवर्त्य तु पुनः हरेत् यत्र भागहारा
भाज्यहरयोर्लघ्वीकरः सोपवर्त्तः अथास्योदाहरणपि प्राग्गणितं सच्छेदानामंकानां न्यासः ५२० अस्मात् छेदः
कति वारान् गच्छति एकवारमवातो लब्धा मिदं छेदे निष्कासिते शेषं ४२० अस्मात् इयं छेदः कियद्वारं गच्छति अ
नाख्येयं छेद फलं ३१ निष्कासिते शेषं १० लब्धं पूर्वागत फलेपं क्तौ न्यस्तं ५ पुनरपि तद्वत् कृते जातो रा
शिः ७३१ प्रकारांतरमाह हर भाज्याविमौ ६२१।१५२० त्रिभिरपवर्तितौ ४।५४० अत्रापि हरेण लब्धं भाज्ये
भक्ते फलं तदेव ७३५ अथ चतुर्भिर्भाज्यहारावपवर्त्तितौ ४०५।३ छेद कृते फलं तदेव ७३५ एवं येनांकेन हरोपव
र्तितस्तेनैवांकेन भाज्यमपवर्त्य स्वाभिष्टं साधनीयं ५ अत्रोपपत्तिः भाज्यराशेः सर्वाशा द्राज्यक
स्य यावंत्य आत्तयः शुद्ध्यस्तावदेव भजने फलं भवति भाजकाद्राज्यो यद्गुणोधिकः अथवा भाजको गुणो
भाज्यः समस्यात् तदेव फलं अथ लाघवार्थं तु येनांकेन हारभाज्यावपवर्त्याविधो क्रियमाणे तत्रापि न्यूनाधिक
त्वं पूर्ववदेवेन अभिप्रायती मर्थः क्रमप्राप्तं वर्गकरणे सूत्रद्वयं शमद्विघातइति सद्विघातः कृतिरुच्यते तथ
[illegible] गुणा मनिघ्नाः स्वस्वोपरिष्टाच्च तथापरेंकाः स्यक्त्वांत्यमुत्सार्य पुनश्च राशिं ७ समयोर्द्वयो
[illegible] णनं वर्गः सैव कृतिः न च तुल्योरपि पंच स्वप्नमितयोर्वर्गराशिर्भवतीति चेत्सत्यं
[illegible] स्येवो द्दिष्टत्वात् स्यंस्तेनैव गुणितः स्ववर्गो भवत्येवमाद्य [illegible] वर्गः अथ द्वितीय
[illegible] यस्य वर्गः चिकीर्षितः तस्यांत्यांतिमाद्वस्तस्य समद्विघातः [illegible]

तस्यैवोपरि [illegible] ततो द्विगुणितेनांत्यांकेनापरानंकान्संगुण्य यथाक्रमं स्वस्वोपरि स्थापयेत् एवमंत्यस्य 13
कर्त्तव्ये संजाते [illegible] पयित्वा राशिमग्रे उत्सार्य पुरपि स्थाप्यो त्यवर्गइत्यादि विधेयं उपांतिममेवांत्यं प्रकल्प्य 2006
तस्योपर्यंकाः स्थापनीयास्तेषां योगः कार्यः एवं यावंति स्थानानि तावत्स्वयमेव विधिर्मुहुः कार्य एवं चिकीर्षितस्य
वर्गो भवति अथ तृतीयप्रकारमाह खंडेति खंडद्वयेति खंडद्वयस्याभिहतिर्द्विनिघ्नीतत्खंडवर्गैक्ययुता कृतिर्वा
इष्टोनयुग्राशिवधः कृतिः स्यादिष्टस्य वर्गेण समन्वितो वा १८ अथ यस्य राशेर्वर्गोभीप्सितस्तस्याभिष्टं खं
डद्वयं विधाय तयोः परस्परा हतिर्द्विगुणा तयोः खंडयोर्वर्गस्यैक्येन युतासती कृतिः स्यादिति वा पुनः प्रका
रांतरमाह इष्टोनेति अथ यस्य वर्गः कर्त्तव्यस्तं राशिं स्थानद्वये स्थाप्य एकत्र केनाचिदिष्टांकेनोनः अपरत्र
युतः तयोर्वधः इष्टवर्गेन युतः स वा कृतिः स्यात् इत्यपि वा अथात्र प्रकारचतुष्टयेनोदाहरणमाह सखे नवा 6
नामिति सखे नवानां च चतुर्दशानां ब्रूहि त्रिहीनस्य शतत्रयस्य पंचोत्तरस्याप्ययुतस्य वर्गं जानासि चेद्
र्गविधानमार्गं १९ न्यास २।१४।२९७।१०००५ एषां समद्विघातइत्यादिना जाताः क्रमात् कृतयः ८१।१९६।८८२०९।
१००१०००२५ इत्येकोविधिः प्रकारांतरेण स्थाप्य इत्यादिना यथा राशिः २९७ अत्रांत्यं २ तस्य वर्ग ४ अस्यैवोप
रि न्यस्तः ततो द्विगुणितेनानेन ४ अपरावंकौ ९७ संगुण्य ३८८ स्वस्वोपरि न्यस्तौ अंत्यं २ त्यक्त्वा राशिः उत्सार्यांत्यमिदं
९ अस्य वर्गः ८१ द्विगुणांत्येन १८ अपरो ७ अंको निघ्नः निजोपरि न्यस्तः अंत्यं २ त्यक्त्वा राशौ ७ प्रोत्सारिते पुनरत्यंस्य
वर्ग एव स्थापितः अथ परांकाभावात्रान्योविधिः एवमन्यस्य न्यासाः ९ ८२ एषां योगे जातो वर्गोस्य एव
८८२०९ एवमन्येषामपि वर्गाः अनेयाः प्रकारांतरेणाह नवानां चतुः ३२१४९ ८३८५ दशानां १४ त्रिनत्रिशत्याश्च २९७

क्रमात् खंडानि ४ २ २९० स्वस्वखंडयोः परस्पराहतिरियं २०४५।२०३० द्विघ्ना ४०।९०।४०३० स्वखंडवर्गैक्यैरेतै ६
४९।१०३।८४९ युतौ स्तौ जाताः पूर्वोक्ता वर्गाः ८१।१९३।८८२०९ चतुर्थप्रकारमाह इष्टोनेति राशी २१४९
यथा स्थापिते [२ ४ / २ २४] इष्टं नानेन ३ ऊनयुतौ [३ ८ / ५ २०] स्वयोः स्वयोः परस्परगुणनं ४५।१५० इष्टस्यास्य ३ वर्गेण
३ समन्वितं जातं स्थानद्वयराश्योः २।१४ वर्गौ ८१।१९६ एवमन्येषां अत्रोपपत्तिः स्पष्टैव इष्टोनयुतौ शार्वधरइष्ट
वर्गो नाभवति स चेदिष्टवर्गेण समेतस्तर्हि राशिवर्गो भवतीत्युपपन्नं १९ अथ वर्गेज्ञाते वर्गमूलार्थं सूत्रमिदं श्लो
र्द्लविक्रीडितेनाह त्यक्त्वान्त्यादिति त्यक्त्वान्त्याद्विषमात्कृतिं द्विगुणयेन्मूलं समे तद्धृते त्यक्त्वा लब्धकृतिं तदादि
विषमाल्लब्धं द्विनिघ्नं न्यसेत् पंक्त्यां पंक्तिहृते समेन्यविषमात्त्यक्त्वाप्तवर्गं फलं पंक्त्यां तद्द्विगुणं न्यसेदिति मुहु
र्नकेर्दलं स्यात्पदं २० मूलं चतुर्णां चतथा नवानां पूर्वं कृतानां च सखे कृतीनां पृथक् पृथग्वर्गपदानि विद्धि बुद्धे
र्विवृद्धिर्यदि तेऽत्र जाता २१ अन्त्याद्विषमात्कृतिं त्यक्त्वा मूलं द्विगुणयेदित्यन्वयः अथ वर्गराशेर्मूलेऽग्रमाणे
आद्यस्थानात् प्रभृत्यन्त्यस्थानपर्यंतं ऊर्ध्वतीयग्रेखाभिर्विषमसमसंज्ञा प्रकल्प्या तत्र योऽन्त्यो विषमांकस्तस्मा
द्यस्य वर्गः शुद्ध्येत् तां विशोध्य मूलं द्विगुणयेत् अथ विषमस्यादिभूतो यः समः स्तस्मिन् द्विगुणमूलेन भक्ते समादिभूतो
[illegible] कृतिं त्यक्त्वा लब्धं यत्पूर्वमस्ति तद्द्विगुणं स मूलं पंक्त्यां न्यसेत् अथ तया मूलपंक्त्या समा
[illegible] तां विषमात्त्यक्त्वा पुनरपि तथैव यावत्समाप्तिः अथ या मूलपंक्त्यास्ति तद्दलं प
[illegible] दं पंक्तिर्दिशि तव न्यासः मूलमिति स्पष्टोऽर्थः ४।९।८१।१९६।८८२०९।७००१०००२५
[illegible] अथास्य ८८२०९ मूलं विधेयं अत्रान्त्यविषमांकोऽयं ८ अस्माद्वर्गं ४ निःकास्य शेष

[illegible] ४८२०९ [illegible] गुणं पंक्त्यां न्यस्तं ४ अनेन समेन भक्ते लब्धं १ द्विगुणः स १८ मूलपंक्त्यां स्था [illegible] ५८ 15
2006
शेषं १२२०९ [illegible] स्य २ कृतिं ८१ समादिभूता द्विषमांकात् स्यात्य १२२ त्यक्ता शेषं ४१०९ अथ मूलपंक्त्यानया १८
समे ४१० हृते लब्धं २ द्विघ्नं सन्मूलपंक्त्यां न्यस्तं १८४ शेषात् समादिभूता विषमा ४९ लब्धस्य २ वर्गे शोधिते जाता मू
लपंक्तिरियं १८४ दलिता जातं पदं २९७ अथैवं सर्वत्रानयनेजातानि मूलानि २।३।९।१४।२९७।१०००५ अत्रो
पपत्तिः समद्विघातइति वर्गरूपमेव स्वरूपितं तत्र वर्गराशेराद्योऽङ्कः स च तैः सर्गिकेण विषमः एकत्वात् अथ तदग्रि
मश्च समः द्वितीयत्वात् तदग्रिमस्तृतीयत्वात् पुनर्विषमः तदग्रिमश्चतुर्थत्वात् पुनः सम इत्यादिविषमसमत्वं
रूढमेव एवं राशौ विषमसमकल्पनायां सिद्धायां यावंतो विषमास्तावंतो मूलराशावंकस्थानानि संति ताव
तां वर्गा अपि वर्गराशौ संतीति ज्ञायते एवं परिशेषाद्विषमस्थानं वर्गस्थानं भवति पूर्वं वर्गकरणे तावदन्त्यमंत्य 7
स्थापितो भूदिदानीं तद्वैलोम्येन तस्माद्वर्गः शोध्य इति प्राप्तं तथा च यस्य वर्गः शुद्ध्यति एवं तस्यो मूलत्वेन ज्ञातः
अथ पूर्वमनेन द्विगुणेनोपांतिमः संगुणितः आसीत् इदानीं तेनैव विनिघ्नं समपरूक्षितं तादग्रिमांके भक्ते लब्धमुपां
तिमः स्यात् अथ पूर्वं तस्यापि वर्गः स्थापितो भूदतस्तद्वर्गस्तदग्रिमाद्विशोध्यते अथ तेन द्विगुणेन तदग्रिमो गु
णितः आसीत् अत्रेदानीं तेनैव भागो विधेय इत्युपपन्नं २१ अथ घनेन करणसूत्रं वृत्तद्वयमनुष्टुभा चाह
समत्रिघातश्च घनः प्रदिष्टः स्थाप्यो घनोंत्यस्य ततोन्त्यवर्गः आदित्रिनिघ्नस्तत आदिवर्गस्त्र्यन्त्याहतोथादिघनश्च सर्वे २२ स्थानांतरत्वेन युता
घनः स्यात्प्रकल्प्य तत्खंडयुगं ततोंत्यं एवं मुहुर्वर्गघनप्रसिद्धावाद्यांकतो वा विधिरेष कार्यः २३

घनं

खंडाभ्यामाहतो राशिस्त्रिघ्नः खंडघनैक्ययुक् वर्गमूलघनः स्वघ्नो वर्गराशेर्घनो भवेत् २४ नवघनं त्रिघनस्य घनं
तथांत्यपदस्य घनस्तौ नमे घनपदं च तोपि घनात्तस्वेव यदि घनोस्ति घनाभवतो मतिः २५ सामानां त्रयाणां घा
तः परस्पराहतिः घनः स्यात् इति घनरूपं दर्शितं स्थाप्यो तिप्रकारांतरेणाह यस्य घनाभिकांक्षितस्तत्र राशौ ये
त्यांकस्तस्य समत्रिघातः स्यादिनाघनं स्थानंततः अंत्यवर्गः त्र्याद्या हतः ततआदिवर्गस्त्र्यंत्याहतः स्थाप्य आ
दिघनश्च सर्वे स्थानांतरयुताः सतो घनः स्यात् अयमर्थः अंकानां वामतो गच्छायो यंराशावंत्यांकः तस्य घनं प्रथमं
तः संस्थाप्य तस्याधः स्थानांतरत्वेन अंत्यवर्ग आदिनात्रिभिश्च संगुण्य स्थाप्य तस्याधः आदिवर्गस्त्रिभिरंत्येन संगुण्य
स्थापयित्वा तदधः आदिघनश्च स्थाप्य इमे सर्वेपि स्थानांतरत्वे स्थाने प्या तद्योगे घनः स्यात् अथ येन मूलाशौ स्थानत्र
यं वा चतुष्ट्यं स्यात्तदेति कर्तव्यमाह प्रकल्प्येति ततस्तत्र खंडयुगमंकस्थानद्वयमेतं प्रकल्प्यस्थाप्यो घनोंत्यस्येत्यादि वि
धिर्विधेयः अयमर्थः स्थानद्वयस्य घनीकरणानंतरं तृतीयस्थानादितो घने कर्तव्ये प्राक्तनस्थानद्वयात्मकमंत्यं प्रक
ल्प्य स्थाप्यो घनोंत्यस्येत्यादिकरणे तस्य एव विधिर्विधेयः एवं पौनः पौन्यात्कार्यं यावत्सर्वेषां मूलराशिस्थाना
नां घनाः भवंति अत्रोदाहरणं नवघन इति स्थन्यासः ९।२७।१२५ क्रमादेतेषां घनाः ७२९।१९६८३।१९५३१२५ इमे क्रोविधि
[illegible] इति तत्र राशिः २७ अत्रांत्यस्यास्य २ घनः ८ स्थापितः ततोंत्यवर्गः ४ आदि ७ त्रिनिघ्न
[illegible] गुणः १४७ पुनरंत्येन २ गुणितः २९४ ततआदिघनः ३४३ इमे ८ / ८४ / २९४ / ३४३ स्थानांतरत्वेन युता
[illegible] १९६८३ द्वितीयोराशिः १२५ अत्रांत्यस्य १ घनः १ स्थापितः ततोंत्यवर्गः १ आदिना
[illegible] दि २ वर्ग ४ रूपसाहतः १२ आदिर घन ८ एते सर्वे १।६।१२।८ स्थानांतरेण १।७२८ युताजा

[illegible] ७२८ अथ मूलराशौ स्थानत्रयमस्त्यतः खंडयुगमिदं १२ अत्यत्वेन कल्पितं आदि ५ अस्मात् स्था
प्यो घनोंत्य[illegible]तिअंत्यस्य १२ घन ७२८ स्थापितः ततोंत्यवर्ग १४४ आदि ५ गुण ७२० त्रिभिश्च गुणः २१६० आदिव
र्गः २५ अंत्यसाहतः [illegible]०० आदिघनश्च १२५ एते सर्वे ७२८।२१६०।९००।१२५ स्थानांतरत्वेनाधोधः ७२८ / २१६० / ९०० / १२५ युताः संतो
मा जाः पंचघनः १९५३१२५ एवं सर्वत्राप्यानेयं इतिग्रंथकाराशः अथैवं नोचेदेवमपि कर्तव्यं कथमित्यतः त्यस्यपरा
र्धघनः कर्म यास्ति तत्र समग्रेपि राशौ आद्यंतखंडद्वयं प्रकल्प्य स्थाप्यो घनोंत्यस्येति करणीयं स्थापनमुपर्युपरि
अधोवा परमेकोयुक्तिविचारः आद्यखंडे यावंतोंकास्तुस्तावत्स्थानांतरेण न्यासः करणीयः यथाद्यखंडे कत्रयं
चेत्स्थानत्रयांतरेणांकाः स्थापनीयाः नवेवमत्र कोमनुशासनमितिचेदाह आचार्योक्तिरेव नियामकं भंग्यंत
रेण गदितेस्थानांतरत्वेन युताघनः स्यादितिस्पष्टं यदाद्यखंडे यावंतोंकास्तावंतिस्थानांनिसंत्येव अतस्ता
वंति न स्थानांतराणि अग्रे पतेयुरत्र किंचित्रं तद्योगे घनः स्यात् अत्रोदाहरणार्थं पूर्वोक्त एव राशिरयं १२५ अ
त्रादि २५ अंत्यमिदं १ स्थाप्यो घनोंत्यस्येत्यादिना आगतमिदं गुणितं ७५।१८७५।१५६२५ आदिखंडे स्थानद्वयत्वा
त्स्थानद्वयांतरत्वेन न्यस्तस्यास्य ७५ / १८७५ / १५६२५ योगेजातो घनः १९५३१२५ अथ स्पष्टतयोपलक्षणार्थं पल्पितोयमिहरा
शिः ११११ अत्रराशावाद्यखंडमिदं १११ अंत्यखंडमिदं ११ स्थाप्यो घनोंत्यस्येत्यादिना जातमिदं १३३१
४०२९३।४०५४९३ आदिघनः १३६७६३१ आदिविभागे स्थानत्रयमस्त्यतोंकास्थानत्रयांतरेण स्थापिताः उपर्यु
१३३१ / ४०२९३ / ४०५४९३ पर्यपि स्थापनेएवमेव १३६७६३१ एषां योगेजातः कल्पितराशेरस्य ११११ घनः १३७१७००९५०६३१
अ यथाकारांतर ४०५४१० / ४०२९३ रेणाह एवमुक्तप्रकारे वर्गाः घनप्रसिद्धेस्त्याआद्यांकतोपिविधि
रयं कार्य १३६७६३१ वेति १३३१ विकल्पितः अयमर्थः स्थाप्योंत्यवर्गोद्विगुणांत्यनिघ्नः इति पूर्ववर्गप्रसिद्धस्तथा
स्थाप्यो घनो यस्येत्यादिनापि घनप्रसिद्धेः स्वाचैवमतया रित्या आद्यकतोपिवाविधिः स्यादिति तत्र वर्गविधौ

स्याप्यो ऽन्त्यवर्गद्वयत्र आद्यस्य वर्गः स्थापनीयः ततो द्विगुणा [illegible] स्वोपरिस्थाप्याः योगे कृते वर्ग
अभीप्सितराशेर्यावत्पदं तत्र विलोमविधिना स्थापनं [illegible] रस्ति अत्रोदाहरणं प्रदर्श्यते
यथास्य राशेः २९७ वर्गोऽभीप्सितः आदिवर्गः ४९ स्थापितः [illegible] द्विगुणादिनिघ्नो ऽभयस्यांको
२८।२८ आदिः ० अन्त्या राशिः [illegible] पुनरादिः २ वर्गः ८ स्वस्वोपरिस्थापितः द्विगुणादिना अप
मंकं त्यास्योपरिन्यस्तः ४ एवं न्यासो विधौ स्यात् आदिः ९ अन्त्या राशिं विन्यासादिते युनस्तथैव ४।२९ एवं
योगे जातो वर्गः ऐसैव ८८ ३५ २०९ एवं सर्वेष्वानेयाः एवं घनविधावप्येतत्प्रकारेण यथास्य २२५
घनसाध्यते स्थाप्यो घनो २८ अस्यान्त्याऽऽदिघनः स्थाप्यः तत्र आदिवर्गः अंत्य त्रिनिघ्नः ततोऽन्त्यवर्गः स्या
द्याहतः ३ अन्त्यघनश्च सर्वे स्थानान्तरत्वेन वामस्थापनं गत्वा स्थाप्यास्तेषां योगो घनः स्यात् यथा राशिः २५ आ
द्यघनः १२५ स्थापितः ततः आदिवर्गः २५ अंत्येन २ त्रिभिश्च निघ्नः १५० ततोऽन्त्यवर्गस्त्रि ४ भिराद्येन ५ गुणितः ६०
अंत्यस्य २ घनश्च ८ एवमेतेषां अधोधो उपर्युपरि वा स्थापितानां ६० योगे जातः पंचविंशतेर्घनः १५६२५
अधोधःस्थापनं क्रियते चेदेवं १२५ १५० ६० ८ अथ पंचविंशात्मकं खंडद्वय ६० १२५ २५ मादिप्रकल्प्य अंत्यं १ प्राग्वदादि
[illegible] तेजातोऽयं पंचघनस्यघनः १९५३१२५ अथ पंचमप्रकारमाह खंडाभ्यामिति यस्य
[illegible] स्तितस्या भिन्नं खंडद्वयं प्रकल्प्य ताभ्यां तोराशिर्निघ्नः त्रिगुणः खंडद्वयघनैक्ययुतः घ
[illegible] यः अथ वर्गराशेर्घनमाह यस्य वर्गराशेर्घनः कर्त्तव्यः तस्य मूलं कार्यं तस्य घनः घनस्यापि
[illegible] वर्गराशेर्घनः भवेत् उदाहरणं राशिः २ खंडे ३।५ आभ्यां राशिर्गुणितः १५ त्रिघ्नः ४५ खं
[illegible] तो जातः स एव घनः ७२९ अथ द्वितीयः २७ अस्य खंडे २०।७ आभ्यां राशिः २७ गुणितः

३१८० अथ त्रिघ्नः ११३४० खंडघनयोः ८०००।३४३ ऐक्येन १९६८३ युतो जातः स एव १९६८३ एवं सार्वत्र वर्गमूलेति वर्ग
राशिरयं ९ अस्य मूलं ३ अस्य घनः २७ घनस्य कृतिः जाता स एव घनः ७२९ अत्रोपपत्तिः तत्र समत्रिघातः
त्वेन घनस्य स्वरूपमेवोक्तं स्थाप्य इति अत्र स्थानान्तरत्वेन घनः कृतोऽस्ति स यथा यस्य घनः क्रियते तस्य
वर्गस्तेनैव गुण्यः स समत्रिघातः स्यात् तत्र प्रथमं अंत्यस्थानस्य वर्गो अंत्येन गुणिते अंत्यस्यैव घनो भवति त
तः पूर्वमंत्यस्य वर्गो य आसीत् स चाद्यस्थानगुणितस्त्रिराहतस्तास्तु नस्त्रिगुणितश्च तदग्रे स्थानान्तरत्वेन
स्थापितः अथ मूलराशेः कारणेषु आद्यवर्ग आसीत् सोऽन्त्येन गुणितः पूर्ववत्त्रिगुणश्च तदग्रे स्थानान्तरत्वेन
स्थापितः ततः आद्यवर्ग आद्येनैव गुणितस्तस्यैव घनो भवति स्तत्तदग्रे स्थापितः तेषां योगे घनो भवति
प्रकल्प्य तत्खंडयुगमिति यदि मूलराशौ स्थानत्रयं स्यात् तदांत्यं खंडद्वयं मंत्यस्थानं तथान्तनीयमाद्यस्थानं
चक्रमादन्यत्कृत्याद्यमप्रकल्प्य प्राग्वद्धनः कृतो भवति एवमित्यनेनात्र बीजगणितप्रक्रिययैवोपपत्तिर्द्रष्टव्या
अथाद्यांकतो वेति यस्य कस्यापि स्थानद्वयात्मकस्य राशेर्घने क्रियमाणे आद्यंतयोः स्थानयोर्घनो भवतः तयो
र्वर्गौ परस्परगुणितौ त्रिगुणितौ च तयोर्मध्ये भवतः एवमुभयथा प्रकारस्याप्याद्यमेवांत्यं प्रकल्प्य उक्रमतः स्था
नान्तरत्वेन योगे घनो भवति खंडाभ्यामिति अत्र रूपविभागे घनः कृतोऽस्मि अतः प्राग्वदप्यत्र द्विस्याघने कृते आ
द्यंतयोः खंडघनौ भवतः तयोर्मध्ये द्विधाखंडाभ्यां हतौ द्वौ त्रिघ्नौ पृथक् खंडाभ्यां हतास्यास्याद्युक्ता तावद्वर्तते
अपि वा घवर्गमाचार्येण खंडयोर्युतिः खंडाहता त्रिघ्नी च समा भवति इति प्रकारांतरं दृष्टं तथा खंडघनौ च
कृत एव सिद्धा एवं तेषां योगे क्रमेण घनो भवति अथ वर्गमूलमिति वर्गः स्वमूलेन हतो घनो भवति तस्य
वर्गे कृते वर्गराशेर्घनो भवतीत्येवं योऽधवर्गघनः स एव घनवर्गः स्यादित्यादि सर्वमुपपन्नं २८

श्रीः

आद्यघनस्थानमथाद्यनेदं पुनस्तत्स्थानं स्यात् घनतो विशोध्य घने तं प्रथमस्य पदमस्य कृत्या त्रिघ्ना तदाद्यं
विभजेत् फलं तु २७ पंक्त्यां न्यसेत् तत्कृतिं मं न्यनिघ्नीं मजेत् प्रथमात् फलस्य घनं तदाद्यात् घनस्थानफलं मेवं पं
क्तिर्भवेदेवमतः पुनश्च २७ अस्य घनराशेर्मूलं तत्र मिं छं तस्यां धानां वामतो द्यात् आद्यं घनस्थानमिदमित्थ
घ्वरेखोपलक्षितं कृत्वा ततो दृ अंत्यघनस्थानेनाद्यं रेखोपलक्षितं कृत्वा पुनश्च तृतीयं घनस्थानं पुनरघने
द्वे एवं सर्वेषां स्थानानां संज्ञा विधाय स्यात् घनान् घनस्थानात् घनं विशोध्य पदं पृथग् न्यस्थाप येदथ पद
नः शुद्ध्यतीति तदेव परमिस्थर्थः पदस्य कृत्या त्रिघ्न्या तदाद्यं द्वितीयघनस्थानं विभजेत् यत्फलं तन्मूलपंक्त्यां न्यसेत्
तत्कृतिं स्वृति अंत्यनिघ्नीं प्रथमागतपदसंगुणं त्रिघ्नीं तत्तस्मात् प्रथमाद्यात् घनस्थानात् त्यजेत् फलस्य घनं त
दाद्यात् त्यजेत् घनस्थानात् त्यजेदित्यर्थः अथ पंक्त्यपेक्षयाह पंक्तिर्भवेदिति पुनरपि मूलं पंक्त्याम्
गतमस्ति तस्य कृत्या त्रिगुणया द्वितीयमघनस्थानं विभजेत् फलं मूलपंक्त्यां न्यसेत् अथास्य लब्धस्य कृतिं
पूर्वागतमूलेन संगुण्य त्रिभिश्च संगुण्य तस्य प्रथमाद्वितीयस्याद्याद् घनस्थानात् त्यजेत् फलस्य घनं घनस्था
नात्यजेच्छोधयेदित्यर्थः एवं समभितारेण कारणीयं घनराशेराशमाप्ति एवं कृते घनमूलं स्यात् अत्रोदाह
रणं पूर्वानीतानां घनानां न्यासः ७२९।१९३।८३।१५।३।२२५ अथ पूर्वराशेर्मूलं स्यात् अथास्य मूल १९३८३
द्वितीये तु अत्रांत्यात् घनस्थानात् १९ द्वयोः घनं विशोध्य शेषं ११ ६८३ पदमिदं २ पृथक्स्थं अस्य कृत्या ४ त्रि फ़
घ्ना १२ द्वितीयमघनस्थानमिदं ११ ६८३ भक्ते लब्धं ७ मूलपंक्त्यां न्यस्तं २७ अथानंतरमेव लब्धस्यास्य १
कृतिः ४९ त्रिनिघ्नी ३ हता २९४ पूर्वाघनस्थानात् ३२८३ तत्क्षाशेषं ३४३ अस्मात् फलस्य घनेशो

धिते ३४३ जाते घनस्य मूलपंक्तिः २७ पुनर्द्वितीयो राशिरयं १९ ६८३ २२५ अत्रांत्यात् घनतः १ घनः १ शुद्धः शेषं १९६८३२२५ पदस्य १
कृत्या १ त्रिघ्न्या ३ अनाद्याघनस्थाने ९ भक्ते लब्धं २ पदं पंक्तौ विन्यस्य अस्य २ कृतिः ४ त्रिहता १२ तत्प्रथमान्प्रथमादाद्याघन
स्थाना ३ च्छोधिताशेषा २३ ३ तत्र्यस्यास्य २ घनः ८ शोधितः शेषं २२ ११२ अथ पदं १२ कृत्या १४४ त्रिघ्न्या ४३२ भक्ते लब्धं ५ स स्प
लपंक्तौ १२ न्यस्तं १२५ लब्धस्य कृतिः २५ अंत्य १२ हता ३०० त्रिघ्नी ९०० प्रथमघनात् शोधिता शेषा १२५ फलस्य ५ घ
नो निर्वंशात्मकासितः एवं जातमिदं घनमूलं १२५ अत्रोपपत्तिः यस्य राशेर्घनः क्रियते तस्याद्यस्थानमादौ कृत्वान्यस्था
नपर्यंतं स्थानद्वयांतरेण घना भवंति अत आद्यं घनस्थानं ततः अंत्यघनेदं पल्ये तदेवं यावंति घनस्थानानि ता
वंत्येव मूलराशावंकस्थानानीति सिद्धं अथ यस्मात्स्य घनः स्थापितो प्रदर्शितो नीतद्वेलोमेनात्साद्गुनतो घनो विशोध्य
तेऽयस्य घनः शोधितः तन्मूलराशेरं त्यस्थानं भवति तस्य वर्गाः पूर्वशार्त्रिघ्नो प्रदर्शितो तस्मैव कृत्या त्रिगुण
याद्विमस्थाने भाज्यते तत्र लब्धं तन्मूलराशेराद्यस्थानं भवति अथ पूर्वमस्य वर्गः कृत्येपन्या हतः इदानीं तमेवाद्वि
मस्थानात् त्रिघ्नास्यते अथ तदग्रे तस्याद्यस्य घनः स्थापितो प्रदर्शितो स एव घनस्थानाच्छोध्यते अथ मूलरा
शेर्लयादिस्थानसंभवे पूर्ववत्खंडयुगं मत्वा वेकल्पितमासीदधुना तदेव विशिष्टं पदद्वयं पृथक्स्थं भवतीत्युपपन्नं
२७ इति परिकर्माष्टकं एवामभिन्नांकानां संकलनव्यवकलनगुणनभजनवर्गमूलघनतन्मूलाख्यानां परिकर्मा
ष्टकमुक्तं इदानीमर्द्धत्रिलवचतुःपंचभागादिभिन्नांकपरिकर्माष्टकं निरूपयितुमादावंशसवर्णनं भागप्रभे भागप्रभा
गानुबंधभागापवाहाख्यजातिचतुष्टयं संकलनव्यवकलनोपयोगिनीं भागजातिमाह अन्योन्येति अथ यो
भिन्नांकानां योगवियोगौ कथमित्यगाह यो भजयितुं योग्यः सोंऽशो बोध्यः येन हियते स हरः स एव छेदो भाजक
श्चेत्यर्थः यथैकस्य पंचमांशः पक्षयामेकस्य पंचभिः ५ भागे दत्ते १/५ एकस्य पंचमांशो भवति तत्रैकस्यांशसंज्ञास्य च

21/2006

भागोपि लेवश्चाथ पंचलवस्य ता इति भिन्नो का भवति एवं भिन्नोकानां संयोगवियोगौ हरणोपरस्परहरांशौ गुण्यसमच्छेदौ
भवतः ततः समच्छेदौ रेव राश्यो लवयो योगोन्तरं वा समुचितं अत्र राश्योरिति निर्दिष्टं वचनमुपलक्षणमेव बोध्यं अर्थात् राशी
नामेव समच्छेदविधानं स्यादिति अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशौ इत्युक्ते हरणस्तयोर्गुणाम्मिति अन्योन्यहाराभिहतौ ह
रांशौ राश्योः समच्छेदविधानमेवं मिथो हराभ्यामपवर्तिताभ्यां यद्वा हरांशौ सुधियात्र गुण्यौ २८ रूपत्रयं
पंचलवस्त्रिभागो योगार्थमेतानि वद तुल्यहारान् त्रिषष्टिभागश्च चतुर्दशांशः समच्छिदौ मित्र वियोजनार्थं २९
अत्रोदाहरणे रूपत्रयमिति स्पष्टं न्यासः 3/1 1/5 1/3 अग्रे वक्ष्यमाणोदाहरणराशेरवुधितान्तरमक्ष्ण्य अन्यो
न्याहृताजाताः समच्छेदाः 45/15 3/15 5/15 राशियोगाः ५३ हरेण १५ भक्ते फलं 3 8/15 प्रकारेण न्यासः 1/63 1/14 अथ
वापवर्त्य रोसमभि ७ रपवर्त्य ९ २ अनयोन्याहारिना हरांशौ गुणितौ 2/126 9/126 अनयोः कार्यः क्रमादिलाभादिना योग
चजातं 11/126 उक्तवद्वियोगे जातं 7/126 समापवर्त्तितेन 1/18 इति भागजातिः अथ प्रभागजातौ सूत्रं वृत्तार्द्धेनाह लवा
लवघ्नाश्च हराहरघ्ना भागप्रभागेषु सवर्णनं स्यात् इत्यार्धेति स्थापनमेवेष्या स्वया द्रम्मा
र्द्धत्रिलवद्वयस्य सुमते पादत्रयं यद्दलतं तत्पंचांशकषोडशांशचरणः संप्रार्थितेनार्थिने दत्तो येन वराटकाः क
ति कदर्येणार्पितास्तेन मे ब्रूहि त्वं यदि वेत्सि वत्स गणिते जातिं प्रभागाभिधां ३० लवाः अंशाः लवैर्गुण्याः हराहरैर्गु
णनीयाः भागप्रभागेषु सवर्णनं स्यात् भागस्य यो भागः स प्रभागस्तस्यापि भागस्तस्याप्येवं परंपरया यत्र स्या
त् सा भागप्रभागजातिः दासस्य दासः यथा शिष्यशिष्यः प्रशिष्यः गुरोर्गुरुः प्रगुरुः इत्यादिवत् न्यासः ॥ ॥
1/1 1/2 2/3 3/4 1/5 1/16 1/4 अत्र उपरिस्थायेते लवास्तेषां घातः ९ घातश्च 1/7680 इमाद्रम्मशेषैर्गुणाः संतो जाताः
पणाः ८१ ... जाताः काकिण्यः ३८४ आपुविंशति २० गुणितास्तु जाताः वराटकाः ७६८० छेदहृते ल

ब्धा एको वराटकः १ अथास्य श्लोकस्यालापप्रकारेणैव गणितं यथा द्रम्मवराटकाः १२८० अस्यार्द्धं ६४० अस्य द्वौ तृतीयांशौ 23
कथं संभवतः त्रिभिर्भागो नाच्छन्न तस्तस्याध एव त्रिभिर्मतो हरस्थापितः स न जातः त्रिलवः 640/3 त्रिलवद्वयमित्यु
क्तत्वाद् द्विघ्नं 1280/3 अस्य चतुर्थांशो परीक्षा न गच्छति अतो हरस्थः चतुर्भिर्गुणितः जातः पादः 1280/12 अथ पादत्रयमि
त्युक्तत्वात् त्रिगुणोऽयं 3840/12 हरेण स्वाधस्थेन १२ भक्ते जाता वराटकाः ३२० अस्य पंचमांशः ६४ अस्य षोडशांशः ४
अस्य चरणः लब्धः एको वराटकः १ अथान्येनैव भंग्यंतरेणालापः यथा द्रम्मवराटकाः १२८० अस्यार्द्धं ६४० अस्य तृतीयां
शः 213/3 अस्य द्वयं 426/3 अस्य चतुर्थांशः 106 1/3 अथ द्वितृतीयांशाधःस्थितस्य फलस्य 3 चतुर्थांशो नायातस्तत्र चतुर्भिः
छेदं 3 संगुण्य तस्य 3 चतुर्थांशाधःस्थित 2/4 फलस्यानयोः 2/3 समच्छिदा योगः 8/3 चतुर्भिरपवर्त्तिता 2/3 जातः
चरणांशः पूर्वानीतपादस्यास्य १०६ अधःस्थापितः 106 2/3 त्रिगुणोऽयं जातं पादत्रयं 319 छेदघ्नात्सवर्णितं 960/3
स्वाधःस्थेनापवर्त्तितं जातं ३२० अस्य पंचमांशः ६४ अ 3 स्यापि षोडशांशः ४ अस्यापि 3 चतुर्थांशः १ एवं सर्वापवर्त्तने 11
न कदर्येण दत्त एको वराटकः १ अथैवं नो चेद्द्रम्मवराटकास्तस्याप्यलवालवैर्गुण्या हराहरैश्च स्थापितद्रव्यात्र चि
त्रं अत्रोपपत्तिः अत्र प्रथमं द्रम्मो द्विहृतेनार्धे तस्य त्रिभिर्भागो हृतस्तत्रापि यत्र ... तत्किं यान्मितामितिप्रश्नार्थः
एमुं वेत्तरोत्तरं लब्धानां निजहरैर्भागे गते भागो छेदं लवं चापरिवर्त्येति भिन्नभागहाराविधिना लब्धच्छेदा उद्दिष्टच्छे
दे गुणिताः लवाश्च लवैर्गुणिता आसन्नवालब्धानां घाते छेदघातेन भक्ते सममेव फलं स्यात् तथा चात्रेद्रम्म
पणकाकिणीवराटकाद्यल्पकानां लब्धानां स्वच्छेदेन भागो न गच्छत्यत्र अशावधस्य छेदवधो भवतीति सिद्धं अ
थ रूपात्मकभागानुबंधभागापवाहजात्योः करणसूत्रं सार्धवृत्तं छेदघ्नेति स्वधाइतिच छेदघ्ररूपेषिति
भागानामनुबंधसंबंधः निजांशयोग इति यावत् तथा अपवाहः स्वांशवियोगः यस्य राशेः स्वांशसहितं

सोनुबंधः यस्य स्वांशेन तत्स्वांशोऽपवाहः तत्रापि जातिद्वयं एकस्तु रूपात्मकभागानुबंधापवाहः अपरो राश्यात्मक
भागानुबंधापवाहः तत्रादौ रूपात्मकभागानुबंधापवाहमाह छेदघ्नेति छेदघ्नरूपेषु युतं वा धनर्णमित्यस्य भागा अ
धिकोनकाश्चेत् स्वांशाधिकोनः खलु यत्र तत्र भागानुबंधे च लवापवाहे च ३२ तलस्थहारेण हरं निहन्यात् स्वांशा
धिकोनेन तु तेन भागान् ३३ चेद्यदि एकस्य भागा अधिकोनकाः स्युस्तर्हि छेदगुणितरूपेषु युता वा धनर्णं विधेयाः
उपरिस्थिताः रूपवधः स्थितहरगुणितेषु — — स्वास्वभागा अर्धत्रिचतुःपंचांशादयो युक्तो विधेयाः ऋणं चे
द्वियोजनीया इत्यर्थः अथ राशिभागानुबंधापवाहावाह स्वांशेति खल्विति निश्चितं यत्र स्वांशाधिक ऊनो वा स्या
त् तत्र भागानुबंधे भागापवाहे च सवर्णविधिस्य तलस्थहारेण हरं स्वीयोपरितनछेदं गुणयेत् उद्देशकानुसारेण भाक्त
वस्वांशयुतेनोनेन वा तेनैव हारेण गुणकीभूतेन छेदेनोर्ध्वस्थितभागं गुणयेत् एवं हरभक्तः पुनरपि तलस्थहारेण
तिविधिर्यावदूर्ध्वं यः पक्तो भागभाजकस्तेन राशिद्वयं स्यात् तावद्विधेय इत्यर्थः अत्रोद्देशकद्वयं स्वांघ्रीति अंघ्रिः स्वा
ंशेनेति च स्वांघ्रिद्वयं अंघ्रिः कीदृक् स्वत्रिसवर्णितं जानास्यंशानुबंधे चेत्तथा भागापवाहनं ३४ अंघ्रिः स्वत्र्यंश
युक्तः स निजदलयुतः कीदृशः कीदृशो द्व्यंशो स्वाष्टांशहीनो वद तु चरा हीनो त्रिभिः सप्तभागैः अर्धं स्वाष्टांशहीनं
नवभिरथयुतं सप्तमांशैः स्वकीयैः कीदृक्स्यात् ब्रूहि वेत्सि त्वमपि यदि सखेंशानुबंधापवाहौ ३५ हे सखे चतुर्थांश
युतं रूपद्वयं कीदृक् सवर्णितं तथा विगतो द्विचतुर्थांशो यस्मात् तादृक् त्रयं कीदृशं ब्रूहि इति प्रश्नः स्वपष्टसुतराद्वं २४
अत्र न्यासः २ ३ | १ ४ | उक्तवत् छेदेनानेन ४ रूपं २ गुणितं ८ मध्यस्थांशेन १ युतं जाता परा ९/४ भागापवाहे न्यासः ३ १ ४
छेदेन ४ गु १ ४ णितं रूपेषु १२ मध्यस्थेन वर्ण एकोनीकृतं ११/४ अथ राश्यनुबंधापवाहोदाहृतिः अंघ्रि
रिति स स्वे ... गुणितेनेव हारि अंशानुबंधापवाहौ वामेन हि अन्यस्यैकस्य राशेश्चतुर्थांशः स्व ११

ंशेन युतः रू ... जार्धयुतः स कीदृशः स्यात् अथैकस्य द्वौ त्रिभागौ स्वाष्टांशोनौ तदनु स्वत्रिगुणितसप्तमां
शेनोनौ अर्धं स्वाष्टांशेन हीनं ततोनंतरं स्वाष्टांशहीनस्यैवास्य नवभिः सप्तमांशैर्युक्तं स कीदृशं तद्ब्रूहि न्यासः

१	२	२
४	३	२
१	१	१
३	८	८
१	३	८
२	७	७

अत्र तलस्थहारेण २ उपरितनं हरं ४ निहत्य ८ धनत्वात् स्वांशयुतेनानेनैव हरेण ३ भागो गुणितः ३ अथ तेनाष्टयिता
पुनस्तलस्थहारेण ३ हरो ८ गुणितः २४ स्वांशाधिकेनानेनैव हारेण ४ भागाः ३ गुणिताः जातौ भाज्यहरौ १२/२४ द्वादश
भिरपवर्तितं १/२ एवं लवापवाहे तलस्थहारेण ७ हरो ३ गुणितः २१ ऋणत्वात् स्वांशोनेन ६ तेनैव हरेण ४ भा
भागाः २ गुणिताः ८ पुनस्तलस्थहारेण अनेन ८ हरोऽभिघ्नः १६८ स्वांशोनेन तेनैव हरेण ७ भागो ८ गुणितः २१
५६ एवं सर्वेषां न्यासः २ ३ १ अत्रोपपत्तिः तत्र तावद्रूपांशानुबंधे युक्त्यंतरेण भागजातिरेवोक्ता तथा हि अभि
ष्टरूपस्य रूपचतुर्थांशस्य च अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशाविस्यादिना योगे क्रियमाणे अंशस्य छेदेन गुणितेषु रूपे
षु अंशः संयोजितो वक्तव्य उक्तम तच्छेदघ्नेति अथ स्वांशाधिकहरेति पंचनि अभागयुग्मराशिः स्यात्तस्य पंचांशो
शच्छेदभक्तः स स्वस्वांशेन युतेनैतेनांशेन समच्छेदा युक्तो वियुक्तो वा राशिरित्युपपन्नं यथात्रार्धं १/२ एषवस्ते स्यांश
२ ... स्याष्टमि ८ भागे तेन ... ष्टमांशेनाने १/१६ समच्छेदाः १५/३२ २/३२ वियुतं १४/३२ अथास्य १४/३२ सप्तमांशः सप्तभिर्भा
गेदेने १४/२२४ नवगुणितो जाता नव सप्तमांशाः १२६/२२४ द्वाभ्यामपवर्तिताः ६३/११२ ततः साप्तभिस्त्वमेभिः स्वाष्टांशोनमर्ध
मिदं १४/३२ समच्छेदा १४/३२ १८/३२ युतं तदा जातं तदेव १/... एवमन्यत्राप्युपपत्तिरेवमत्रांघ्रिः स्वांशयुतैरेव त्रिभिर्यदि गु
ण्यते तदा फलं समम् २ १ मेव स्यात् तोलापवाहार्थयुक्तं तलस्थहारेणेति ॥ ॥ इति जातिचतुष्टयं ॥ ॥ अथातो
भिन्नपरिकर्माष्टकं विवक्षुरादौ भागप्रभागादिजातिचतुष्टयमुक्त्वाभिन्नसंकलितव्यवकलितमिदं व्याख्येयमा
ह योगेतरामिति योगांतरं तुल्यहरांशकानां कल्प्यो हरो रूपमहारराशेः तुल्यहरांशकानां योगोंतरं वा कार्यं तुल्या हेरा

छेदा येषां ते तादृशाश्च ते अंशाश्च । अयमर्थः भिन्नानां योगे वियोगे कर्त्तव्ये अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशावित्यादि
ना समच्छेदत्वं विधेयं अंशानां योगो न रंशानां कार्य्यं अपवर्त्तने विशेषो नाकर्त्तव्यः कस्यचिच्छेदो न स्याद्येषां वर्त्तते नरा
क्लिं कर्त्तव्यमत आह कल्प्य इति अहाररूपशेषस्य हरहितराशेः रूपमेकं हरं प्रकल्प्य स्यात् भीष्टसाधनीयगुण्यगुणक
योः भाज्यभाजकयोरन्यतमस्य छेदाभावे रूपं हरः कल्पनीय इति दिक् उदाहरणं पंचांशेति स्पष्टं पंचांशपादांत्रिज
वार्द्धषष्ठानेकीकृतान् ब्रूहि सरवे मे मे तान् एभिश्च भागैरथ वर्जितानां किं स्यात् त्रयाणां कथयाशु शेषं ३५ न्यासः
१/५ १/४ १/३ १/२ १/६ अन्योन्यहाराभिहतौ जातास्समच्छेदाः १४४/७२० १८०/७२० २४०/७२० ३६०/७२० १२०/७२० अंशानां योगेन १०४४/७२० षट्त्रिंशता ३६ अपवर्ति
तेन २९/२० त्र्यं एभिरंशैस्त्रय ३ समच्छेदाः २९/२० ६०/२० वर्जिताः ३१/२० अत्रोपपत्तिस्तु भागजातिनिरूपणावसरे क
थिता कल्प्यो हर इति यथा चतुर्थांशस्य १/४ रूपचतुष्टयस्य ४/१ योगे सांघ्रिणोकेन भाव्यं एवमेकस्य यः हरः भासीत्
स एवोद्दिष्टांककरो भवति तेन भागे ह्रियमाणे सांघ्रिचतुष्टयं कथं स्यात् अतः प्रागेव हरेण रूपचतुष्टयं संगु
णयेत् एवं यतो विशिष्टांकः केनाप्येहि त्वमस्य व पूर्वहरस्यापि स्तनताइपे हरः कल्प्य इति समुचितं इति भिन्न
संकलितव्यवकलिते अथ भिन्नगुणने करणसूत्रं वृत्तार्द्धं अंशाहतिश्छेदवधेन भक्ता लब्धं विभिन्ने
गुणने फलं स्यात् ३६ अंशानां आहतिर्गुणनं छेदानां वधः गुणनं तेन भक्ता लब्धं भिन्नगुणने फलं स्यात् अंशगु
णनं छेदगुणनेन भाज्यं इत्यर्थः उदेशकः सत्र्यंशेति स्पष्टं सत्र्यंशरूपद्वितयेन निघ्नं ससप्तमांशद्वितयं भवेत्किं अर्द्धंत्रि
भागेन हतं च विद्धि दक्षोसि भिन्नेगुणनाविधौ चेत् ३७ न्यासः २/१ १/३ २/१ १/७ अथानेनौ २/१ न तद् २ छेदघ्नरूपेति सवर्णा ७/३ १५/७
अंशाहतिः १०५ छेदवधेन २१ भक्ता एतावत्फलं न्यासः ५/१ ३ १ पुनरर्द्धं १/२ त्रिभाग १/३ गुणं १/६ हतं १/६ एकत्र न्यासः १/२ १/३ अ
त्रोपपत्तिः [illegible] शोगुणकांशगुणितो भवति तथैव गुणकच्छेदगुणाधिको गुण्यच्छेदो भवति तदेव १२

गुणफलं स्यात् गुणकस्य छेदेन भक्तो यदा तदा तेन गुण्यो गुणनीय इत्युपपन्नं अथ गुणकस्य स्वच्छेदेन भागो न गच्छत्यतो य
वतस्सिद्धतेन गुणके न गुण्यो गुणनीयः स्वच्छेदेन भाज्य इत्यस्मादंतरेण गुणच्छेदेन गुण्यच्छेदे एवं गुणितो भवतीत्यु
पपन्नं ॐ अथ भिन्नभागहारे करणसूत्रं वृत्तार्द्धं छेदलवं च विनिमय हरस्य शेषः कार्योथ भागहर
णे गुणनाविधिश्च हरस्य छेदलवं च परिवर्त्य गुणनाविधिः कार्यः अयमर्थः भिन्नभागहरणे विधौ हरस्य छेदलवं
परिवर्त्य छेदस्थाने अंशस्थाप्यो अंशस्थाने छेद इति तोंशाहतिरित्यादिना गुणयेत् शेषः फलमिति उदाहरणं स
त्र्यंशेति सत्र्यंशरूपद्वितयेन पंचत्र्यंशेन शेषं वद मे विभज्य दर्भीयगर्भाग्रभाग्निस्तुतीक्ष्णबुद्धिश्चेदस्ति ते भिन्न
हतौ समर्था ३८ न्यासः २/१ १/३ ५/१ १/३ सत्र्यंशद्वयं छेदघ्नेति सवर्ण्य ७/३ जातो भाजकः अनेन पंच ५/१ छेदलवं चेति हर
स्य विपर्यासे कृते ३ सा हृतेति त्रिगुणितं ५/३ अथानेन ३ द १ न्यद्दास्ये त्रिभिरपवर्त्त १ शेषो यं फलं रूपः १
एवं सर्वत्र अत्रोपपत्तिः भाज्ये भाजकेन भागे ह्रियमाणे शीघ्रं भाजक स्वहरेण हतो यतः अत एव मुख्यो हरः अथ चेद
भाजकः स्वहरेण भक्तः स लघुर्जातितदा यथा व तस्थित एव हरः स्यात् तस्मात् छेदगुणे न मुख्यहरेण तुल्यो भवति एवं मु
ख्यहरे छेदगुणे भाज्ये पि छेदेन गुण्य इति प्राप्ते अत एव छेदांशविपर्यासः क्रियते ३८ अथ भिन्नवर्गादौ करणसूत्र
वृत्तं वृत्ततिलक साईं वर्गे कृतीति वर्गे कृती घनविधौ तु घनौ विधेयौ हारांशयोरथ पदे च पदप्रसिद्ध्यै ३९ भ
भिन्नवर्गादौ वर्गे करणीये हारांशयोः कृती विधेये अंशवर्गः छेदवर्गेण भाज्य इत्यर्थः घनविधौ कर्त्तव्ये हारांशयो
र्घनौ विधेयौ अंशघनः छेदघनेन भाज्य इत्यर्थः पदप्रसिद्ध्यै ते तयोः पदे विधेये अत्रोदाहरणं सार्द्धत्रयाणामिति स्पष्टा
र्थः सार्द्धत्रयाणां कथयाशु वर्गं वर्गात्ततो वर्गपदं च मित्र घनं च मूलं च घनात्ततोपि जानासि चेद्वर्गघनौ विभिन्नौ
४० न्यासः ३/१ १/२ अस्य वर्गः ४९/४ अस्माद्वर्गपदं ७/२ अस्य घनः ३४३/८ अस्मात् घनपदं ७/२ एवमन्यत्रापि भिन्नवर्गादि 13

नास यथैव विधिः ॥ अत्र वासनामद्वियानः कृतिरित्यादिना वर्गप्रकारेण भिन्नकवर्गा क्रियमाणे गुण्यगुणकयोस्तुल्यत्वा
देशा हति शेष वधेन भक्ते इत्यादिना हरांशयोरेव वर्गस्यातां तथैव समत्र याणां धाने क्रियमाणे हरांशयोरेव घनो भवतः
तथैव मूले गृहीते प्राक्तनावेव हरांशौ स्यातां ॥ ॥ इति श्रीमद्दैवज्ञनिकुराभिमतधनेश्वरदैवज्ञविरचिते सिद्धांतपारीग
णितलीलावत्युदाहरणलीलावतीभूषणनाम्नि भिन्नपरिकर्माष्टकं समाप्तिमगमत् ॥ ॥ ॥

अथ शून्यपरिकर्म खिल मा मद्दिये नाना योगे खमिति नयाश्च येगुणक इति ॥ ४२ ॥ योगे खं क्षेपसमं वर्गादौ खं खभा
जितो राशिः ॥ खहरः स्यात् खगुणः खं खगुणश्चिंत्यः शेषविधौ ॥ ४३ ॥ शून्ये गुणके जाते खं हारश्चेत्पुनस्तदा राशिः ॥ अविकृ
त एव ज्ञेयस्तथैव खेनोनितश्च युतः ॥ ४४ ॥ योगे योगे क्रियमाणे खं शून्यं क्षेपकेण समं तुल्यं स्यात् क्षिप्यते इति क्षेपकः
तथा शून्यवर्गादौ शून्यमेव भवति आदिशब्देन वर्गमूलघनघनमूलानि तथा शून्यभक्तो राशिः शून्यहरसंज्ञकः ॥ तथा खगुणः
शून्यगुणितो राशिः शून्यं विधेयः स्यात् तथा च कौमुदीकारोपि पठति सांतरंगापयादामायुत्तरयुतं खलीयदिति अ
नक्तापि उद्दिशति शून्यमाहेगुणकः पुनस्तदा राशिस्यात्तदा राशिरविकृत एव शून्येन युतश्च राशिस्तथैवाविकृत इ
त्यर्थः ॥ एतत्कारणायेगन्यच्छेदः सूचितेः ॥ अत्रोदेशकः खं पंचयुगिति ॥ खं पंचयुग्भवति किं वद खस्य वर्गमूलं घनं घनपदं
खगुणाश्चये च ॥ खेनोद्धृता दश च कः खगुणो निजार्द्धयुक्तस्त्रिभिश्च गुणितः खहृतस्त्रिषष्टिः ॥ ४५ ॥ अस्योत्तरं खं पंचयु
ते जातं क्षेपसमं ५ अस्य वर्गः ० वर्गस्य मूलं ० घनोपि ० घनमूलं शून्यस्यापि ० एते पंच ५ खेन गुणिता जातं खं ० एते खेन भ
क्ता जाता राशिः १० खहरसंज्ञः अथ खगुणश्चिंत्यः शेषविधौ इत्यस्योदाहरणं यः कश्चन राशिः शून्येन गुणितः त
दनु निजार्द्धयुक्तः त्रिभिश्च गुणितः खहृतः सन् त्रिषष्टिर्जातः स राशिः को स्यादिति तस्यार्थः अनंतरमेव वक्ष्यमा
णेन ... कर्मणा स्यात् ६३ तस्य साधनस्य सिद्धिः विलोमविधिस्तत्र रूपणावसरे प्रदर्श्यते ॥ अथान्यत्

पयन्यासः गु० ध ३/२ गु ३ हा २० अत्र शून्यमितयोर्गुणभाजकयोस्तुल्यत्वान्नाशे कृते राशिरविकृत एव स्यात् त्रिशाप्ति
शांशोन्त्यात् तराशियानयनं सूचितं अथ तदानयनानपेक्ष्यानिजार्द्धयुक्तस्त्रिभिश्च गुणितमित्यादिना संभवति उनतः कु
त्सितमपि दर्शितं १ खगुण १ निजार्द्धयुक्तं कृष्णमिति यथा 3/2 तत्स्यहारेण त्यादिना निजार्द्धयुतं तदा 3/2 त्रिगुणं 9/2 अय
मेव भाजकः अर्थ शून्यतान १ गुणितं दृष्टं ६३ दृश्यमिन्नमा 2/1 यत्तार कृ मेण भाजकः 9 भक्तं लब्धो राशिः १४ गु० ध 2/1
६३ हा० अथ त्यांशोति स्फुरद्धरत्वं विधाय यच्छेदं नवमिति कृत्वा न्यासः ६० क 1/2 हार ३ गु० दृश्य ६३ खं शून्येन गुणि
ते शेषविधितादृश्यक्षितमेव ६३ त्रिभक्तं २१ निजत्र्यंशोनाने ७ रहितं १४ शून्येनहृतं जातो राशिः १४ अस्मिन्नेव ज्ञाने समा
प लापवाचि यते तत्संति पारिरेवायाति अत्रोपपत्तिः खक्षेपेन शून्येन युते योगः क्षेपसममेव स्यात् यतः शून्यमभिप्रा
केऽविकृते तदुक्तं बीजभाष्ये शून्यस्यानंत्येन संख्याविषयत्वाभावात् उत्तरवर्गादौ समद्वियानतः कृतिरित्यादिना शून्य
वर्गो क्रियमाणे शून्यगुणं समेव तस्मादित्युक्तं मूलेगृह्यमाणे शून्यवर्ग एव शून्यातीति मूलं शून्यमेव तदुक्तं तत्र लेपि
बोध्यं अस्खभाजितेतिशून्यहरत्वं शून्यभक्ते राशौ यतोऽभीष्टयुतेऽरेनवाहरत्वं नगच्छेदनतस्य तेऽरत्वं नरवगच्छतीति सदा
शून्येन गुणितः शून्यं स्यात् यदुक्तं बीजभाष्ये अस्मिन्विकारः खहरे न राशावपि प्रविष्टेष्वपि निःसृतेषु इति खगुणोति
शून्यगुणोंकः शून्यमाप्नोति यतोऽभीष्टांकगुणितं शून्यं शून्यमेव भवति एवमुभयथापि फलतुल्यमेव शेषविधाविति ॥
शून्यगुणने तश्शून्यतमामेराशावन्तिमक्रियमाणे गौणो नस्यात् यथावक्ष्यमाणपंचराशिकादिकेऽन्यो न्यपक्षनयनेफल
फलच्छिदापितिष्ठूते − न्यराशिवधस्य शून्यतमामावान्नग्निमयाविच्छेदः स्यात् दनोक्तनारत्र शून्यगुणश्चिंत्य एवन च
तेन गुण्यते शून्येगुण्यकइति शून्यमितयोर्गुणकभाजकयोस्तुल्यत्वान्नाशे कृते राशिरविकृत एव भवति शून्ययुते श्र
न्योनिते वा राशौ विकारो न स्यात् यतस्तस्य स्वांतेश्चण संख्याविषयत्वाभावात् ४३ इति शून्यपरिकर्माष्टकं ॥ ॥

अथ विलोमविधिं सूत्रद्वयेनाह छेदं गुणं गुणं छेदं वर्गं मूलं पदं कृतिं ऋणं स्वं स्वमृणं कुर्याद्दृश्ये
राशिप्रसिद्धये ४४ अथ स्वांशाधिकोने तु लवाढ्योनो हरो हरः अंशस्त्वविकृतस्तत्र विलोमे शेषमुक्तवत् ४५ अथ स्वांशेति दृ
श्येऽभीष्टराशौ स्वपंचमांशेनाभीष्टराशिप्रसिद्ध्यर्थं उद्देशकालापे यत्तस्तु शेषं छेदः स्यात् तेन दृश्यराशिं गुणयेत् अथवा गुणः स्यात्ते
न भजेत् अथ वर्ग आलापितश्चेन्मूलं ग्राह्यं मूलं चेद्वर्गः कार्यः यद्धीयते तेनालापितं स्वं ऋणं कर्तव्यं ऋणं युक्तं धनं कर्तव्यं एवं
लवविधिं एवं विलोमविधौ क्रियमाणेऽभीष्टोमूलराशिरायाति यस्योपरि समस्तो कर्मणि क्रियते माणो शेषमवशिष्यते स
इत्यर्थः अथ समभिन्नांकोद्देशविषयमुक्त्वा भिन्नांकोद्देशविशेषमाह अथ स्वांशेति राशौ क्रमात् स्वांशैरधिकेऊनेवा स
ति हरः लवैराढ्यो हीनश्च कार्यः तदा स छेदहरः स्यात् भिन्नांकस्त्वंशश्छेदात्मको भवति स राशौ धनर्णत्वेन प्राप्तश्चेत्तर्हि क्र
मात् स्वांशयुतोनो हरः स्फुटहरः स्यात् तत्रांशस्तु अविकृतः यथावत्स्थित एव आरोहराणां नयापि स्वा स्वहरछेदं स
वाद्य पश्चाच्छेदं गुणमित्यादि विधेयं अत्रोदाहरणं रत्नेनाह यस्त्रिघ्न इति यस्त्रिघ्नस्त्रिभिरन्वितः स्वचरणैर्भक्तस्ततः सप्तभिः स्व
त्र्यंशेन विवर्जितः स्वगुणितो हीनो द्विपंचाशता तन्मूलेऽष्टयुते हृते च दशभिर्जातं द्वयं ब्रूहि तं राशिं वेत्सि हि चंचलाक्षि विमलां बा
ले विलोमक्रियां ४६ न्यासः ३ गु निजांघ्रियुतधनं ३/४ भा ७ ऋ १/३ धनं ८ भाग १० दृश्यं २ अत्रभिन्नांकास्ततः अथ स्वांशा
धिकोने त्विस्यादिना राशेः स्फुटहरत्वं प्रतिपाद्य तस्य छेदं गुणमित्यादिनीत्वा न्यासः हरः ३ ऋ १/३ गु ७ धनं १ म धन २ वं ऋ ८
गु १० दृश्यं २ अथ प्रथमसंस्कारात् कुर्याद्दृश्ये इति प्रोक्तत्वा दृश्यमिदं २ दृश्यगुणं २० अस्मा दृष्टशोधितात् १२ अस्य
वर्गः १४४ एते ५२ युताः १९६ अस्य मूलं १४ स्वाद्यूते २१ सप्त ७ गुणं १४७ अत्रसप्तमांश २१ त्र्ययेण १३ हीनः ८४ विभक्ते जा
तो भीष्टराशिः २८ अत्रेष्टकर्मणा रत्नानुनायान्येषु कथं तत्र मूलराशेरष्टांशंपंचाशदिभागोपर्याया याति अत्र त्वा
नाशेषि प्राप्ते त्रिचतुरणोर्युक्त इत्यादि हेतोः ४६ अथेष्टकर्माणि दृश्य जातिशेष जातिविश्लेषजा

३१
2006

त्यादि महति विषुरात्नतासिद्धस्सूत्रेरत्नेनाह उद्देशकालापेति उद्देशकालापवदिष्टराशिः क्षुण्णो हृतोंऽशैरहितो युतो वा इष्टा
हृतं दृश्यमनेन भक्तं राशिर्भवेत् प्रोक्तवदिष्टकर्म ४७ उद्देशयत्नी मुद्देशकः एकस्तस्य स्यालापः प्रश्नः तद्वत् मनननि क्रमेर
स्य राशिः क्षुण्णः गुणनीयः तथा हृत अंशैर्भिन्नांकैरहितो वा युतः एवं कृते योंकः स्यात् स भाजकः तमनेष्टस्थाप्य यदृष्टं कल्पि
तः स्यात्तेन गुणितं दृश्यं मनः स्थापित भाजकेन भक्तं स दृष्टोऽभीष्टो राशिः स्यात् अथ किं नामेदं गणितमिति बुभुत्सायामाह
इत्येवं प्रकारेणेष्टकर्म प्रोक्तं दृष्टशकाशात् कर्मेष्ट कर्तव्यता पश्येति तथा उदाहरणमनुष्टुभाह पंचघ्नेति कोपि राशिः
पंचगुणनिजत्र्यंशोनः तदनु दशभक्तः इष्टराशोस्त्र्यंशार्द्धपादैः समन्वितः सन् द्वाविंसप्ततिः ६८ जातः स त्वया ब्रू इति
प्रश्नः पंचघ्नः स्वत्रिभागोनो दशभक्तः समन्वितः राशेस्त्र्यंशार्द्धपादैः स्यात्को राशिर्द्व्यूनसप्ततिः ६८ न्यासः गु ५ ह १/३
ह १० स्व त्र्यंशार्द्धधनं 1/3 1/2 1/4 दृश्यं ६८ अथात्र कल्पितमिष्टमिष्टं ५ पंचघ्नं २५ स्वत्रिभागोनं अत्रास्य राशेरूपांतरे अत्रभा
गापवादविधिना २५ जातं ५०/३ एतत्भिन्नभागहारविधिना कृत्वा दशभि १० र्भक्तं ५०/३० एतत्कल्पितेष्टराशेरवास्य ५ स
मच्छेदत्र्यंशार्द्ध 5/3 5/2 5/4 पादैः 5/3 5/2 5/4 समन्वितः यथाजाता समच्छेदाः ४० ६० ३० /२४ २४ २४ योगे १३० /२४ द्रूपोमर एतत् ६५/१२ अथ च
५०/३० — नयोः समच्छेदयोगः २५२० /३६० त्रिशता ३० पवर्तितः ८४/१२ अयमेव भाजकः अथेष्ट ५ हतं दृष्टं ३४० भाजकेन भक्ते लब्धो मिष्ट
राशिः ४८ अथैवमस्मिन्नज्ञाते राशौ पंचघ्नस्यादिभिरुद्देशकालापवत्स्ते जाता द्व्यूना सप्ततिः ६८ एवमेवेष्टेन यथेष्टं १ पंच
घ्नं ५ स्वत्रि १/३ भागोनं १०/३ एतद्दशभिर्भक्तं १०/३० दशा १० इयत्ता १/३ राशिस्त्र्यंशार्द्धपादैः समच्छेदा सममेव २४ ३३ १८ २४ /७२ ७२ ७२ ७२
युतं १०२/७२ ३/२ पट्टीरपवर्तितं जातो भाजकः १७/१२ इष्टा १ हतं दृश्यं ६८ छेदं लवं च परिवर्त्त्य स्यादिना कृत्वा भाजकेन १७/१२
भक्ते लब्धो राशिः स एव ४८ एवमिष्टवशात् नेयं अथ स्वार्थ प्रमिकं पंचाह इति एवमनेन प्रकारेण यत्रोदाहरणेषु रा
शिः केनचिद्गुणितो भक्तो वांशैरहितो युतो वा स्यात्तत्रेष्टराशिं प्रकल्प्य तस्मिन्नुद्देशकालापवत्कर्मणि कृते यन्नि

म्यद्यते स भाजकः तेन कुट्टिते ह्युगुणाद्वयोर्भाज्यस्तत्र यः सोऽवशिष्टो राशिः स्यात् ॥ ४० ॥ एवं धनोंशद्वयराश्युदा

हरणमुक्त्वा ऋणांशराशिद्वयोदाहरणमाह ॥ अमलकमलराशेरिति मालिनीछंदसा ॥ भो भद्र तस्य राशेः संख्यामकम

लसंख्यां वद तस्य कस्य यस्य त्र्यंशपंचांशषष्ठांशाः क्रमात् त्रिनयनहरिसूर्याः पूजिताः चपरं तुर्यांशेनार्यांबिका पू

जिता अथानंतरं षड्गुरूपरं पूजितेनेति संबंधः अयमर्थः ॥ अथ कोपि सदा सदाचारविचारसारसं

चारचंचूः निःसारसंसाराय सारितान्तः करणसंजातसद्भक्तिप्रसारतया लसत्कमलनीलनिलिमनीरजातिप्रि

प्रियमधुमधुकरनिकरझंकारलेकोमलगुंजारवोल्लसत्कहारैः समरशमिनदितिजवरनिकरसंदोहजलधिमंदरश्रीमद्

५ गौरीचरणार्चनासीनावरजनकरुणानिमिराशिप्रदिरांबपूजां चकारेत्यर्थः ॥ अमलकमलराशेः त्र्यंशपंचांशषष्ठांशैस्त्रिन

यनहरिसूर्यायेन तुर्येण चार्यां गुरुपदमथ षड्भिः पूजितं शेषपद्मैः सकलकमलसंख्या क्षिप्रमाख्याहि तस्याः ॥ ४१ ॥ अ

त्र्यासः [1/3 | 1/5 | 1/6 | 1/4 | 6] अन्योन्यहाराभिहतावित्यादिना जाताः समच्छेदाः [120/360 | 72/360 | 60/360 | 90/360] योग एषाम् [342/360] छेदशाभि १८

रपवर्तितं [19/20] अयमद्वशाशिरिष्टः समच्छिदा शोध्यः शेषं जातो भाजकः [1/20] अयं दृश्य ६ हतं दृश्यमिदं ६ एवमेतत् भाजकेन [1/20]

भक्तं जातो भीष्टराशिः १२० अभीष्टान्नकल्पायत्ता पृथक् २ अंशान्विशोध्यैवं कृते प्राप्तः ॥ ४२ ॥ एवं सकलराश्यंशजा

तीयमुदाहरणमुक्त्वाधुना राशिशेषांशजातीयमुदाहरणमाह स्रग्धरयास्यात्तद्विमितिः ॥ स्यादिह माहात्म्ययोगेन बलवद्युग

लं योऽवशेषात् चकारस्यांशोऽष्टांशोद्विगुणितेन तत् पथिदशमलवात् षडूशेषाद्भृयार्थौ ॥ शिक्षाभिक्षुद्विषाष्टिर्निजयहमनया

तीर्थपांथः प्रयातः तस्य द्रव्यप्रमाणे वद यदि भवता शेषजातिश्च नास्ति ॥ ४३ ॥ भो गणक यदि शेषजातिः भवता श्रुता

स्यात्तर्हि तस्य द्रव्यप्रमाणं कथय यः कश्चित्पांथः स्वकृतीनिजद्रव्याद्दैमयागेशादात्पद्राविप्यर्यः

अथ शेषात् ... द्विजेभ्यो ददौ अथ षष्ठशेषगुर्वतिरंतं चतुर्थांशं पथि शुल्के हेमामार्गस्थिरक्षणा

यमदात् ततः शेषं स्यात् ... दशमांशान्बद्धुणदशांशानित्यर्थः गयायां प्रादाद यै ... तेनिष्काणां त्रिषष्टिरू

र्वरिता अनया विषयाया कृत्वा स धनी निजालयं प्रागमस्तस्येति संबंधः [1/2 | 2/2 | 1/6 | 1/10 | 63/33] अत्र रूपराशिमितिः १ रूपे प्रोत्त्यस्य शे

षाद्भागाद्यपास्य भीष्टराशिरानेयः यथेष्टं १ अस्यार्द्धं [1/2] एतत्पृथक् स्थाप्यं [1/2] नवभिर्भागेदत्ते जातो नवमांशः [1/18] द्विगु

णः [2/18] पूर्वशेषादस्मात् [1/2] समच्छिदानिष्कासितः [14/35] प्रथमपृथक्स्थापितः [7/9] अस्य पृथक् स्थाप्य [7/18] भिन्नभागहारविधिना च

तुर्भिर्भागेदत्ते लब्धोस्मि [7/72] इदं पूर्वशेषादस्मात् [7/9] समच्छिदविशोध्य त्रिभिः पृथक्स्थाप्यः [7/24] अस्य पृथक्स्थितस्य भागहराभक्ते

लब्धो दशमांशः [7/240] षड्गुणः [42/240] षड्भिरपवर्तितः [7/40] पूर्वशेषादस्मात् [7/24] मिथो हराभ्यामिति समच्छिदा [35/120 | 21/120] विशो

ध्य शेषं [14/120] द्वाभ्यामपवर्त्य [7/60] अयमेव भाजकः दृश्यं ६३ हतमिदं ... रूपं चेति विधिना कृत्वा भाजकेन [7/60] भक्तं

लब्धं द्रव्यप्रमाणं ५४० इत्येकप्रकारः अथ विलोमविधिना न्यासः [1/2 | 2/2 | 1/6 | 1/10] अत्र भिन्नांकाः स्पष्टाः अथ स्वांशोति

स्फुरदरवमादौ कृत्वा पश्चाच्छेदलवमित्यादि संज्ञा कृत्वा न्यासः [ध/1 | ध/2 | ध/3 | ध/5] दृश्योराशिरसित्त्वेष इत्युक्तत्वादिमं सर्वे

पि धनांशा दृश्यकरणीयास्तत्रापि रीतिद्वयं प्रथमं तु दृश्ये पृथक् स्थापयित्वा पश्चाच्चतुर्थांशानपि त्वा समा

च्छिदा योगः ततोपि पृथक् त्रिभागमानयित्वा तदितिस्यादिनोद्देशानुबंधविधिना दृश्यमुपरि स्थाप्य विधेयं यथा

तलस्यहारेण ४ हतं १ गुणयित्वा ४ स्वांशा ६ युतेन तेनैव राशि ६३ गुणितः ६३० एवं कृते जातमिदं ४१३१० दृश्य ८४ भ

क्तं लब्धं नैद्य ५४० अथ तृतीयप्रकारो भागापवाहविधिना यथा न्यासः [1/2/1/6/4/5/10] तलस्यहारेणेत्यादिना जातो यं भाजकः

[84/120] स्वयं ... अपवर्तितः [7/60] दृश्य ६३ हतं दृश्य ६३ अनेन भक्तं जातं नं देव ५४० अथ छिद्रघातेति छिद्रापरस्परघा

तः छिद्रं तभक्तेन लवोनहारघातेन भाज्यः प्रकृतारव्यराशिः छिदोपरस्परं घात स्तेन स्वांशराहितहर

राणां घातो भाज्यः स भाजकः स्यात्तेन दृश्यो राशिर्भाज्यः यथा पंक्तिदा १।२।२।४।१० घातः १२० अनेनलब्धो

१ २ २ ३ ३ ३ ४

33
2006
16

…ना न युराहर

नताराणां ०।२।७।३।४ यातोयं ८४ भक्तः जातो भाजकः [१२८ / ८४] द्वादशभिरपवर्तितः [१० / ७] अनेन भक्ते राशि ६३ भक्तः जातं
नेदं ४८०।५०। अथ भागांतरकल्पनया विश्लेषजात्युदाहरणमाह पंचांशोलीति पंचांशोलिकुलात्कदंबमगमत् त्र्यं
शः शिलींध्रं तयोर्विश्लेषस्त्रिगुणो मृगाक्षि कुटजं दोलायमानोपरः कांते केतकिमालतीपरिमलप्राप्तैककालप्रियादू
ताहूत इतस्ततो भ्रमति खे भृंगोलिसंख्यां वद ५१ भोः कांते अलिकुलात् भ्रमरं पंचमांशः कदंबमगमत् त्र्यंशः तस्मा
द् अलिकुलात् शिलींध्रं प्राप्तवतो पंचमांशत्र्यंशयोर्विश्लेषस्त्रिगुणः कुटजमगमत् अपरो मृगाक्षि दोलायमानोपरो भ्रमः
इतस्ततः संभ्रमति अलिसंख्यां वदेति प्रश्नार्थः अथैकभ्रमरस्य हेतुमाह कीदृ
शोपरः एको भ्रमरः केतकी मालत्योः परिमलेन प्राप्तः एककाले समयेन तादृशः पुनः कीदृक् प्रियया हूत
स्तेनाहूत आकारितस्तस्य न्यासः [१ / ५ । १ / ३] अनयोः समच्छिदा विश्लेषः [२ / १५] त्रिगुणः [६ / १५] त्रिभक्तः [२ / ५] अत्रापि रूपराशि १ मिष्ट
मत्कल्प्य तस्मात् रागानयास्य जातं मालिकुलमानं १५ यथा अन्योन्यहाराभिहतौ विति जातौ समच्छेदौ [५५ २४ ३० / ७५ ७५ ७५] यो
गः पंचभिरपवर्तितः [१४ / १५] अपरूपा [१ / १५] समच्छिदा निष्कासितः जातो भाजकः [१ / १५] अनेनेष्टाहते दृश्ये भक्ते जातमालिकु
लमानं १५।१५।१५।० एवं सप्रपंचजातिक्रममुक्त्वेदानीं संक्रमविधौ सूत्रं शार्दूलार्धेनाह योगांतरमिति योगांतरेणानयुतोर्धि
तस्तु राशीस्मृतौ संक्रमणाख्यमेतत् ५२ प्रोक्तराशियोगः स्थानद्वयेस्थाप्यः उद्दिष्टराश्यंतरेण मनुदुभाह ययो
र्योगः शतं सैकं वियोगः पंचविंशतिः तौ राशी वद मे वत्स वेत्सि संक्रमणं यदि ५३ योगः १०१ अंतरं २५
अंतरेणानयुतः ७६।१२६ अर्धितः जातौ राशी ३८।६३ अत्रवासना अंतरार्धेनयुतोनितः सतिराशी भवतः अथ क्रमान्वि
योगांतरयोः समस्य विषयांतरार्धेन संभवतीति कल्पराश्यंतरेण युतोनितेनस्य राशियोगस्यार्धीकरणे
राशिद्वयमानयनेयुतं ५४ अथ वर्गसंक्रमणे सूत्रमनुष्टुभार्धेनाह वर्गांतरमिति वर्गांतरं राशिवियोगभक्ते योगस्ततः प्रो

क्तवदेव राशी वर्गयोराद्वियोरंतरं राशिवियोगेन भक्ते सति राशियोगः स्यात् ततः प्रोक्तवत्संक्रमयोगांतरेणानयुत
द्वित्यादिस्तेनैव राशीस्यातामित्यर्थः अत्रोदाहरणमनुष्टुभाह ययोराश्योरिति ययो राश्योर्वियोगोष्टौ कृत्योश्चतुश
ती वियद्वर्गं तौ राशी शीघ्रं गणितकोविद ५४ न्यासः वियोगः ८ वर्गांतरं ४००। राशिवियोगेन भक्ते जातो योगः ५० अयं
अंतरेण ८ युतोनितः ५८।४२ अर्धितः जातौ राशी २९।२१ एवं सर्वत्र अत्रोपपत्तिः तयोराश्योर्योगांतरयोर्घातो वर्गांतरं भवतीति
नियमएवं राश्यंतरेण वर्गांतरे भक्ते सति राशियोगो लभ्यते ताभ्यां योगांतरेणार्धेनेति राशी स्यातामित्युपप-न
५४ एवं क्रमणमुक्त्वेदानीं किंचिद्विलक्षणमिति निरूपयितुमनुष्टुप्संगतिं दर्शयति इष्टकृतिरिति तथारूपमितियु ५५ इष्ट
कृतिरष्टगुणिता व्येकार्धिता विभाजितेष्टेन एकः स्यादस्य कृतिर्दलिता सैकापरो राशिः ५५ रूपं द्विगुणेष्टहृतं सेष्टं प्रथ
मोथवा परो रूपं कृतियुतिवियुती व्येके वर्गौ स्यातां ययो राश्योः ५६ इष्टस्य कल्पितस्य कृतिरष्टभिर्गुण्या एकोना अर्धिता
इष्टेन भक्ता सन्नेको राशिः स्यात् अथास्य राशेः कृतिर्दलिता सैका परो राशिः अथ प्रकारांतरेणाह रूपं द्विगुणेष्टेन भ
क्तं तत इष्टेन सहितं सत् प्रथमो राशिः स्यात् अथ परस्तु रूपमेव मपि भवतः नन्वेतत्किमुक्तं प्रथमो राशिरपरश्च स्यातां
कायामालोक्तराश्यैनस्तनीति ययोः कृतियुतिवियुती निरेके सत्यौ मूलप्रदौ वर्गौ भवतः तौ राशी इत्यर्थः अथोदाहर
णं राश्योरितिरत्नेन राश्योर्ययोः कृतिवियोगयुती निरेके मूलप्रदे प्रवद तौ मम मित्र यत्र क्लिश्यंति बीजगणिते पटवो
विमूढाः षोढोक्तबीजगणितं परिभावयंतः ५७ ययोः राश्योः कृतिवियोगयोगौ निरेकौ सन्तौ निःस्वतया मूलप्रदौ स्यातां
भो मित्र तौ राशी वदेति सामपनुत्तरार्धं अथ कल्पितमिष्टमिष्टं [१ / २] भिन्न वर्गा[illegible] विधिनास्य कृतिः [१ / ४] अष्टगुणा [८ / ४] समच्छि
दाव्येका [४ / ४] चतुर्भिरपवर्तिता [१ / १] दलिता [१ / २] इष्टेन वि [१ / २] भाजिता जातः प्रथमो राशिः १ अस्य कृतिः १ दलिता [१ / २] सैका
समच्छिदा जातो द्वितीयो राशिः ०।० [२ / ३] अथ रूपमिति प्रकारांतरेणाह इष्टं १ रूपं द्विगुणेनेष्टेन हृतं [१ / २] समच्छिदा इष्ट

न १ युतं ३ कृतो न प्रथमो राशिः अथ परस्तु रूपेण १ अथ त्र्यंशोनेष्टेन १/३ द्विगुणोन २/३ रूपोनेन ३/२ हृतेन ३/२ युतं जातः प्रथमो रा
शिः ३/२ अपरो रूपमेव १ अथ कृतियुतियुतीति वर्गावनयोरनयोः ९/४ रूपस्य च १ अनयोर्योगोन्तरवियोगश्च १३/४ ५/४ स
मष्टिरेकेनोनौ जातौ मूलप्रदौ वर्गयोगवियोगौ इष्टेनेति रूपगुणितेनारेविधिनाएकेनेष्टेन राशी ३/२ १ द्विकेनेष्टेन वा ३/४ ९९/३३
त्रिकेणेष्टेन वा राशी ... चतुष्केण वा राशी ... एवं सर्वेष्वपि प्रकारेष्विष्टवशादानीयौ अत्रोपपत्तिः इष्टकृति
श्चतुर्गुणा पुनर्द्विगुणा निरेकाऽर्द्धितेष्टभक्ता च सत्याद्यो राशिः स्वतन्त्रद्विगार्द्धं सैकः परो राशिः तयोर्वर्गयोगवियोगौ
निरेकौ वर्गौ भवेतामिति नियमोद्दिष्टः अथ लाघवार्थमिष्टकृतिश्चतुर्गुणाद्विघ्नाकल्पं तुल्यमेव स्यात्तेयतोऽयं ...
श्चिद्वर्गराशिश्चतुर्गुणो वर्गो भवति अष्टगुणस्तु द्विगुणवर्गः स्यात् तुल्यः अथ रूपमिति अत्रापि प्रागुक्तरीतिर्विभाग्यं
तरेण पर्यवसन्नावतोर्द्धिनेमिष्टेष्टप्रकारेणाद्यराशिरेवमित एवं भवति तस्य वर्गः स एव द्विगुणः सैकः क्रियते अथ
वा राश्योर्घातेन द्विगुणेन वर्गयोगो युतो नितः स्वत एवं मूलप्रदः स्यादिति प्रागपरिभाषास्ति अत्र एको वर्गः अपरो वर्गा
र्द्धकल्पितः ४/१ अनयोर्घातो द्विगुणः २ अनयोः ८/१ वर्गयोगः ८/१ द्विस्य द्विगुणो राशिर्घातेनानेन युतोनितौ जातौ ...
राशी अनयोर्मूलप्रमाणे प्रथमयोर्वर्गः कल्पितो भूतस्य मूलेन मेकाराशिः ... द्वितीयस्य मूलेन अपरो राशिः ३/२ इत्युपपन्नं॥
५७॥ एवं भिन्नराशेरानयने प्रकारद्वयमुक्तं अभिन्नराशेरानयने संगमार्थं यात् इष्टस्य वर्ग इति इष्टस्य वर्गो वर्गो घनश्च ताव
दष्टसंगुणो प्रथमः सैकोराशी स्यातामेवं व्यक्ते थावाव्यक्ते ५८ यः कश्चिदिष्टः कल्पितस्तस्य वर्गः वर्गस्यापि वर्गः इष्टस्य घनश्च
नो वर्गवर्गघनो अष्टगुणितो तापौ तत्र प्रथमः सैकः यथोदाहरणे कल्पितमिदमिष्टं २ अस्य वर्गं कृतीरादिना वर्गः
४ अस्यापि वर्गः ... गुणितो ... रूपेरेयवर्त्तितः १/२ स तयाच्छिदा सैकः जातः प्रथमो राशिः ३/२ पुनरिष्टस्य १/२ घन
१/८ अष्टसंगुणो ... जातौ राशी ३/२ १ एवमेकेष्टेन ९ ८ द्विकेन वा १२९ ६४ त्रिकेन वा ६४८ १२९ एवमिष्ट

वशाद्राशिद्वयमिष्टमानीयं व्यक्तेपाटीगणिते। बीजगणिते वा तयोराश्योरानयने कार्ये अत्रोपपत्तिः द्विगुणस्येष्टवर्गस्य वर्गो
द्विगुणः सैकः स च प्रथमो राशिः तथा द्विगुणेष्टघनोऽपरो राशिः तयोर्वर्गयोगवियोगौ निरेकौ वर्गौ स्यातामिति नियमो
द्दिष्टः स्तत्र यथेष्टस्य २ द्विगुणो वर्गः ८ अस्यापि वर्गः ६४ द्विघ्नः १२८ सैकः जातः प्रथमो राशिः स एव १२९ पुनरिष्टं २ द्विघ्नं
४ अस्य घनः जातो द्वितीयः स एव ६४ अत्र लाघवार्थमाचार्येण प्रकारान्तरं दृष्टं इष्टवर्गोष्टगुणः कृतः यत इष्टवर्गश्चतुर्भि
र्गुणयित्वा पुनर्द्विघ्नः सैकोऽस्ति स प्रथमः तथेष्टघनोऽष्टगुणः सन् द्विगुणेष्टघनो भवति यतोऽष्टानां स्वरूपेण घनत्वमस्ति
अतो घनेन गुणितो घनो भवति ५७ पाटीसूत्रोपममिति बीजं पाटीसूत्रोपममिस्ति भासते परं वस्तुतस्तु गुढमित्यर्थः अ
थ मूढानां स्फूर्तिमतां गूढं नास्ति यतस्तेषां स्वपरिभाषापरिणामेन व्यक्तमेवास्तीत्यर्थः अथ तथा प्रकारस्य प्रकारमित्यपि
न किं तन्नेधायत्रयथा बुद्धेर्विषयस्तत्र तथा तत्कल्पनावशादनेकप्रकारमपि तिभावः ५८ पाटीसूत्रोपमं बीजं गूढमि
त्यवभासते नास्ति गूढममूढानां नैव षोढेत्यनेकधा ५८ एवं भिन्नाभिन्नप्रकारं तया वर्गान्तर्योक्त्वा धुनावर्गा जानीयो दृ
ष्टकालापसिद्ध्यर्थं दृष्टमूले जातौ सूत्रमुपेन्द्रवज्राद्वयमाह गुणघ्नमूलोनयुतेति यदा लवैश्चेति गुणघ्नमूलोनयुतस्य
राशेर्दृष्टस्य युक्तस्य गुणार्द्धकृत्या मूलं गुणार्द्धेन युतं विहीनं वर्गीकृतं पृष्टुरभिष्टराशिः ५९ यदा लवैश्चोनयुतः स राशि
रेकेन भागोनयुतेन भक्त्वा दृश्यं तथा मूलगुणं च ताभ्यां साध्यस्ततः प्रोक्तवदेव राशिः ६० गुणघ्नमूलोनयुतश्च यः रा
शिस्तस्य गुणार्द्धकृत्या युक्तं यद्दृष्टं तदेव दृश्यं तस्य मूलं गुणार्द्धेन युतं विहीनं वर्गितं सत्पृष्टुरभीष्टो राशिः स्यात् अयमर्थः
मूलं वस्तुत एकमेव भवति परं गुणेन घ्नानि च तानि मूलानि च तैरूनस्य युतस्य वा यथा पंचमूलानीत्युक्ते पंच गुणितस्य
लानि स्युः तत्र पंच रूपो गुणः तद्घ्नानि च तानि मूलानि च तान्येव गुणसंज्ञानि तदर्द्धगुणार्द्धं अथ यदा गुणघ्नमूलेन ऊनस्य

राशेर्यदा स्यात्तदा पूर्ववदीत्यागतं मूलं विधेयमित्यर्थः तत्राद्यमूलोने दृष्टे तावदुदाहरणमाह बालइति बाले
मरालकुलमूलदलानि सप्त तीरे विलासभरमंथरगान्यपश्यं कुर्वच्च केलिकलहं कलहंसयुग्मं शेषं जले वद मरालकुलप्रमा
णं १२ हे बाले तदानीं मरालानां हंसानां कुलप्रमाणं वद तदा कदाचिदहं सकुलमूलस्य मूलदलानि विलासभरेण मंथरं मंद
यथा स्यात्तथा गच्छंति तानि तीरे अपश्यं अहं दृष्टवान् केलीकलहं कुर्वद्वंद्वं सयुग्मं जले अपश्यं अपमर्थः विविधविधिविधान
विदावनिर्दग्धदोषविदग्धमाद्यधिकोपमसेत्यपोषिदक्षो जलीलालसद्वेलारपटलासक्तसमगमदमलयजालेयकुंकुमो
गरागापकर्षणासंभृतक्षेपेकर्दमसरःपुरःसरःसरसारतुषारशीकरासंगिनतन्वन्तनुतापपापापनोदमोदमानपवना
नंदितराजहंसतंसीविलासगतिमवलोक्य सकलदुरितापहारिवारिसारस्फारस्फुरिततरंगतरंगनिकरकराबलंबितकूल
कलकेलिकलाकलापप्रेमलकमलमुकुलकुशलकूजद्वंद्वं सयुगलमक्षियुगलविषयं चकारेत्यर्थः न्यासः सममरालकु
लमूलदलानि दृश्यान्येव गुणकास्थानि गु ७/२ दृ २ अथ गुणोति गुणार्द्धस्य ७/४ कृत्या ४९/१६ दृश्यं २ समछेदयुतं तदा ८१/१६
अस्य मूलं ९/४ मितद्गुणार्द्धेन ७/४ युतं मूलोनत्वात् १६/४ छेदहृतं ४ वर्गितं सकुलमानं १६ ॥ १६ ॥ अथमूलयुते दृष्टे उदाहरणे ९
मनुष्टुभमाह स्वपदैरिति स्वपदैर्नवभिर्युक्तः स्यात् चत्वारिंशताधिकं शतद्वादशध्रुवकः सराशिर्निगद्यतां १२ गु
णः ९ दृ १२४० गुणार्द्धं ९/२ कृत्या ८१/४ युतं दृश्यस्य ५०४१/४ मूलं ७१/२ एतन्मूलयुतदृष्टत्वाद्गुणार्द्धेनानेन ९/२ विहीनं जातं
६२/२ छेद २ हृतं ३१ वर्गितं जातो राशिः स्फुटः ९६१ अथ यदा लवैश्चोनयुतः स राशिरित्येतद्विषयीभूतमू
लोनदृष्टराशेरुदाहरणमाह यातमिति यातं हंसकुलस्य मूलदशकं मेघागमे मानसं प्रोड्डीय स्थलपद्मिनीवनमगात्
दृष्टांशकोंभस्तटात् बाले बालमृणालशालिनि जले केलिक्रियालालसं दृष्टं हंसयुगत्रयं च सकलां यूथस्य संख्यां
वद १३ भोः बाले तर्हि हंसयूथस्य संख्यां वद यदा हंसकुलस्य मूलदशकं दशगुणं मूलमित्यर्थः मेघागमे सति मा १८

नसं प्रतियातं मेरोः समंतात् चत्वारो विष्कंभशैलाः संति आचार्येण गोलाध्याये प्रोक्तास्ते च मंदरसुगंधविपुलपार्श्वसु
पार्श्वाः तेषु सरांसि पुनः स्तत्रैव पूर्वगोत्रादिप्रवक्ष्यामाः सरांस्यथैतेषु पूर्णे तमानसं महत्तरं स्वेतजलेपाक्षमित्यादि पुष्पफ
लेगंधयुतलरससरसारजःसंपर्कसंभूतजो वनरंजनं नचामीकरकारणं जंबूरक्षोपलक्षिते गंधशैलमूर्द्धि मानसं ना
मसरः तद्राजहंसानामधिवासस्थानं तत्र कदाचित्सरसीपरिशीलनाय दक्षिणतोयातिपुनर्धनेरससे भ्रमाद्वंबरि
तमंबरमवलोक्य तन्मयपानसंपाति एवमंभस्तीरस्थितहंसकुलात्मूलदशकं मेघागमे मानसं यातं तत्स्तस्माद्वेक्कु
लादष्टांशः मोड्डीयस्थलपद्मिनीं प्रतियातं ततो हंसयुगत्रयं हंसषट्कं बालमृणाल सरसिजे शालिनि कोमलबिशाते
तुशालिनि जले दृष्टं मदृशां तके लिक्रियायां लालसं रागस्तिकं क्रीडाकर्मणि पासक्तमित्यर्थः अत्र यन्यासः मूलगुणकः १०
भा १/८ दृश्य ६ अत्र राशिर्लवैरूनोस्य तत एकं भागोः १/८ समछेदाः ८/८ ऊनः ७/८ अनेनभिन्नहारविधिना दृश्यं ६ मूलगुणो भक्तो
तदा जातौ स्फुटौ दृश्यगुणौ ४८/७ मूलगु ८०/७ अभ्यामेव प्रोक्तवद्राशिः साधनीयः गुणार्द्धस्य ४०/७ कृत्या १६००/४९ दृश्यं ४८/७ यु
तं १९३६/४९ अस्य मूलं ४४/७ मूलोनत्वाद्गुणार्द्धेन युतं ८४/७ हारेण ७ हृतं १२ वर्गितं जाता हंसयूथसंख्या १४४ पु
नर्मूलोनेयदा लवैरित्यस्य विषयीभूतं उदाहरणमाह पार्थइति पार्थः कर्णवधाय मार्गणगणान्क्रुद्धो रणे संदधेत
स्यार्द्धेन निवार्य तच्छरगणान्मूलैश्चतुर्भिर्हयान् शल्यं षड्भिरथेषुभिस्त्रिभिरपि छत्रं ध्वजं कार्मुकं चिच्छेदास्य शिरः श
रेण कति ते यानर्जुनः संदधे १४ भोः गणक पार्थोर्जुनः रणे क्रुद्धः सन् कर्णवधाय मार्गणान् तेषां गणं समूहं सं
दधतवान् तस्यार्द्धेन तच्छरगणं कर्णबाणसमूहं निवार्य चतुर्भिर्मूलैर्हयान् चिच्छेद षड्भिः बाणैः शल्यं राजानं
तत्सारथीभूतं चिच्छेद क्रमात्त्रिभिर्बाणैः छत्रं ध्वजं कार्मुकं च तथा कर्णस्य शिरः एकेन बाणेन चिच्छेद तर्हि ते बा
णाः कति भवंतीति यानर्जुनो धृतवान् न्यासः गु ४ भा १/२ दृश्य १० अत्र लवोनत्वाद्भागोनेनैकेन १/२ मूलगुण

39 2007 19

इष्टे जाता स्फुटे मू० गु० ८ दृ २० प्राग्वद्गुणार्द्धं ४ तस्याः १६ दृश्यं २० युतं ३६ मूलं ६ गुणार्द्धेन ४ युतं स्वशेषेन त्यादि इत्यर्थः १० वर्गितं जातं ध
नराशिसंख्यामानं १०० ५४ अथैतत्सूत्रानन्तरेण पुनरपि मूलोनोदाहरणं अलिकुलमिति अलिकुलदलमूलं मा
लतीयातमष्टौ निखिलनवमभागाश्चालिनी भृंगमेकं निशि परिमललुब्धं पद्ममध्ये निरुद्धं प्रतिरणति रणन्तं ब्रूहि ५६
कान्ते अलिसंख्यां ५५ भोः कान्ते तर्हि अलिकुलसंख्यां वद तर्हि कथं यदि भ्रमरकुलमूलं यत्तदर्द्धं मूलं मालतिं प्रति गतं ते
नः समग्रस्य राशेः अष्टौ ८ नवभागा अपि तत्रैव गताः अलिनी एका भ्रमरांगना निशि भृंगं प्रति रणति कस्मिन् भृंगे रण
तं गुंजारवं कुर्वाणं अहमत्रास्मीति सूचयन्तमिवेत्यर्थः ननु कस्मिन्मामागतो ज्ञात्वान्विकमिति बहिर्भागतं पद्ममध्ये
निरुद्धमिति सूर्यादर्शनमुकुलितकमलकुड्मलान्तर्निरुद्धमित्यर्थः किं तात्रगतं परिमललुब्धं कमलकोशान्तर्गतप
रागसौरभ्यरसिकमित्यर्थः कमलिनीप्रणयिप्रेमरमुदितेन तत्किरणविसरत कुड्मलनिःसरतनिजपरिहृदयत्स संगार
शंसिनीपरपुरुषस्पर्शाशंकिनी भ्रमरी निशारणन्तं रमणं ती सा चेति एवमत्र दृश्यं भ्रमरी भ्रमरस्य तिद्वयं परमत्रोदे
शकालापेक्षोति मूलगुणकः स च सकलराशेः प्रोक्तः विभार्द्धराशेरिति विभिन्नस्य स्वस्वमूलगुणस्तावनेव राशिरायाति वस्तुत
स्तु राश्यर्द्धस्य मूलमुद्दिष्टमतो राश्यर्द्धमेवानेयमित्यभिप्रेतं तथा चयोस्य च दृश्योस्तिस्त्रिपि सकलराशेः अत्र तु राश्यर्द्धमानी
यते अनः दृश्यार्द्धं विधायाः कवराशिरलं साध्यं अर्थात् द्विगुणं सकलो राशिः अत एव न्यासः मू० गु० १/२ भा ८/९ दृश्य २ अत्रापि
प्राग्वद्यदालवैरिति भागे ८/९ रूपे नैकेन १/९ भिन्नभागकमविधिना दृश्यं २ मूलगुणं च १/२ भक्त्वा न्यासः मू० गु० ९/२ दृ १८ अथ गु
णार्द्धस्य ९/४ कृत्या ८१/१६ दृश्य १८ समच्छेदायुतं ३६९/१६ अस्योत्तरमूलं १९/४ गुणार्द्धेन ९/४ युतं २८/४ छेदहृतं ७ वर्गितं जातं राश्यर्द्धं ४९
एतद्द्विगुण[illegible]राशिः ९८ अथ यदालवैरिति सूत्रं विषयीभूतमूलयुतदृश्योदाहरणमाह यो राशिरि
ति यो [illegible] स्वैराशिः त्रिभागेन समन्वितः जातं शतद्वादशकं तमाशु जानीहि यद्यंपद्युताह्व १८

211
2006

तेवेत ६६ भोः गणक यः राशिः अष्टादशगुणैः स्वमूलैः अपरं राशित्रितीयांशे समन्वितः संत्रिशतद्वादशकं
स्यात् तं राशिं जानीहि चेद्यदि तव पाद्यांपटुतास्ति न्यासः मू० गु० १८ भा १/३ दृ १२०० अत्रापि यदालवैरित्यादिनो
क्तत्रयुतत्वाद्भागैरेनैः १/३ समच्छेदायुतेनैकेन ४/३ मूलगुणं दृश्यं च भक्त्वा स्फुटो न्यासः मू० २७/२ दृश्य ९०० छेदेन हृ
ते ९०० अथ गुणार्द्धस्य २७/४ कृत्या ७२९/१६ दृश्यं ९०० समच्छेदायुतं १५१२९/१६ अस्य मूलं १२३/४ एतन्मूलयुतदृष्टत्वाद्गुणार्द्धेन
२७/४ विहीनं ९६/४ छेदहृतं २४ वर्गितं जातो राशिः ५७६ अस्माद्यदालवैस्तु तेजाते १२०० ६६ इति मूलजातिः एवं सप्रपंचं मूल
जातिमुक्त्वा त्रैराशिकमुदाहरति द्वे नैकेन प्रमाणमिति प्रमाणमिच्छा च समानजाती आद्यन्तयोस्तः फलमन्यजाति मध्ये त
दिच्छाहतमाद्यहृतं स्यादिच्छाफलं व्यस्तविधिर्विलोमे ६७ प्रमाणं इच्छा फलं चेति त्रिराशीनां सापाहारसंज्ञा राशिकं तत्र प्रमाणं
इच्छा च समानतुल्या जातिर्ययोस्तौ आद्यन्तयोस्तः आदौ प्रमाणमन्ते इच्छा तयोः समजातीयत्वं स्याद्यदि प्रमाणमाढकात्म
कं तदेच्छापि आढकात्मका स्यात् यदि प्रमाणं निष्कात्मकं तर्हि इच्छापि निष्का एवं कर्षपलभारिकादिविभागाद्यन्यथा प्रमाणे 20
सतीच्छापि न समजातीया स्यात् अथ प्रमाणेच्छयोर्मध्ये यत्फलं तदन्यजातीयं स्यात् इति राशित्रयस्थापनेषु फलं मध्य
स्थं यत्तदिच्छागुणनीयं आदिनाम प्रमाणेन भाज्यं तदिच्छाफलं स्यात् स्याभीष्टफलमित्यर्थः अथ विलोमे व्यस्तविधिः
वक्ष्यमाणे व्यस्तत्रैराशिकं यदि स्यात्तर्हि व्यस्तविधिः कर्त्तव्यः फलं प्रमाणेन गुण्यं इच्छया भाज्यमित्यर्थः लब्धं तदि
च्छाफलं स्यात् अत्रोदाहरणं कुंकुमस्येति कुंकुमस्य सदलपलद्वयं निष्कसप्तमलवैस्त्रिभिर्यदि प्राप्यते सपदि मे वणिग्वर
ब्रूहि निष्कनवकेन तत्कियत् ६८ भोः वणिग्वर चेद्यदि त्रिभिर्निष्कसप्तमांशैः कुंकुमस्य सार्द्धपलद्वयं लभ्यते तर्हि निष्कनवके
न कियत् तत्सपदि मे ब्रूहि अत्राद्यन्तयोः प्रमाणेच्छापक्षयोर्निष्कात्मकत्वेन समजातीयत्वं वर्त्तते तयोर्मध्यस्थस्य पजा

त्मकत्वेनाभिन्नजातीयत्वं कर्षैश्चतुर्भिश्च पलमित्युक्तेः सार्द्धपलद्वयरूपाकर्षा भवंतीन्यासः ३ । २ । ९ छेदघ्ने न्यादिनाप्त
लेमध्यस्थांस वर्ण्य २ इच्छया ९ गुणितं ४५ भिन्नभागक्रमेण प्रमाणेन ३ लब्धानीच्छापलानि ५२ शेषपलात्मकं ३ च
तुर्भिः संगुण्य जाताः कर्षाः १२ इमे हरेण भाजिताः लब्धौ कर्षौ २ इच्छाफलमिदमेव ५२।२ अथ प्रमाणेच्छयोः पृथा
त्मकत्वेनोदाहरणमाह प्रकृतेति प्रस्थ कर्पूरपलत्रिषष्ट्याधेत्र्यंभ्येनेनिष्कचतुष्कयुक्तं शतेन दा दशभिः सपादैः प
लैः क्रिमावस्त्रसरवविनिन्म ६९ भोः सखे चेयदि प्रकष्ट कर्पूरपलानां त्रिषष्टि स्तयानिष्कचतुष्कयुक्तं शतेनिष्काणां
प्राप्यते तर्हि सचतुर्थांशोद्देशभिः पलैः क्रियन्मूल्यमायास्यतीति प्रश्नार्थः प्रकृष्टशब्देन सौकुमार्य्याधावल्या ग्रंगीक
रणीयं न्यासः ६३ । १०४ । १२ सागच्छावर्णितेच्छया ४९ फलं ९०७ गुणितं ५०९३ भिन्नभागहरविधिना प्रमाणेना ६३ भ
निष्काः २० शेषं निष्कात्मकमिदं ५३ गुणं ९९३ पुनर्हरेण २५२ लब्धा द्रम्माः ३ द्रम्मशेषं १४० विंशति २० गुणं २८०० पुनर्हरे
णाप्तावराटकाः ११ शेषं २८ अष्टाविंशत्यापवर्तितं जातावराटकभागाः २/९ एवमेकत्र निष्कादीनां न्यासः २० । ३ । ८ । ३ । १॥
२/९ अत्रोपपत्तिः अत्र प्रमाणापेक्षयेच्छायद्गुणाधिका स्यात् फलमपि तावद्गुणमधिकं स्यात् यथा त्रिभिर्द्रम्मैरेकं पलं त
दा षड्भिः क्रियदिति अत्र प्रमाणीभूतात्त्रयो द्रम्माः ३ इच्छातः कतिगुणाः षड्भिरिति २ इति ज्ञापनायेच्छा प्रमाणेन भा
गे हृते लब्धं तुल्यमेव स्यादेतदुक्तं मध्ये इच्छाहतमाद्यहृतं स्यादिति वस्तुविधिर्विलोम इत्येतद्विषयमपयंत्रेद
र्शयिष्यामः ६९ अथ धान्यादिविषयमुदाहरणं द्रम्मद्वयेनेति द्रम्मद्वयेन साष्टांशाः शालितंदुलखारिका
लभ्यातेन पणसप्तत्या तंदुलकिं सपदिकथ्यतां ७० शालीनां शुभुलुंरवलमुख्ययोगान्निस्तुषबीजानि

113 2006

तंदुलाः इच्छा पणात्मिकास्त्यतः प्रमाणस्य द्रम्मात्मकस्यापि पणात्मकत्वं विधाय न्यासः ३२ । ९ । ७० अथ वा प्रमाणस्य
द्रम्मात्मकत्वादिच्छाप्रमात्मिकास्ति तदर्थ शोडशमितेन हरेस्थापितेसापि ७०/१६ द्रम्मात्मिकास्यापि एवं २ । ९/८ । ७०/१६ इच्छया
गुणं फलं ६३०/१२८ प्रमाणेन २ भक्तं लब्धेरवार्यौ २ खारिशेषं ११८ षोडशगुणं १८८८ हरेणो २५६ भक्तं लब्धा द्रोणाः ७
शेषं द्रोणात्मकं ९६ चतुर्घ्नं ३८४ हरेण २५६ लब्धो आढकः १ शेषं चतुर्घ्नं ५१२ पुनर्हरेणाप्तौ २ एकत्र न्यासः २ । ७ । १ । २ एवं
क्रमत्रैराशिकमुक्त्वाधुना व्यस्तत्रैराशिकं निरूपयिषुरादौ तत्स्वरूपस्य सूचनार्थमनुभमाह इच्छा वृद्धाविति इच्छावृद्धौ
फले ह्रासो ह्रासे वृद्धिः फलस्य तु व्यस्तत्रैराशिकं तत्र ज्ञेयं गणितकोविदैः ७० गणितचतुरैस्तत्र व्यस्तत्रैराशिकं विलो
मबोध्यं कुत्र स्यात् यत्रेच्छा प्रमाणापेक्षयाधिका वर्द्धमाने त्यर्थः तथा पस्य ह्रासो न्यूनत्वं तत्राथवा इच्छापेक्षया फलं व
र्द्धमानं इच्छान्यूनत्वे फलस्याधिक्यं दृश्यते तत्र व्यस्तत्रैराशिकमित्यर्थः ७० अथ तत्संभवविषयीभूतस्थलानि यमाहे
क्रयानुस्तुभा जीवानामिति जीवानां वयसोमौल्ये तौल्ये वर्णस्य हेमनि भागहारे च राशीनां व्यस्तत्रैराशिकं भवेत् ७१ म
नुष्यपशुपक्षिप्रमुखानां क्रयविक्रयार्थं वयः प्रमाणे अल्पवयसोधिकमौल्यमधिकवयसोधिकमौल्यमधिकवयसो
ल्पमूल्यमित्यादि स्थले हेमनेसुवर्णसंबंधिनि वस्य तौल्ये शोधितहेम्नस्तोल्यक्षये वर्णवृद्धिः वर्णक्षये तौल्यवृद्धिः व
र्णक्षये तौल्यवृद्धिरित्यत्रस्थले व्यस्तत्रैराशिकं स्यात् तथा राशीनां भागहरे न्यनाधाधान्यादीनां तुलद्यमानेन मापितानां धान्य
राशीनां हस्तमानेन मितौ संख्यायां क्रियमाणानां सत्यां संख्याक्षयः स्यात् तथा हस्तमानेन मापितानां सस्य राशीनां
लघुमाणेन मितौ संख्यायां क्रियमाणायां संख्यावृद्धिः स्यात् तत्र स्थले व्यस्तत्रैराशिकं बोध्यं अथ तत्साधनता लघ्रा
गेबोक्तव्यस्तविधिर्विलोम इति फलं प्रमाणेन गुण्यं इच्छाया भाज्यं इति अथ क्रमप्राप्तान्मुषामुदाहरणानि
प्राप्नोतीति दशवर्णमिती २ समाष्टकेनेति च ३ तत्राद्ये इच्छा वृद्धौ फले ह्रासः इत्यस्य जीववयोगोचरं दर्शयन् व्यस्त

भैराशिकमुक्तात्वरतिरूत्तेन प्राप्नोतीति प्राप्नोतिचेत् षोडशवर्षस्त्राशिष्य्यौ द्वात्रिंशतिं विंशतिवर्षस्त्राशिकं द्विधर्वहो निष्कचतुष्क
मुक्ताप्राप्नोति धूः षड्वर्षस्त्राशिकं ३२ भोगणक षोडशवर्षी स्त्री निष्काणां द्वात्रिंशतीं प्राप्नोति चेत्तर्हि विंशतिवर्षा
स्त्री किमाप्नुयात् एवं कवर्षधुरं वहति स एव धूर्वहः इत्युच्यते यः द्वितीयेपि वर्षे धुरं वहति स द्विधूर्वहः एतादृशो द्विधू
र्वहउक्षा वृषभः निष्कचतुष्टयमाप्नोति तदा धुरां षड्वर्षवहति स्तोधूः षड्वहः किमाप्नुयात् न्यासः प्र २५ फ ३२ इ २० अत्रेच्छा
छेदो फलच्छेदस्तौ दृश्यते तौ व्यस्तत्रैराशिक फलं ३२ प्रमाणेन २५ गुणितं ५०२ इच्छया २० भक्ता निष्काः २५ शेषं १२ षोडश गुणं १९२
छेदाप्तमाषाः ९ शेषं १२ माषकं म १२ षोडश गुणं १९२ छेदेन २० लब्धाः पणाः ९ शेषं १२ चतुर्गुणं ४८ पुनश्छेदाप्ताः काकिण्यो
२ वराटकाश्च एवं २५ अथवा लब्धं निष्काः शेषं २३ चतुर्भिरपवर्त्य न्यस्तं निष्का २५ द्वितीयोदाहरणे न्यासः २ ४ ५ फलं
प्रमाणगुणितं ८ २ इच्छया ३ लब्धं निष्काः प्राग्वत् १ शेषं द्वाभ्यामपवर्त्य ३ न्यस्तं नरेदक ३ अत्रोपपत्तिः यथा
जीवयोः पोल्योः हरणे न्यूनवयसो जीवस्य मूल्यमधिकं तथाधिकवयसो न्यूनमिति प्रत्यक्षसिद्धं एवं प्रमाणीभूत
न्यूनवयोपेक्षया इच्छारूपाधिकवयसोधिकत्वाद्वृद्धिः इच्छा न तथा तस्याधिकवयसोल्पमूल्यरूपफलेन हीनेन भाव्यं इति फलेहा
सोदृष्टः अथ ह्रासः क्रियात्र भविष्यतीति ज्ञापनार्थं इच्छायाः प्रमाणभाजितेय फलं लब्धं तेन प्राग्वत् फलं गुण्यमिति प्रा
प्ते अप्रमाणस्याल्पत्वादिच्छायाश्च बाहुल्याद्भागो न स्यात् इच्छाच्छेद एव स्थितः तदेव भजनं शक्यं छेदात्मकं लब्धं तेन
भिन्नगुणनप्रकारक्रमेण फलं गुणनीयं फलं प्रमाणीभूतप्रमाणेन गुणितं छेदीभूतयेच्छया भक्तं लब्धं व्यस्तत्रैरा
शिके फलं अत उक्तं व्यस्तविधिर्विलोमः इति यथा प्रमाणं ५ इच्छया २० मं ५ अनेन तावद्राशे रूपेहरं प्रक्षेप्य
फलमिदं ३२ अंशाहति छेदवधेन सादिना गुणितं ५१२ छेदेन भक्ते लब्धं जातं तद्वत् २५ ३ ५

२१

श्रुहेये सैद्यो दाहरणमाह॥ दशवर्षमिति॥ स्पष्टं॥ दशवर्षासुवर्णचेद्गुणाकमवाप्नुते॥ निष्केसा
तिथिवर्णतुतदा वदकियन्मितं॥७३॥ न्यासः १० ॥ १५ प्रमाणहतं फलं १० इच्छया ५ भोगघ्नाकः ० शेषं द्विघ्नं
२० हरेण ५ लब्धो धरणः १ तच्छेषं ५ अष्टगुणं ४० पुनर्हरेण ५ लब्धौ वल्लौ ८ शेषं ० त्रिघ्नं ३० हरेण
मेमुजेरत्नमेततत १० अत्रापि हीनवर्णस्वर्णनिष्केणाधिकं मासं अधिकवर्णन्यूनमासमित्युपपन्नं॥७३॥
अथेच्छाफलस्य २ २ वृद्धिस्तत्र धान्यराशिविषयीभूतमुदाहरणमाह॥ सप्ताढकेनेति॥ सप्ताढकेन
मानेन राशौ सस्य २ मापिते॥ पञ्चाशत्संजातं तदायं चाढकेन किं॥७४॥ चेद्यदि सप्ताढकेन पात्रे
णधान्यपुंजे मापिते सति चेद्यदि मानशतं जातं तदा यं चाढकमितपात्रेण मापने तर्हि किंस्यात्
गणक त्वं वदेति प्रश्नः न्यासः प्र ७ इ ५ प्रमाणेन ७ फलं १०० गुणितं ७०० इच्छया पाप्सं मानं १४० ॥७४॥ एवं
वं सभेदं त्रैराशिकमुक्त्वा धु ७ १०० ५ नापंचराशाकारोकरणं सूत्रं रथोद्धतयाह॥ पंचसप्तनवेति॥
पंचसप्तनवराशिकादिकेन्योन्यपक्षनयनं फलच्छिदां संविधा... राशिजे वधे स्वल्पराशिवधभा
जिते फलं॥७५॥ पंचसप्तनवराशिकादिकेन्योन्यपक्षनयनं ... यबुद्राशिजे वधे स्वल्पराशिवधभा
जिते सति फलं स्यादित्यन्वयः पंचराशीनां समाहारः पंचराशिकं सप्तराशीनां समाहारः सप्तराशिकं एवं नव
राशिकेत्यादिशब्देनैकादशराशिग्रहणं॥ अथ तत्र द्वौ पक्षौ एकः प्रथमः प्रमाणपक्षोपर इच्छापक्षश्च तत्रा

115
2006

22

घपक्षेप्रमाणंस्वीयफलंतस्यफलमितिसंज्ञाद्वितीयपक्षेइच्छास्वीयफलंतस्यंछेदइतिसंज्ञा
तयोरन्योन्यपक्षनयनंकार्यमित्यासस्तस्यार्थःनामयस्यफलसंज्ञाकल्पितातत्स्थलेच्छेदस्थाप्यःछे
दस्थानेफलंसंज्ञमितियावत्अथयत्रराशिबहुत्वंतद्वधएवबहुराशिजवधःपरंनांकसंख्याबा
हुल्यंनन्वत्रानयोःपक्षफलयोःसमानाभिधानत्वात्पक्षफलयोरन्योन्यपक्षनयनमित्येवकिंनन
चेवमाशंक्यांतदुक्तंसूर्यभट्टेरमतकूपिकायांकोमोहिकारोक्तमाश्रित्य॥व्यत्यासंपक्षफलयोःकृ
त्वाल्पराशिघातात्तु॥बहुराशिवधेचेत्स्यात्संचारिराशिकेषुफलंनन्वेवंचंछेदस्यहानर्थकापत्तिःन
त्वेवंयदन्येपक्षनयनेच्छेदसंज्ञस्यद्वितीयपक्षेस्थानेयफलस्याल्पराशिवधांतर्गतत्वात्दप
तेनैवबहुराशिजवधस्यभागोरूपमारोपितस्तस्यफलमित्येके॥केचित्तु॥भिन्नांकोद्देशेसभवतां
फलाधिकारमितिव्याकुर्वंतितन्नयुक्तं॥यस्फलपरोपादानेनैवभिन्नांकत्वेप्रतीयमानेच्छेदपदस्या
नर्थक्यापत्तेः॥तत्रादौपंचराशिकोदाहरणमाह॥मासेशतस्येति॥मासेशतस्ययदिपंचकलां
तरंस्याद्वर्षेगतेभवतिकिंवदषोडशानां॥कालंतथाकथयमूलकलांतराभ्यांमूलधनंगणकका
लफलेविदित्वा॥७॥भोःगणकमासेशतस्यपंचकलांतरंयदितर्हिवर्षेद्वादशमासात्मकेगते
सतिषोडशानांकिंकलांतरंस्यादित्येकःप्रश्नः॥तथाज्ञाताभ्यांमू[illegible]ज्ञा

तंकालंवदेतिद्वितीयः तथाज्ञाताभ्यांकालकलांतराभ्यांमूलंवदेतिप्रश्नत्रयं॥तत्रप्रथमोदाहरणेन्यासः

१	१२
१००	१६
५	००
प्र·प	इ·प

अत्रप्रमाणपक्षेफलमिदं५अस्यैवफलसंज्ञाइच्छापक्षेऽज्ञातरूपस्यफलस्य०च्छेदइतिसंज्ञाअन
योपा०रन्योन्यपक्षनयनंकृत्वान्यासः

१	१२
१००	१६
००	५
५० श	बै·स

इच्छापक्षेराशित्रयमागतमतोबहुराशि
जवधोयं१९२०स्वल्पराशिवधेन१००भ क्तोलब्धंषोडशानांकालांतरं१शेषं५०विंश
त्यारं०पवर्त्तेजातं ३/५ एवमेकत्रइदंछेद घ्न ८ रूपेत्यादिनासत्वारि४तं अथमूल
धनकलांतराभ्यां कालानयनार्थंसः अ ३/५ त्रापियदिपंचरूप५कमितेनकलांत
रेणशतस्यज्ञाणकपरीक्षकमासमेकंकलयतितर्हि षोडशानांकियन्मासेष्वेतावत्कालांतरे
णमित्यत्रन्यासः

१	०
१००	१६
५	३/५

अत्रापिप्राग्वदन्योन्यपक्षनयनंकृत्वान्यासः

१	०
१००	१६
४८/५	५

बहुराशिवधोयं ४००/५
छेदेन५भक्तः ९६०अथभिन्नागहारविधिनास्वल्पराशि वधेनानेन८०
भक्तःमासाः १२अथकालंकलांतरेज्ञातेताभ्यांमूलय नार्थंन्यासः

१	१२
१००	००
५	४८/५

अत्रापिप्राग्वदन्योन्यपक्षनयनंकृत्वाजातोबहुराशिवधः२५०अल्पराशिवधेनानेन६०भ
क्ताज्ञातंमूलधनं१६।७५॥एवमभिन्नांकविषयमुक्त्वाथभिन्नांविशयोदाहरणमाह॥
सत्र्यंशमासेनेतिसार्द्धार्या॥सत्र्यंशमासेनशतस्यचेत्स्यात्कलांतरंपंचसपंचमासः॥मासैस्त्रिभिः

पञ्चकवार्षिकैस्त्वस्साद्धैर्द्विपक्षैः फलमुचानांद्धि॥७७॥न्यासः १ ३ । १ १ । ३ ५ । १०० ३२ । ५ १ । २ । १ ५ । ०० एतच्छेदघ्नदशाहितानासव
एपेप्राग्वस्न्यो - क्षनयनंकृत्वान्यासः ४ ८९ । ३ ५ । १०० १२५ । २ ७ । ०० । २३ ५ अत्रभिन्न गुणनविधिनाजातोयं
वृहद्राशिवधोयं २००० । ५० छेदेन ५० तज्जातोभा ज्यांकः १०५० अल्पराशिव
धेन ५०० भक्तः जातंफलं शेषंयथा संभवमपवर्त्तितं ४ । ५ एवं
जातं ७ । ३ । ४ । १ एतद्भागानुबंधविधिना सवर्णी तं २९ । ५ एवंप्राग्व ५ देया
स्मासं अवयमन्यदानेयंकावंत पाकथये ५ स्यादि॥अत्रपप
त्ति॥पर एकस्मिन्मासेशतस्यरूपकस्यपंचरूपकवृद्धिः तदाद्वादशमासेषुकिमि
त्यत्रनुपातद्वयंवर्त्ततेतद्यथाएकमासेपंचकालांतरंतदाद्वादशमासेषुकिमितेकंत्रैराशिकंत
थाशतस्यपंचकलांतरंतर्हिषोडशांकिमित्यनुपातद्वयस्यन्यासः १ ५ २२ । १०० ५ २५ एवमुभयत्रफलं
तुल्यमेवतःप्रमाणयोर्घातःप्रमाणमिदं१००इच्छायोर्घातःइच्छा सेयं१६२आभ्यांप्र
थमघामध्यस्यःफलमिदं५इच्छायागुणितं८९०प्रमाणेनभक्तंल ब्धंरूपाणिशेषशं
विंशत्यारं०पवर्त्तितं ७ । ५ तदाजातंतदेव २९ । ३ । ५ अथलाघवार्थफलेन५इच्छापक्षेगुणितेप्रमाणपक्ष
नेभक्तेसतिफलंतु ७ । ५ त्यमेवएवंस ५ मराशिकेनुपातत्रयंनवराशिकेनुपातचतुष्टयं २३

एकादशराशिकेपचंकमनुपातानामित्यर्थः॥७७॥अथसमराशिकोदाहरणं शार्दूलविक्रीडितेनाह॥वि
स्तारेतिभविस्तारेत्रिकराःकराष्टकमितादैर्घ्येविचित्राश्चचेद्रूपैरुत्कटपट्टसूत्रपट्टिकाअष्टौलभंते
शतं दैर्घ्येसाद्धंकरत्रयाऽपरपटीहस्तार्द्धविस्तारिणितापंक्तिंलभतेऽतुतंवदवणिग्वाणिजकंचेतस्त्वि
त॥७८॥भोःगणकविस्तारेत्रिकरहस्तत्रयव्यासात्स्यर्थःदैर्घ्येऽष्टकराःअंबनतयाष्टहस्ताःरूपैविचि
त्राश्चैतादृश्योष्टोपट्टसूत्रपट्टिकासकलरचनाकलापकुशलकुविंदरचितामल्लु मानोहरतरुपसूत्र
शाटिकानिष्कशतंलभंतेचतर्हिसार्द्धकरत्रयदीर्घार्द्धहस्ताद्धव्यासवतीचपरापटीशाटिकाकिंलभंतेवा
णिज्यकंवणिजोकमर्केक्रयविक्रयादियदिवेत्सीतर्हिऽतुतंशीघ्रंवदेतिप्रश्नार्थः ऽतुतंतूर्णंऽदितिशीघ्रंम
विलंबितंत्वरितंमचिरमदीर्घंसमयमितिपर्यायाःएवमन्यत्रन्यासः ३ २ । १ २ । ८ १ । १ २ । ८ २ । २०० ०० अत्रापिपूर्वसूत्ररीतिःअ
न्योन्यपक्षनयनंकृत्वान्यासः ३ २ । १ २ । ८ १ । १ २ । ८ १ । १ २ । ०० १०० भिन्नगुणनविधिनाजा तोयंवृहद्राशिवधः २०० । ४
छेदेनभक्तः ७५अयमल्प राशिवधेनानेन १२भक्तः भागेनगच्छतीतिकृत्वा
धंनिष्कस्थानेश्चत्वारिंशोषे षोडशगुणजातंआमा त्रं२८००छेदेन१६ल
ब्धाऽन्याः४शेषं११षोडशा गुणं७६२पुनर्हरेण१६२ लब्धाःपणाःतच्छेषं
६४चतुर्गुणं२५६पुनश्छेदेन तप्ताकाकिणीछेषं६४विंशतिगुणं१२८०छेदेनभावरा
टकाः१शेषं१२८चतुःषष्ठ्या६४पवर्त्तितंजाताःवराटकभागाः २ एवमेकत्रन्यासः नि० । पण ३ । २ । २ पण । १ काकी २ । १ वराट १ । ३ भाग अत्रा
पनुपातत्रयंन्यासः ३ १०० २ । ८ १०० १ । ८ १०० १ प्राग्वत्समाणानां ३ । ८ घातः ३ १६२इच्छानां घातः २ । ४

७५ 2006 24

प्राग्वदिष्टाहतफलं १०० स्वच्छेदेन भक्तं ७५ प्रामाणेन १९२ हतं जातं तदेव ५७६०॥ अथ पञ्चराशि
कोदाहरणं। पिण्डे येके ४ ति पिण्डे पञ्चमिता गुणाः किल चतुर्वर्गो गुणा विस्तारोपद्या दीर्घतया चतुर्द
शकराशिः शघ्नभं तेशतं एता विस्तृति पिण्डे दैर्घ्यमितयो येषां चतुर्वर्जिता पद्या स्तेव दमे चतुर्दश
संख्येमौल्यं लभन्ते किंमत्र ८५ मो: सखे पिंडे स्यौल्ये द्वादश शांगुल मा: पास्तेषां षोडशांगुलामा: दैर्घ्यं
चतुर्दश हस्ताः एता द्वादशाष्टिशक्या ह्ममया: पद्या: निष्कशतं मौल्यं यदि लभन्ते तर्हि येषामेता एव
विस्तृति पिंडे दैर्घ्यमितयश्चतुर्वर्जिता: स्युस्ते ता द्वादशाश्चतुर्दश पद्या: किं लभन्ते तद्वद एवमुद्द
शकन्यासः

१२	८
२५	१२
२४	२०
३०	२४
२००	००

अन्योन्यपक्षनयनं कृत्वा न्यासः

१२	८
२५	१२
२४	२०
३०	१४
००	१००

प्राग्वद्बहुराशिजवधः १३४४००० अल्पराशिज वधेन ८०६४० छेदं स्वल्पमिति कृत्वा भाज्यभाजकौ खनागाष्टौ लब्धानि निष्का १६ भागश्च एवं न्यासः
तिथि २५८८० रपवर्तितौ ५० छेदेन भक्ते पित्रे राशिकं चतुष्पं सवत्र न ८०६४० भक्तं फलं तदेव ८५ स

१२	१००	८
२५	१००	२२
२४	१००	२०
३०	१००	१४

अत्रा १५ घते १ २ ३ रणमाह॥ पद्याये ति॥ पद्याये प्रथमोदितप्रमीतयो गण्य मानतं फलस्यान पैकादश राशिकोदाह तिमात्रे स्थितास्ते
षामानयनाय चेछ कटिनां द्रम्माष्टकं भाटकं॥ अन्यो येत दनं ते रंनि गदिता मानेचतुर्व
र्जितास्तेषां का भवति भाटकमिति गव्यूति षट्के वद ॥ ८० ॥ प्रथमोक्त प्रमाणा पद्या गव्यूति मात्रे
कोमाद्यांतरे स्थिता: संति तेषामानयने घटिशकटिनां शाकप्ववल्लोपजीवनां भाटकमानयन

शुल्के द्रम्माष्टकं तर्हि तदनंतरं मानेचतुर्वर्जिता: यन्ये चतुर्दश पद्या: प्रोक्तास्तेषां गव्यूति षट्के
का भाटकमिति: स्पाद्देतिम प्लार्थे: न्यासः अत्रापि प्राग्वदन्योपक्षनयनं कृत्वा बु
हुराशिजवधेयं ३४५१२० अल्पराशिजवधेन ८०६४० छेदं स्वल्पं वंचेत्यादि कृत्वा जातो भा
ज्यभाज्यो ३४५१२० स्वच्छेदभक्ते लब्धं ८ अत्रापि प्राग्वत्सं त्रैराशिकं ८० अथ पंचराशि
कजातिय ८०६४० मेव भांडप्रति भांडेकर ना सूत्रं वृत्तार्धं तत्र येवेति॥ तथैव भांड
प्रतिभांडके पि विधि विपर्यस्य राशा मौल्ययो वस्तुनावस्तुपरिवर्त भांडप्रति भांड॥
यस्मिन्न भांडे यद्वस्तु संगृहीतं तद्विनिमयार्थं भांडंतरस्थं वस्त्वंतरं यत्तानीयते तदि

१२	८
१५	१२
२४	२०
३०	२४
२	६
८	००

त्यर्थ: तत्र तथैवं पंचराशिकवदित्यर्थ: अन्योन्यपक्षनयनमित्यादि विधेयं परामियान्विशेष: तर
शमौल्ययो विपर्ययस्या विधिस्तत्यैवेति यावत्॥ विपर्यस्तेति पाठे कस्मिन्न विपर्यस्तः राशा मौल्ये
विपर्ययस्या विधिस्तथैवं सति॥ उदाहृति॥ द्रम्मेणेति॥ द्रम्मेणाल भ्यतइह ह्याम्र शतं तत्र यं चेत्रिंशत्प
णेन विपरीतावर दाडिमानि॥ आम्रैर्वदाशुदशभि: कति दाडिमानि लभ्यानि तद्विनिमयेन भव
ति मित्र॥ ८२॥ भो: मित्र द्रम्मेण षोडशपण मकेन दिविपरीतौ अत्र आम्राणां शतं तत्र यं लभ्यते अथ पणे
केनित्रीं माद्धरदाडिमानि लभ्यंते तर्हि दशाभि दत्तैरा म्रैस्तद्विनिमयेन कति दाडिमानि लभ्यानि
उद्देहेति॥ अयमर्थ: पथा कुञ्चित्क्रयविक्रयवस्य देशो क्षोफलविक्रयतो लग्नमतु: तत्रैकेन द्रम्मेन
तान्त्रशतत्रिकं गृहीतं अपरेण पणं दत्वा त्रिंशद्दाडिमानि क्रीतानि॥ अथाम्रकेतु दाडिमेष्ट्वा

यां संजातायां दाडिमके त्वार मूल्यवान् भोः मित्रात्र दशकं गृहीत्वा तद्विनिमयेन कति दाडिमा
नि स्युस्तन्निदेशाति ॥ उक्तवन्न्यासः

१	१
३००	१५ ३०
१०	०

अत्र दशांशमैल्ययोः दर आम्रफलानि अंशीभूतो
दाडिमपक्षे अन्ये योर्मौल्ययोर्विपर्ययस्या यपंचराशिकवत्स्न्यो पक्षनयनं कृत्वान्यासः

१५	१
३००	३०
०	२०

उक्तवद् बहुराशिवधः ४८०० स्वल्पराशिवधेन ३०० भक्ते लब्धानि दाडिमानि १६ एवमेव
षोडशभिर्दाडिमैः कत्याम्रफलानि इति प्रश्ने न्यासः

१	१५
३०	३००
१५	००

अत्रापि दशांशमौल्ययोरन्योन्यपक्ष
नयनं कृत्वान्यासः

१५	१
३०	३००
०	१५

बहुराशिवधे ४८०० स्वल्पराशिवधः ४८० भक्ते लब्धान्याम्रफला
नि १० इति विदुषा सर्वत्रोहनीयं ॥ महाजनः स्त्रिकटस्थलेपरिसत्तालंकारभू
ते सुविद्यवत्तया ते सुजनेनाश्रिते द्विजवरकुशकस्थलाभूषणे ॥ यः सोमेश्वर इत्य
भूच्छुभमतिर्वीरेश्वरस्तत्सुतस्तत्सुनुर्म्मुधिते पृथूदाहृति पद्येऽगच्छत्सकोऽत्क्रमः ॥ ॥इति
श्रीमद्दैवज्ञनिकरालंकरणधनेश्वरविज्ञविरचिते सिद्धान्तपारीगणितलीलावत्युदाहस
रिपणे लीलावतीभूषणाख्ये प्रकीर्णाध्यायः समाप्तिमगात् ॥ ॥श्रीमत्सांबशिवचरणा
नि लिखितानि द्वंद्वे पद्मदेवतान्तकरणं मे स्त ॥ ॥एवं सप्रभेदं प्रकीर्णकाध्यायं निरूप्येदानीं मिश्र
व्यवहारेकरणसूत्रं सार्द्धवृत्तं ॥ प्रमाणकालेनेति ॥ यादृतिवा ॥ प्रमाणकालेन हतं प्रमाणं
विमिश्रकालेन हतं फलं च ॥ स्वयोगभक्ते च पृथक्स्थिते ते मिश्राहते मूलकलान्तरे स्तः ॥ ८३ ॥
यद्वेष्टकर्मोक्तिरमिति मूलं मिश्रीभूतं तच्च कलान्तरं स्यात् ॥ प्रमाणकालेन प्रमाणगुणनी

पंचपरं विमिश्रकालेन फलं गुणनीयं ते द्वे पृथक्स्थाप्ये मिश्रधनेन गुणिते स्वयोर्योगेन भक्ते
कार्य्ये एवं कृते मूलकलान्तरे स्यातां ॥ अयमर्थः ॥ यस्मिन्ने शशतस्ये तरत्कलान्तरं स्याति मासं
एव मुक्ते शतं प्रमाणं शतस्य प्रमाणसंज्ञे सयथः मासः प्रमाणकालसंज्ञा कलान्तरं फलसंज्ञं त
योरुद्दिष्टकालो मिश्रकालः उद्दिष्टधनं मिश्रधनं कलान्तरयुतधनं मिश्रधनमित्यर्थः एवं प्रमा
णकालेन प्रमाणं गुणयेत् ॥ मिश्रकालेन फलं गुणनीयं अथ तयोः पृथक्स्थयोर्योगः स
भाजकः स्यात्तमनष्टं स्थाप्य ततः पृथक्ये पूर्वं स्थापिते प्रमाणकालफले मिश्रधनेन गु
णिते भाजके स्थान्तद्ये भागे कृते यमाल्येक्रमेण मूलकलान्तरे स्त इत्यर्थः ॥ अथ प्रकारांतरमाह
यद्वेति इष्टकर्म्मविधेः सकाशाद्धन्मूलधनमायाति तन्मिश्रधनाच्च्युतं सत्कलान्तरं भव
ति अयमर्थः ॥ इष्टमेकं मूलधनप्रमाणं प्रकल्प्य ततः पंचराशिकवद्यथा एकस्मिन्मासि शतस्ये
तावत्कलान्तरं ५ तर्हि उद्दिष्टमासे ष्टिष्टस्य किं यदित्यत्र यत्फलं स्यात्तेनेष्टयुते एस्माद्दिष्टाहतं
इष्टमनेनभक्तमित्यादिना मूलधनमानीय तस्मिन्मिश्रधनाच्छोधिते शेषं कलान्तरं स्यात् ॥
अत्रोदाहरणमनुष्टुभाह ॥ पंचकेति ॥ पंचकेन शतेनाब्दे मूलं स्वं सकलान्तरं ॥ सहस्रं चेत्पृथ
क्तत्र वद मूलकलान्तरे ॥ ८४ ॥

प्र॰ का १	मि॰ का १२
प्र॰ धन १००	मि॰ धन १०००
फ॰ ५	० ०

अथ प्रमाणकालेन मासाख्येन प्रमाणं ध
नं १०० गुणितं १०० मिश्रकाले नमासाख्येन ॥ फलं ५ गुणितं ६० एतयोर्यो

53
2006
26

नः१५० अयमत्र भाजकोऽनष्टः स्थाप्यः ॥ अथ मूलधनफले १०००।५० मिश्रधनेन १००० संगुणिते १००००००।५०००० पूर्वमनष्टः स्थापितो यो भाजकस्तेन १५० स्थानद्वये भक्ते लब्धे क्रमेण मूलधनकलांतरे ६२५।३७५ द्वितीयप्रकारमाह मूलमिष्टमेकं १ ततः पंचराशिकं प्राग्वन्यासः

१	१२
१००	१
५०	०

अन्योन्यपक्षनयनं कृत्वा

१	१२
१००	१
०	५

जाता पंचराशिवधः ६० स्वल्पराशिवधेन १०० भक्तो भागो न गच्छत्यतो भाजको विंशत्या २० पवर्त्य ३/५ लब्धेनेष्टेन १ समच्छिदा युते जातो भाजकः ८/५ येन इष्टा १ ह तं हृत्य १००० नरेष्टके १००० भाजकेनानेन लब्धं मूलधनं ६२५ तस्मिन्मिश्रधनादूनं संजातं कलांतरं ३७५ अथात्र यथेष्टमिष्टं कल्पनेयिन्द्रे मूलधनमायातीति बोध्यं आस्माद्युपरिकालांतर पाकथयेत्यादिनासर्वमायाति प्राग्वत् ॥ अत्रोत्रोपपत्तिः ॥ यथैवात्रोदाहरणे प्रमाणं १०० प्रमाणकालः १ फलं ५ मिश्रकालः १२ मिश्रधनं १००० एवमत्र प्रमाणधनस्यामिश्रधनत्वं संपाद्यतस्योद्दिष्टमिश्रधनसजातीयत्वेन मूलधनकलांतरयोः साधनं कर्त्तुमस्तितन्मिश्रधनसंनामसफलधनत्वं तथा प्रथमं फलसाधनार्थं पंचराशिकं यद्येकस्मिन्मासि शतस्य पंचकलांतरं तदा द्वादशमासेष्विष्टस्य १ किमिति न्यासः

१	१२
१००	३
५	०

अत्रान्योन्यपक्षनयनं कृत्वा जातो पंचराशिवधः ६० स्वल्पराशिवधेन १०० भक्तः लब्धं ३/५ येनेष्टं फलं ३ अनेनेष्टरूपः १ समच्छिदा युता योजितो सति फलयोगः

वतः ८/५ इममेव सफलशतं अथानुपातो यद्येतेस्य सफलशतस्य मूलशतं तर्हि मिश्रधनस्यास्य किं तथा हि तस्मिन्सफलशते षष्टिः कलांतरं तर्हि सहस्रस्य किमिति तेनयोर्न्यासः

१६०	१००	१०००
१६०	६०	१०००

एवमेकत्र प्रमाणकालयोर्घातः फलत्वेनोपस्थितः १०० अपरत्र मिश्रकालफलयोर्घातः ६० तावुभौ मिश्रधनमितयेष्ट्या १००० संगुणितौ १००००००।६०००० स्वयोगमितेन प्रमाणेन १६० भक्तौ लब्धे क्रमेण मूलधनकलांतरे भवत अतउक्तं प्रमाणकालेनेति अथ यद्देत्यत्रे केष्टकल्पनेन पंचराशिप्रकारेण मूलधनोपपत्तिः प्राग्दर्शितैव अथ मिश्रादिति मिश्रधनं नाम मूलधनकलांतरयोर्योगः तस्मान्मूलधने शोधिते शेषं कलांतरं स्यादेवेति सर्वमुपपन्नं ॥ ८४ ॥ अथ प्रक्षेपखंडोद्देशो सूत्रं वृत्तेनाह ॥ अथ प्रमाणैरिति ॥ अथ प्रमाणैर्गुणिताः स्वकालाव्यतितकालघ्नफलोद्धृतास्ते ॥ स्वयोगभक्ताश्च विमिश्रनिघ्नाः प्रयुक्तखंडानि पृथक् भवंति ॥ ८५ ॥ अथैतसुद्देशांतरसूचनार्थं स्वस्वकालाप्रमाणगुणनीयाः व्यतित कालेन गतकालेन घ्नानि गुणितानि च तानि फलानि च तैर्भाज्या अथ ते विमिश्रगुणिताः स्वयोगभक्ताः संतः प्रयुक्तखंडानि उद्दिष्टखंडानि पृथक् भवंति ॥ उदाहरणं यत्संकेति ॥ पस्यंच कत्रिकचतुष्कशतेन दत्तं खंडैस्त्रिभिर्गणक निष्कशतं षडूनं मासेषु सप्तदशपंचसु तुल्यमासं खंडत्रयेपि हि फलं वद खंडसंख्यां ॥ ८६ ॥

55/2006
27

मेनकस्यैकपत्रं पंचकमिकयतुष्कशतेनत्रिभिःखंडैः कृत्वाषड्गुणंनिष्कशतं दत्तंतत्सम
शपंचसुमासेषुतुल्यतुल्यमासंफलंकलांतरवृद्धिरित्यर्थः तदाखंडत्रयेपिखंडसंख्यांफलंच
वदेति॥ अयमर्थः कस्यचिद्धनिनउत्तमर्णस्यषड्गुणंनिष्कशतंमासास्त्रयशतेनतद्धाधमैक
स्मैरूणिनेऽधमर्णायैककालेवृद्धेरनंतरंदेववारत्रयमर्पितंमासीतत्रकिंचिन्मासेशतस्य
पंचकलांतरवृद्ध्यासप्तमासपर्यंतंदत्तंकिंचिन्मासेशतस्यत्रिकालांतरवृद्ध्यादशमासपर्यं
तंदत्तंतनःकिंचिच्चतुःकलांतरवृद्ध्यापंचमासंदत्तंतेषांकलांतरवृद्धिसक्त्यासमानं
श्री तत्कीपदत्तमित्यर्थः अथोदाहरणम्॥ प्रदर्शयामःन्यासः
अत्रप्रमाणानि१००।१००।१००स्वकाले॥१।१।१गुणितानिजातानि
नेव१००।१००।१००यतीतकालेऽ।१०।५गुणितफलैः५।३।४भ

१	७	१	१०	१	५
१००	०	१००	००	१००	०
५	०	३	००	४	०

केषुजातं एतत्पृथक्स्थाप्यएषांसमछिद्दा २४०० २१०० ४२०० योगोजातःस्वयोगः ९४००
चत्वारिंशत तान्अपवर्त्तितः २३५ अथमे ८४० ८४० ८४० वैभाजकोऽनष्टस्या ८४०
पितःअथ परस्यापिनास्ते २१ १०० ७०० १०० मिश्रधनेन ९४ संगुण्यभाज
केन २३५ भक्तास्सतो ३५ ३० २० लब्धानिस्थानत्रयेऽपरखं
डानि २१ २४।२१।४२ अथपृथक्कलांतरानयनार्थंपंचराशिकंप

१००	१००	१००
३५	३०	२०
७	३	४

९४००	९४००	९४००
३५	३०	२०

१००	७००	१००
३५	३०	२०

२७

घेकस्मिन्मासिशतस्यकमासंचत्रिकचतुर्भिनानिकलांतराणितदाकमाच्चतुर्विंशतेःसप्तमासेषु
किंअष्टाविंशतेर्दशसुद्विचत्वारिंशतेःपंचसुमासेषुकिमित्यत्रन्यासः
उक्तवदन्योन्यपक्षनयनंकृत्वाबहुराशिजवधःखंडत्रये८४०।८४०।
८४०स्वल्पराशिजवधे१००।१००।१००भक्तेकामाह्लब्धानिखंडत्रयेक

१	७	१	१०	१	५
१००	२४	१००	२८	१००	४२
५	००	३	००	४	००

लांतराणि घेदृष्टरूपेसादिनासवर्णितानि अत्रोपपत्तिः पूर्ववादिष्टद्य
खंडप्रक ल्यपंचराशिकंपघेकस्मिन्मासि शतस्यपंचकलांतरंतर्हि
सप्तमासे विष्टस्य१किं अत्रयतितकालफलयोराहत्या३५प्रमाणकाले
प्रमाणयोर्घाते भक्तेसतिएकं खंडंलभ्यतेएवमभिष्टद्वयखंडेषुसिद्धेषुततः
खंडयोगंविधायपुनरनुपातः पघेनखंडयोगमितनमिश्रधनेनैकंखंडंलभ्यते
तदोद्दिष्टमिश्रधनेनकिमित्यत्रोद्दिष्टधनेमितयेष्टयाखंडंसंगुण्यस्वयोगेनधिभाज्यखं
डानिलभ्यंतेइत्युपपन्नं॥८४॥ अथान्यउद्दिष्टितरसाधनार्थंसूत्रंवृत्तार्द्धेनाह॥ प्रक्षपका

८	८	८
२	२	२
५	५	५

४२	४२	४२
५	५	५

१	७
१००	१
५	००

इति॥ प्रक्षेपकामिश्रहताविभक्ताःप्रक्षेपयोगेनपृथक्फलानि॥ प्रक्षेपांतेराकत्रपुज्यं
तेइतिप्रक्षेपकाःमिश्रधनेनगुणनीयाःप्रक्षेपयोगेनभक्ताःसंतःपृथक्फलानिलभ्यं
ते॥ उदाहरणंवृत्तेनाह॥ पंचाशदि॥ पंचाशदेकसहितागणकाष्टषष्टिःपंचोनितानव

तिरादिधनानि येषां न्यासाविमिश्रितधनैस्त्रिशती त्रिभिस्तैर्वाणिज्यतो वर्धितं भजधनानि तेषां
॥७॥ स्पष्टार्थं न्यासः | ५१ | ६८ | ८५ | एतेऽत्र प्रक्षेपकाः स्यान् कृत्रयेपि मिश्रधनेन ३०० गु
णिताः सतः १५३०० २०४०० । २५५०० । प्रक्षेपाणां ५१।६८।८५ येन २०४
गभक्ताः जातानि त्रयाणां वणिज्यां धनानि क्रमात् ७५।१००।१२५ सकलांतराणि अर्थेनानि
स्वैः स्वैरादिधनैरूनानि जाताः पृथक् [illegible] लाभाः २५।३२।४० अथैतदेव प्रकारांतरेण प्रकट
यति अथ वेति आदिधनैक्येन २० [illegible] मिश्रधनं वियोजितं जातः सर्वेषां लाभोपं ९६ अत्राप्य
नुपातः यदि प्रक्षेपयोगेन २०४ प्रक्षेपो लभ्यते तर्हि सर्वलाभयोगेन किमिति इत्यादिनापि
वा पृथक् पृथक् सर्वेषां लाभाः स्युरत्र न्यासः २० [illegible] ।९६ द्वितीयो न्यासः २०४।६८।९६ प्रमाणेन
२०४ लब्धा लाभास्त एव २४।३२।४० अत्रोपपत्तिः यदि प्रक्षेपयोगेन प्रक्षेपका लभ्यंते तर्हि मि
श्रधनेन किमित्यत्र प्रक्षेपकाः मिश्रधनगुणिताः स्वयोगेन भक्ताः इत्युपपन्नं ॥७॥ अथा ॥२८॥
त्रैराशिकविषयोदाहरणमस्ति यथार्थं सूत्रमुत्तरार्धेनाह ॥ भजेदिति ॥ भजेच्छिदोंशैरथ तै
र्विमिश्रै रूपं भजेत्स्यात्परिपूर्तिकालः ॥१८॥ भागैश्छिदश्छेदान् भजेत् यानि लब्धानि
तैरेव विमिश्रितैरेकीकृतैः रूपं भजेत् सर्वा वाप्याः परिपूरणकालः स्यात् ॥ उद्देशकः ॥ ये निर्झरा
दिति ॥ ये निर्झरा दिनदिनार्धतृतीयषष्ठैः संपूरयंति हि पृथक् पृथगेव मुक्ताः वापीं यदा

भ

द समेवसममेव मुक्तास्ते केन वासरलवेन तदा वदाशु ॥१९॥ भो सखे ये निर्झराः यदा पृथ 59
क् पृथगेव मुक्ताः संतः दिनदिनार्धतृतीयषष्ठांशैः षष्ठित्रिंशद्विंशद्दश ६०।३०।२०।१० घटिकात्म 2006
कैर्वापीं परिपूरयंति सूत्रैकाकाला वषष्ठेन विमुक्तास्ते केन वासरलवेनापीं परिपूरयंति
तदाशु शीघ्रं वदेति प्रश्नार्थः अत्र पुनः पृथक् इयत्तत्का सरलवे ज्ञाते तस्मात् पुनः पृथग्वि
भागान्वदेति सूचनार्थं न्यासः | १ | १ | १ | १ | अंशैश्छिदः स्युर्भक्तेः फलानि १।२।३।६ एषामैक्यं १२
अनेन रूपे १ भक्ते १/१२ जाता एकदिनस्य | १ | २ | ३ | ६ | द्वादशमो विभागो यथा १/१२ हरेण रूपे १ भक्ते दिनस्थानेषु
६० शेषं षष्टिगुणं ६०/१२ हारसमाप्ते घट्यः ५ अयमेव परिपूर्तिकालः अस्मादपि व्यस्तव्यस्तत्रैराशिकेनात्र किं लघु
विभागेनो यदि नविभागयोगेन १/१२ संपूरिकास्तर्ह्येकेन किमिति एवं तत्रीयांशश्छेदांशैः किमिति न्यासः 29
१२/१ ५/१ | १२/१ २ | १२/१ ५/३ | १२/१ ५/६ अत्र सर्वत्रेच्छावृद्धौ ह्रासे फलस्य वृद्धिर्दर्शनेनो व्यस्तं त्रैराशिकमिदं वर्त
ते ततो जाता दिनविभागा घटिकात्मकाः ६०।३०।२०।१० अथ धान्यमानोद्देशानयनार्थं सूत्रं वृत्तेनाह पण्यैरिति
पण्यैः स्वमूल्यानि भजेत्स्वभागैर्हत्वा तदैक्येन भजेच्च तानि भागांश्च मिश्रेण धनेन हत्वा मूल्यानि पण्यानि यथाक्र
मं स्युः ॥९०॥ पण्यो भवानि पण्यानि भागांश्च मिश्रेण धनेप्यते धान्यादि सौगंध्यादि द्रव्याणि पण्यसंज्ञानि मौल्यानि
काकिणीद्रम्मपणनिष्कादीनि भागाः धान्याद्यंशाः अत्रांशशब्दो भिन्नजातीयधान्याद्युपलक्षणार्थः एवं स्वमूल्या
नि भागैर्हत्वा पण्यैर्भजेत् अथ तयोरैक्यं भाजकं स्यात् तमनंठस्थाप्य ततस्तानि मौल्यानि स्वभागांश्च मिश्रधने

नरत्नाभनरस्यापि तेन भाजकेन भजेदन्यानि यथाक्रमं तुल्यानि पण्यानि स्युः उद्देशकः सार्द्धमिति सार्द्धं तंदुलस्य
नकत्रयमतो द्रम्मेण माणाष्टकं मुद्गानां च सखे त्रयोदशमिताएनावणिक् काकिणीः आदायार्प्य तंदुलांशयुगलं
मुद्गैकभागान्वितं क्षिप्रं क्षिप्रभुजो व्रजेम हि यतः सार्थोग्रितो यास्यति ॥२७॥ भोः सखे द्रम्मेण सार्द्धं तंदुलानां मानकत्र
यं लभ्यते अथ द्रम्मैकेन मुद्गानां मानाष्टकं लभ्यते एवं सति एतास्त्रयोदश काकिणीरादाय गत्वा मुद्गैकभागेनान्वि
तं तंदुलांशयुगलं चार्पयार्पय क्षिप्रभुजः सन्तः शीघ्रं व्रजेम हि गच्छाम यतः सार्थो ग्रामसमागमोग्रतो यास्यतीति
हेतोर्न्यासः

३	१	मू
२	८	प०
२	१	भा

स्वस्वाष्टमूल्यानि ११।३ मा: स्वभागौ २।१ हृतानि २/३ १/१ पण्यै रभि ३/३ ८/१ भक्तानि ४/३ ८/१ अथैतत्सु
यकस्थाप्य समच्छिदान योरैक्यं सएव भाजकः ३९/५१ अथेमानि ४/३ १/८ मिश्रधनेन हतानि तत्स्वरूपं
वाह ॥ पूर्वमुद्दिष्टपद्यवंतं तु द्रम्मात्मकमस्ति एतेन तु काकिण्यात्मकं मिश्रधनं अनयोर्विजातीत्वाच्च
तुःषष्टिभिः काकिणीभिर्द्रम्मो भवत्यतः काकिण्यात्मकमिश्रधनस्याधश्चतुःषष्टिमितं
हरं स्थाप्य १३/६४ भिन्नगुणनविधिना गुणितानि तदेदक १२/४४८ १३/५१२ सवर्णितेन भाजकेन ३९/५१ छेदलवं
परिवर्त्य समादिना जातं २९१२/१७९२ ७२८/१९९६८ प्रथमस्थाने भाज्यभाजौ २९१२/१७९२ रविनंदयुग्मै २९१२ रपवर्तितौ तंदु
लमौल्यं १/६ द्वितीयस्थाने भाज्यभाजौ वेददिग्भि १०४ रपवर्तौ जातं मौद्गमौल्यं ७/२२ एवमेकत्र न्यासः १/६ ७/२२ अथ
तंदुलमौद्गभागौ २/१ १/१ मिश्रधनेन १३/६४ संगुण्य २६/३८४ १३/६४ पूर्वागतभाजकेन ३९/५१ भक्तौ लब्धास्तंदुलमुद्गभागाः ७/२२ ७/२४
अथ तंदुलमूल्यं द्रम्मस्य षड्ंशः १/६ अस्मिन् षोडश १६ गुणे छेदे ६ हृते लब्धौ पणौ २ शेषं ४ चतुर्गुणं १६ छेदेन २९

छेदे काकिण्योः शेषं ४ विंशगुणं ८० पुनश्छेदेन लब्धा वराटकाः १३ तद्भागाश्च १/३ एवमेव मुद्गमौल्ये ७/२२ का
किण्योः २ वराटकाः ६ तद्भागाश्च १/३ एवमुभयोर्योगार्थं काकिण्यादिकोन्यासः ७० २ अत्र वराट
काभागयोः १/३ २/३ समच्छिदयोर्योगे ३/३ योगे जातमेकौ वराटकः तद्योगे जाता वराटकाः २०
आसं काकिण्येको १ तद्योगे जाता २/३ काकिण्यः १३ एवं सर्वेषां ॥ ८१ ॥ अथ पात्रे वोढहरणा
न्तरमाह कर्पूरस्येति ॥ कर्पूरस्य वरस्य निष्कयुगलेनैकं पलं प्राप्यते वैश्यानंदनचंदनस्य च तथा
द्रम्माष्टभागेन च ॥ अष्टांशेन तथागरोः पलदलं निष्केण मे देहि तान् भागैरेककषोडशाष्टकमि
तैर्धूपं चिकीर्षामहं ॥ ८२ ॥ भोः वैश्यानंदन व्यापारिकवणिक् वरस्योत्कृष्टस्य सौरभ्यमाद्येवाद्भु
तकत्वादिगुणयुतस्य कर्पूरस्य एकपलं निष्कयुगलेन द्वात्रिंशद्द्रम्मैः प्राप्यते अथ द्रम्माष्टभागे
न एकद्रम्मस्याष्टमांशेन चंदनस्यैकपलं प्राप्यते तथाष्टांशेनैकद्रम्माष्टमांशेनागरोः पलार्द्धं
प्राप्यते चेत्तर्हि निष्केण एकषोडशाष्टकमितैर्भागैः कृत्वा तान् चंदनागरून्मे देहि मह्यं मित्सर्षःयोगा
द्धूपं कर्तुमिच्छामि ॥ न्यासः ३२ १/८ १/८ अत्र पलैरित्यादिना स्वमूल्यानि ३२ १/८ १/८ स्वभागै रभिः
१।१६।८ क्रमेणाहृतानि यथा संभव १/१ १/१ १/२ मपवर्त्तितानि ३२ २ १ अथ पलैरेभिः १/१ १/१ १/२ हृतानि ३२।२
२ एषां योगे जातो भाजकः ३५ अथ १/१ १६/१ ८/२ तन्येव ३२ २ १ मिश्रधनेन षोडशद्रम्मात्मकेन निष्केन १६ गुणि
तानि ५१२।३२।३२ भाजकेन पूर्वागतेन ३५ भजनेकृते लब्धानि कर्पूरादीनां भागमूल्यानि १४/२ ९ ९ अथ
भागाः १।१।२५।८ मिश्रधनेन १६ गुणिताः १६।२५६।१२८ यथाक्रमं पूर्वागतभाजकेन ३५ भ ९/२ ९ ९ क्ता

चतुर्भिरपवर्तिताः जाताः कर्पूरादीनां पलानि ६ । ५४ । ३२ अथ मूल्यप्राग्वद्भागादिसाधनं यथा ऽस्माश्च
तुर्दश ॥ अथैते भागाः २ । ९ । ९ तेषां समच्छित्त्यै योगः १९ छेदः ६ हृते लब्धो ऽस्मो ऽश्चतुर्दशसुयुक्तो
जातो निष्कः अथ कर्पूरादीनां पलमानमनुपातात् यथा तेन कर्पूरस्य मूल्येन १३९ एतावत्कर्पू
रपलानि ६ तर्हि निष्कद्वयेन किमिति न्यासः १२९ । ४ । ३२ इच्छाहृतं फलं १२९ समापेन १२९ लब्धं मे
कं पलं एवमगरुचंदनयोः ॥ ८२ ॥ अथोद्देशकं प्र. । फ. । इ. तस्मिन्धर्मपत्रं वसेनाहु नरघ्नेति ॥ नरघ्न
दानोनितरत्नशेषैरिष्टेहृते स्युः खलु मूल्यसंख्याः शेषे हृते शेषवधे पृथक्स्थैरभिन्नमूल्यानि पृथग्भ
न वंति ॥ ८३ ॥ अत्र नराः धनाधिपास्तैः प्रत्येकं यद्दत्तं दानं अपमर्षे नरैर्गुणितानि च तानि दानानि
च तद्धीनरत्नानां शेषैरिष्टं यथासंभवं कल्पितमेव भक्ते सति मूल्यसंख्या स्यात् अथाभिन्नमूल्या
नयनार्थं प्रकारांतरमाह ॥ अथवेति पश्चात् रशेषैः शेषवधे भक्ते सत्यभिन्नमूल्यानि भवंति ॥ अ
त्रोद्देशकः ॥ माणिक्याष्टकमिति ॥ माणिक्याष्टकमिंद्रनीलदशकं मुक्ताफलानां शतं सद्वज्राणि च प
॥३०॥ चरत्नवणिजां येषां चतुर्णां धनं ॥ संगस्नेहवशेन ते निजधनाद्दत्त्वैकमेकं मिथो जातास्तुल्यधनाः पृथ
ग्वद सखे तद्रत्नमौल्यानि मे ॥ ८४ ॥ स्पष्टोर्थः न्यासः मा. ८ इं. १० मु. १०० व. ५ तथा रत्नवणिजो
नराः ४ प्रत्येकं दानं १ नरघ्नदानं ४ कल्पितमिष्टमिष्टं ९५ नरघ्नदानोनितरत्नशेषाणि ४ । ६ । ९६ । १ ए
भिरिष्टं ९५ भक्तं पृथक् जातानि प्रत्येकरत्नमौल्यानि २४ । १५ । १ । ९५ मा माणिक्याष्टकमौल्यं १९२ इंद्रनील
दशकस्य १५० मुक्तानां १०० पंचहीरकाणां ४८० अथ माणिक्यवणिजा स्वधनात्प्रत्येकैकं प्रत्येकं दत्तं ३

तत्र माणिक्यत्रयमौल्यं ७२ नाष्टमाणिक्यमौल्यं १९२ रहितं १२० तस्मै केकं इंद्रनीलादि ३ मूल्ययुतं जा 63
तं समधनत्वं २३३ इंद्रनीलसप्तकमूल्यं ११२ त्रयाणामेकैकरत्नमूल्यैकोन १२१ युतं जातास्समधन 2006
त्वा २३३ एवं सर्वेपि समधनाः एवमस्याभिः कल्पितमिष्टमिष्टं पृष्टे इदं नरघ्नदानोनिते रत्नशेषे
४ । ६ । ९६ । १ भक्तं जाताः प्राग्वन्निष्काः प्रत्येकमूल्यं ५४ । १० । ५ । ९० अत्र मुक्ताफलमूल्यमपवर्त्यं न्यस्तमा
स्ते तत्समच्छित्त्या उभयमपि समधना १९५ एवमिष्टवशाद्दानोपपरं स्यान्न चतुष्टये भागोगच्छेत्तथे
ष्टं कल्प्यं अथ प्रकारांतरमाह शेषाणां ४ । ६ । ९६ । १ वधः २३०४ शेषैः ४ । ६ । ९६ । १ पृथक् हृतः जातानि माणि
क्यादीनामभिन्नमौल्यानि ५७६ । ३८४ । २४ । २३०४ एषां प्राग्वत्संस्कारे क्रियमाणे जातास्समधनता ५५
५० ८२ अथ सुवर्णगणिते सूत्रमाह ॥ सुवर्णवर्णाहतियोगेति ॥ सुवर्णवर्णाहतियोगराशौ स्वर्णैक्य 31
भक्ते कनकैक्यवर्णः ॥ वर्णो भवेच्छोधितहेमभक्ते वर्णोद्धृते शोधितहेमसंख्या ॥ ८५ ॥ सुवर्णानि
च वर्णाश्च सुवर्णवर्णाः तेषामाहतयो गुणनानि तेषां योगराशौ उद्दिष्टसुवर्णानि स्वस्ववर्णैः संगु
णयते षां योगज्जातो यो राशिस्तस्मिन्स्वर्णैक्यभक्ते सति कनकैक्यवर्णः स्यान्मिश्रवर्णः स्यादित्यर्थः अ
हतियोग इत्यनेनैव चारितार्थेपि राशिपदोपादानं उपलक्षणार्थं यतोस्मादेव योगाद्ग्रे शोधितहेम
वर्णयोरानयनं विहितमस्ति एवं नो चेद्देवं समासः वर्णाहतयोगरेव राशिस्तस्मिन्नित्यथ पुनः
शोधितयोस्तयोरन्यतरज्ञानेन योरानयनमाह वर्णो भवेदिति ॥ तस्मिन्नेव वर्णाहतियोगराशौ व
र्णोद्धृते सति शोधितहेमसंख्या स्यात् ॥ अत्रोद्देशकं वसंततिलकापुगेनाह ॥ विष्वाकेरुद्रेति ॥ ते

शोधने त्रीणि॥ विश्वार्करुद्रदशवर्णसुवर्णमाषाः दिग्वेदलोचनयुगप्रमिताः क्रमेण॥ आवर्त्तिते
षु वद तेषु सुवर्णवर्णस्तूर्णं सुवर्णगणितज्ञ वणिग्भवेत्कः॥८५॥ ते शोधने परिचविंशति रुक्त
आगतो वर्ण नमः ९५ ११८ माषाः स्युः षोडशाङ्घ्रिवराणवर्णमितिस्त ताकिं चेच्छोधितं भवति षोडश हेमवर्णस्ते विंशतिः कति
तदा प्रभवति माषाः॥८६॥ भोः सुवर्णगणितज्ञ वणिक् ते षु चतुर्विधेषु सुवर्णेषु आवर्तितेषु सुवर्णः कोऽपि
वितेषु करस्तनां प्रापिते षिसर्षः कुः सुवर्णस्य वर्णो भवेत्तूर्णं वदेति तेषु केषु विश्वार्करुद्रदशवर्णे
तिश्रयोदशवर्णो दशमाषमितं द्वादशवर्णं चतुर्माषमितं एकादशवर्णं द्विमाषमितं दशवर्णं चतुर्मा
षमित्यादिषु॥ अथ ते विंशतिः प्रोक्तमाषाः शोधनेन यदि षोडशमाः स्युस्तदाङ्घ्रिवित्यय वर्णमितिः का सु
वर्णस्य वर्णमानं किमित्यर्थः अथ चेच्छोधितं हेम षोडशवर्णं भवति तदा ते विंशति माषाः कति भवंति
न्यासः १३ १० | १२ ४ | ११ २ | १० ४ क्रमात्सुवर्णस्य वर्णाहतयः १३०।४८।२२।४० असंयोगराशिः २४० अयं सुवर्णैक्ये
न २० भक्तः लब्धो मिश्रवर्णः १२ अथ पुनर्विंशतिमाषात्मकस्य सुवर्णस्य २० शोधनेन जाताः षोडश मा
॥२१॥ षाः १६ तेनि योगराशौ २४० भक्ते लब्धः शोधिते हेमवर्णः १५ अनेन पुनः राशौ २४० भक्ते लब्धं सुवर्णवर्ण
१५॥८७॥ अथाज्ञातसुवर्णवर्णार्थं सूत्रमाह स्वर्णैक्येति॥ स्वर्णैक्यनिघ्नाद्युतिजातवर्णात्सुवर्णत
द्वर्णवधैक्यहीनात्॥ अज्ञातवर्णाग्निजसंख्ययाप्तमज्ञातवर्णस्य भवेत्प्रमाणं॥८८॥ जातवर्णस्य
संख्याकं सुवर्णं हेमकं अग्निजं अष्टापदमिति पर्यायाः युतिजातवर्णो उद्दिष्टमिश्रवर्णस्तात्स्वर्णैक्यस्व
र्णतौल्यमानयोगस्तेन गुणितात् सुवर्णमानतद्वर्णवधैक्येनोनात् सकाशादज्ञातवर्णाग्निजस
ख्यया नज्ञातः वर्णो यस्य तदज्ञातवर्णं तच्च अग्निजं स्वर्णं तत्संख्यायाप्तं तदज्ञातवर्णस्य प्रमा
णं भवेत्॥ अत्रोद्देशकः॥ दशेशवर्णेति स्पष्टोऽर्थः॥ दशशवर्णा वसुनेत्रमाषा अज्ञातवर्णस्य
षडेतदैक्ये जातं सखेद्वादशकं सुवर्णमज्ञातवर्णस्य वद प्रमाणं॥८९॥ न्यासः १० ८ | ११ २ | ० ६ युतिजा
तवर्णः १२ अयं स्वर्णैक्येन १६ निघ्नः १९२ अयं सुवर्णपारतद्वर्णः १०।११ वधैः ८०।२२ ऐक्येन १०२ हीनः ९०
अज्ञातवर्णाग्निजसंख्याया ६ लब्धोऽज्ञातवर्णः १५ एवं न्यासः १० ८ | ११ २ | १५ ६ अस्मात्पूर्वसूत्रं रीत्या सु
वर्णवर्णाहतीत्यादिक्रिया जातो युतिजातवर्णः १२ अत्रोपपत्तिः॥ पूर्वसूत्रे तु अज्ञातयुतिवर्णस्य
ज्ञानार्थं सुवर्णस्य वर्णाहतियोगराशिः स्वर्णैक्यभक्त आसीदिदानीं युतिवर्णस्य ज्ञातत्वात्पूर्वसूत्रवै
लोम्येन युतिवर्णः स्वर्णैक्येन गुणितः स च सुवर्णवर्णाहतियोगराशितुल्यो भवति तस्माज्ज्ञातसुवर्ण
हति यदि शोधिते तर्हि अज्ञातवर्णसुवर्णाहतिरवशिष्यते सचेदग्निजसंख्यया भाज्यते तर्हि अत
वर्णो लभ्यत इत्युपपन्नं॥९९॥ अथ ज्ञातवर्णस्यानयनार्थं सूत्रं वृत्तैकेनाह॥ स्वर्णैक्यनिघ्न इति
स्वर्णैक्यनिघ्नो युतिजातवर्णः स्वर्णैर्घ्नवर्णैक्यवियोजितः स्यात्॥ अहेमवर्णाग्निजयोगवर्णविश्लेषभ
भक्तो विहिताग्निजं स्यात्॥१००॥ युतिजातवर्णः स्वर्णैक्येन गुणितः सुवर्णगुणितवर्णैक्येन विहीनः॥
भासौ नास्ति हेमस्वर्णो यस्य नामाज्ञातहेमवर्णः स चाग्निजयोगवर्णो युतिजातवर्णश्च तयोर्विश्लेषां
तरतेन भक्तो विहिताग्निजं स्यात् उदाहरतो॥ दशेन्दुवर्णाइति॥ दशेन्दुवर्णगुणचन्द्रमासाः॥ ॥गुण

विंशतिमाषा षोडशकस्य तेषां जातं पुनौ द्वादशकं सुवर्णं कति हते षोडशकस्य माषाः॥१०१॥गुणचंद्रमा
षाः द्वादशव र्णाः संति यथा षोडशकस्य वर्णास्यां किं चित्सुवर्णमस्तित ज्ञातं तेषां योगे द्वादशकं द्रम
मानं जातं तदो षोडशवर्णस्य स्वर्णस्य कति माषाः स्युरिति प्रश्नः एवंन्यासः १६ १४ १६ युतिवर्णाः १२अ
पं स्वर्णैक्येन ४ गुणितः स्वर्णघ्नवर्णैक्येन ४४ वियोजितः ४ अयमेव वर्णा १६ युतिवर्णयोर्विश्लेषेण ४
भक्तः लब्धमज्ञातहेममानं माषाः १ एवंन्यासः १६ १४ १६ ॥११॥अथोद्दिष्टस्वर्णयोरुभयोरपि तौ
ल्याज्ञाने सूत्रं वृत्तं शालिन्याह॥ साध्य इति॥साध्येनोनोऽनल्पवर्णो विधेयः साध्योवर्णः स्वल्पवर्णो
नितश्च॥ इष्टसुक्षुण्णशेषके स्वर्णमाने स्यातां स्वल्पानल्पयोर्वर्णयोस्ते॥२॥साध्यो वर्णो योगज वर्णस्त
म न्यवर्णोऽधिक वर्णो हीनो धाशेषं ग्राह्यं तत्पास्वल्पवर्णं साध्यवर्णाद्विशोध्य च शेषं ग्राह्यं एवं ते शे
॥३२॥ षेऽकल्पितेनेष्टेन गुणिते स्वल्पानल्प वर्णयोः स्वर्णमाने स्यातामित्यर्थः उदाहरणं॥हाटकेति स्पष्टं॥
हाटकगुटिके षोडशदशवर्णे यद्युतौ सखे जातं।द्वादशवर्णं स्वर्णं ब्रूहि तयोः स्वर्णयोर्माने॥३॥न्यासः
१६ १० वर्ण अत्र यः युतिवर्णः स एव साध्यवर्णः १२ अनेनाल्प अधिकवर्ण ऊ. १६ नितः मावं ४ अथ सा ॥३२
ध्यवर्णो स्वल्पवर्णो १० निते शषं २ एवं शेषे ४।२ एकेष्टेन १ गुणिते स्वल्पानल्पवर्णयोर्मानमाषाः १६ १० द्विके
ष्टेन १६ १० त्रिकेन वा १६ १० एवमनेकधा॥अत्रोपपत्तिः॥उद्दिष्टवर्णयोर्योगज वर्णोऽन्तरं हीनाधिकयु
दंतरमस्तीति ज्ञातव्येन साधिकादल्पे विशोधिते तत्रं हाटके तथा चोद्दिष्टवर्णयोर्मध्ये साध्य वर्णा

र्णापेक्षया यो बहुस्तस्मात्साध्यो विशोधिते स्तस्मा साध्य प्रसाधित्वो ल्पवर्णः स राव साध्याद्विशो
धितः एवं साध्याद्बहुवर्णो यावताधिकस्त दल्पवर्णस्य मानं तथा साध्य दल्पवर्णो यावान्न्यून
स्तद्बहुवर्णमानं यतो बहुवर्णः स्वल्पवर्णापेक्षया स्वर्णैकामितां तरेणाधिकोऽस्ति अथ सुवर्णवि
शोधिते योगराशावित्याद्विना योगज वर्णान यनेन स्वर्णमाने एवं स्वर्णानां गुणको भाजकौ च भवतः
तथा चेष्टगुणाभ्यां तयोपि गुणक भाजकाभ्यां फलं तुल्यमेव स्यादुपपन्नं॥३॥अथ छंदःशास्त्रोद्दे
शसिध्यर्थं करणसूत्रमनुष्टुप्पूर्वेनाह॥एकाद्येकोत्तरा अंका इति॥एकद्वित्र्यादीति मूखवरुन मे
रिति च॥आकाद्येकोत्तरा अंका व्यस्ता भाजाः क्रमस्थितैः॥परः पूर्वेण संगुणस्तत्परस्तेन तेन च
॥४॥एकद्वित्र्यादिभेदास्युरिदं साधारणं स्मृतं॥छंदश्चित्युत्तरे छंदस्युपयोगोस्य तद्विदां॥५॥मुखवा
रुनभा दासे खंडमेरौ च शिल्पके॥वैद्यके रसभेदीये तन्नोक्तं विस्तृते भयात्॥१०६॥एकादेरेक
उत्तरा ये षां ते एकाद्येकोत्तरः एकद्वित्रिचतुः पंचाद्या इत्यर्थः एवमुद्देशकालापमनुस्मृत्य यो तिमोकः
स्यात्तमादिं कृत्वा वामतो वद्व्याअंकास्थाप्याः ते च क्रमस्थापितैरेकाद्यैरधःस्थैः क्रमाद्भाज्याः आरोप
दोद्यिमः पूर्वेसं संगुणयस्तेन तत्परं संगुणयेत्तेन तत्परमिति यावदवसानं अयमर्थः आद्यौ द्वितीयं पूर्वेण
संगुणं तं साधस्थेन हरेणा भक्तालब्ध ध्वंते नतद्यिमं संगुणय स्वछेदेन भक्तायद्ध ध्वं तेन तत्परं संगु
णयं स्वछेदेन भक्त्वा मकुरेवं यावत्समाप्तिरित्यर्थः एकमेकद्वित्र्यादिभारा स्युः अथा स्यैपिपीपी गंदश्रीयं

"धे-संज्ञान माहृइरं साधारणं छंदः सर्वत्र मतं स्वरप्रस्तारगणितं स्मृतं॥ अथास्योपयोगं दर्शयति छं
दश्चित्सुत्तरे इति छंदः श्चितिश्छंदो विचितिः॥ छंदो ग्रंथाविदामुपयोगास्ति छंदांसीति ज्ञात्वाभिप्राये
णैकत्वं छंदो विचितिपूर्वकेषु ग्रंथेषु मया निरूपितस्यार्थः स्योपयोगोऽस्तीत्यर्थः॥ अथ न केवलमस्य
छंदः स्वेवोपयोगः किं तर्हि मूखावरुन अरोदोत थारवंड मेरौत थाशिल्पके रस्तमे दीयेवे घके पिअ
स्योपयोगोऽस्ति खंडमेरौ संगीतशास्त्रोक्त स्वरप्रस्तारे विधौ तालप्रस्तारं गांधर्वशास्त्रे एवमस्यास्या
नेक शास्त्रोपयोगित्वात्तत्तदुदाहरणानि यत्क्वानीति प्रासेन तत्परिहरं वक्ति॥ तन्नोक्तमिति॥ सू
त्रे कतिचिदभिप्रायास्तत्र प्रोक्ताः परं मत्सा कृथ बाकुलमिति संचित्य नोक्तं म॥ अत्र छंदः श्चिश्चिस्सुत्त
रे उदाहरणां प्रस्तारे इति॥ प्रस्तरे भित्रगायत्र्यासु पादव्यक्तयः कति एकादि गुरवश्चाशुक ष्पताम
पपकपयक॥१०॥ मो॥ मित्र गायत्र्याः प्रस्तारे चरणव्यक्तयः कति स्युस्तथा एकादि गुरवः एकगुरव
द्विगुरवस्त्रिगुरवइत्यादयः कति स्युरिति शीघ्रं पपकपरकष्पतां अथ गायत्री चरणषडक्षरस्याद्यस्या
नामेकादिषडंतानामंकानां तथाधः क्रमस्थानां च न्यासः ६ ५ ४ ३ २ १ प्रस्ताभाज्याः क्रमस्थितैरितु ॥३३॥
केः हरेणानेन भाज्योयं ६ भक्तः लब्धं तरेव ३ अनेनैव पूर्वांश्येन ६ द्वितीयः ५ गुणितः ३० निजाधस्थह
रेण २ भक्तः लब्धेनानेन १५ तदुत्तरोयं ४ गुणितः ६० स्वहरेण ३ लब्धं २० अनेन पूर्वाश्येन २० तदुत्तरेयं ३
गुणितः छेदः ६० हृते लब्धं १५ पूर्वाश्येनानेन तत्परोयं २ गुणितः ३० स्वछेदेन लब्धं ६ अनेन तत्परः षष्ठः १ गु

णितः ६ छेदः ६ हृते न लब्धः १ एवमनुक्रमाज्जाता न्यासः एकः ६ । १५ । २० । १५ । ६ । १ तत्रैकगुरवः षट् ६ द्वि
गुरुव्यक्तयः १५ त्रिगुरुव्यक्तयः २० चतुर्गुरुव्यक्तयः १५ गुरुपंचकव्यक्तयः ६ षड्गुरवश्च १ एकः सर्वत्र लघुः सो
स एवमेषामैक्ये संपादव्यक्तयो जाताः ६४ एवं चतुश्चरणाक्षरणाक्षर संख्याकाः यथोक्तानि स्युस्ता न्यसैकी हन्यज्जा
ना गायत्रीवृत्त संख्या १६७७७२१६ अथ समग्रस्यापि गायत्रीवृत्तस्य एकादि गुरुविनयनार्थं न्यासः॥ ॥ ॥ ॥

[illegible]	२४	२३	२२	२१	२०	१९	१८	१७	१६	१५	१४	१३	१२	११	१०	९	८	७	६	५	४	३	२	१
[illegible]	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४
१	२४	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	२४	१

अत्र चार्येणोक्तं यन्नाम्ने फीकृत तस्यायमर्थः सर्वेषामादौ एकः सर्वगुरुरिति प्रथमरूपं तु अत
त्तेनेव पुनः सर्वेषामंते एकः सर्वलघुरिति हेतोः एवं जाता गायत्रीवृत्तसंख्यासा न्येयं १६७७७२१६ एवमुक्ष्तिपर्यंतं छं
दसां व्यक्ति व्यक्तिमिति ज्ञानं अथोत्कृतिर्नामषड्विंशत्यक्षरात्मकचरणोपलक्षितं वृत्तमित्यर्थः तथा चोक्तं पिंगलमतमाश्रि
त्य केदारभट्टे वृत्तरत्नाकरे यथा तथाहि आरभ्यैकाक्षरात्पादादेकैकाक्षरवर्द्धितः पृथक्छंदो भवेत्पादैर्यावत्षड्विंशतिं गतं
१ अथ तदभिधाः उक्तात्युक्ता तथा मध्या ३ प्रतिष्ठा ४ न्यासु पूर्विका ५ गायत्र्युष्णिक् ७ अनुष्टुप् च ८ बृहती ९ पंक्तिरेव च
१० । १२ जगती १२ चैव तथातिजगती मता १३॥ शक्करी १४ स्यातिपूर्वा १५ स्यादष्टि १६ स्यष्टि १७ ततः स्मृते ३ धृतिः १८ श्चा
तिधृति १९ श्चैव कृतिः २० प्रकृति २१ राकृतिः २२ विकृतिः २३ संस्कृति २४ श्चैव तथाति कृति २५ रुत्कृति २६ ४ अथा त्रैव
प्रस्तारो नष्टमुद्दिष्टमेकद्व्यादिलघुक्रिया संख्या चैवाध्वयोगश्च षडेते प्रत्ययाः स्मृताः अथ तत्रैव स्तारः

69
2006
34

पादेसर्वगुरावाद्यात्लघुंन्यस्यगुरोरधः यथोपरितथाशेषंभूयः कुर्यादमुंविधिं १ ऊनेदद्याद्गुरूनेवंयावत्सर्वलघुर्भवेत् प्रस्तारोयंसमाख्यातश्छंदोविचितिवेदिभिः २ अथास्यार्थः प्रोक्तछंदश्चरणेअक्षरमितानांगुरूणांयाश्रेणीतस्याःप्रथमरूपं अथाद्योगुरुःतदधोलघुं विन्यस्याग्रेगुरवःस्थाप्याः तद्द्वितीयंरूपंभवति अत्रगुरुलघुसंज्ञास्थापनरीतिस्तत्रैवोक्ताथो द्यंतानस्त्वसौगवक्रोज्ञेयोयोमात्रिकोलजुरितिगुनामगुरुर्वक्रःज्ञेयः अन्यमात्रकः मात्रैकोयलाक्षितलना मलघुः ऋजुश्चपक्कनयोपलाक्षितोगुरुर्द्विमात्रश्चऋजुतयोपलक्षितोमोलघुरेकमात्रइत्यर्थः एवंकृतस्याग्रिमा मपूर्वलघुस्थानात् अधोगुरुंन्यस्यशेषंयथोपरितथैवकार्यंएवंपौनःपौन्यादावत्सर्वलघुस्तावत्सरूपंभवतियाव वत्सर्वलघुरित्यनेनकृतप्रस्तारपंक्तिनाथाद्युपलक्षणमपिसूचितंएवंवस्तुतोगायत्र्याःपादेषडक्षराणिसंत तः प्रथमरूपंषड्गुर्वात्मकंप्रकृतौविन्यस्यअग्रेद्वितीयादीनांरूपाणांन्यायेनानेनरचयेत्प्रस्तारः तस्यायंन्यासः

१	ऽऽऽऽऽऽ	९	ऽऽऽ।ऽऽ	१७	ऽऽऽऽ।ऽ	२५	ऽऽऽ।।ऽ	३३	ऽऽऽऽऽ।	४१	ऽऽऽ।ऽ।	४९	ऽऽऽऽ।।
२	।ऽऽऽऽऽ	१०	।ऽऽ।ऽऽ	१८	।ऽऽऽ।ऽ	२६	।ऽऽ।।ऽ	३४	।ऽऽऽऽ।	४२	।ऽऽ।ऽ।	५०	।ऽऽऽ।।
३	ऽ।ऽऽऽऽ	११	ऽ।ऽ।ऽऽ	१९	ऽ।ऽऽ।ऽ	२७	ऽ।ऽ।।ऽ	३५	ऽ।ऽऽऽ।	४३	ऽ।ऽ।ऽ।	५१	ऽ।ऽऽ।।
४	।।ऽऽऽऽ	१२	।।ऽ।ऽऽ	२०	।।ऽऽ।ऽ	२८	।।ऽ।।ऽ	३६	।।ऽऽऽ।	४४	।।ऽ।ऽ।	५२	।।ऽऽ।।
५	ऽऽ।ऽऽऽ	१३	ऽऽ।।ऽऽ	२१	ऽऽ।ऽ।ऽ	२९	ऽऽ।।।ऽ	३७	ऽऽ।ऽऽ।	४५	ऽऽ।।ऽ।	५३	ऽऽ।ऽ।।
६	।ऽ।ऽऽऽ	१४	।ऽ।।ऽऽ	२२	।ऽ।ऽ।ऽ	३०	।ऽ।।।ऽ	३८	।ऽ।ऽऽ।	४६	।ऽ।।ऽ।	५४	।ऽ।ऽ।।
७	ऽ।।ऽऽऽ	१५	ऽ।।।ऽऽ	२३	ऽ।।ऽ।ऽ	३१	ऽ।।।।ऽ	३९	ऽ।।ऽऽ।	४७	ऽ।।।ऽ।	५५	ऽ।।ऽ।।
८	।।।ऽऽऽ	१६	।।।।ऽऽ	२४	।।।ऽ।ऽ	३२	।।।।।ऽ	४०	।।।ऽऽ।	४८	।।।।ऽ।	५६	।।।ऽ।।

५७	ऽऽऽ।।।
५८	।ऽऽ।।।
५९	ऽ।ऽ।।।
६०	।।ऽ।।।
६१	ऽऽ।।।।
६२	।ऽ।।।।
६३	ऽ।।।।।
६४	।।।।।।

इतिप्रस्तारः अथैषांरूपाणांनष्टमुपस्थितिपर्यंतप्रसंगेनछाद्द्मपृच्छ्यतेउद्दिष्टेनाप स्विष्टयागुरुलघ्वात्मकंरूपंप्रकल्प्यतन्निपभिर्तभवष्यतीपृष्टेयत्नदुद्दिष्टेकथ्यते अथरूपेअज्ञातेएतावन्मितेरूपंकीदृशंभवतीतिपृष्टेयत्नन्नष्टमिति शब्द्य तेअथनष्टसाधनक्रमः नष्टस्ययोभवेदंकस्तस्यार्द्धेर्द्धेसमेचलः विष मेचैकमाधायतस्यार्द्धेर्द्धेगुरुर्भवेत् ४ अस्यार्थः योहिनष्टांकः स्यात्तस्या र्द्धेर्द्धेकृतेसतियदिसमांकःस्यात्तदालघुःस्थाप्यः चशब्दात्स्वभावतोपिसमं केलघुरेवस्यात् विषमेतुएकमाधायतामत्रिक्षिप्यतदर्द्धेर्द्धेकृतेसतिगुरुर्भवेत्अत्रापिचश ब्दात्स्वभावतोविषमेगुरुःस्यात्इत्यर्थः यथात्रपंचत्रिंशत्तमं३५रूपंकीदृक्भाविष्यतीतीपृष्टेपंचत्रिंशत्तिमःस्वभावाद्विषमोंकः अतएकोगुरुःस्थाप्यः ततःपंचत्रिंशतेरर्द्धेनसं भवत्यतःएकं१क्षिप्त्वा३६ अर्द्धे१८समसंख्यअतोद्वितीयस्थानेलघुंविन्यस्य अस्या१८ अ र्द्धे९अस्यविषमत्वात्तृतीयस्थानेगुरुःस्थापितः नवानां९मर्द्धेनसंभवत्यतएकंक्षिप्त्वा१०अ र्द्धे५अस्यापिविषमात्चतुर्थस्थानेगुरुर्न्यस्तः अस्यार्द्धेनसंभवत्यतएकंक्षिप्त्वा६ अर्द्धेस्या३

विषमत्वात्प्रथमस्थाने गुरुः स्थापितः अत्रापि एकं क्षिप्त्वा ४ अर्द्धिते २ अस्य समत्वात् षष्ठस्थाने लघुर्न्य
स्तः एवं कृते जातमिदं पंचत्रिंशतिप्रस्तारस्य रूपमिदं ऽ।ऽऽऽ। इति नष्टं अथोद्दिष्टमापितन्त्रेणोक्तं
उद्दिष्टद्विगुणानाद्यादुपर्यंकान् समालिखेत् लघुस्थाने तु ये त्वंकास्तैः सैकैर्मिश्रितैर्भवेत् अस्या
र्थः परिकेतच्छिष्टमेतादृक्गुरुलघ्वात्मकं रूपं कियत्संख्यं भवतीति तदाद्यात् उपरि द्विगुणांकान् लिखे
त् तत्र ये लघुस्थानस्था अंकास्तैर्मिश्रितैरेकयुतैश्च उद्दिष्टं रूपं भवेत् यथास्मिन् कल्पितमिदं रूपं यस्य
आदौ गुरुरेकः ततो गुरुद्वयं ऽऽ ततः पुनः लघुः ततो गुरुः पुनरंते लघुः ।ऽऽ।ऽ। इदं कियत्संख्यं स्या
दिति प्रश्ने षट्सु स्थानेषु द्विगुणांकान् संस्थाप्य तदधः प्रस्तार रूपं ।ऽऽ।ऽ। स्थाप्यं ना

सः	१	२	४	८	१६	३२
मि	।	ऽ	ऽ	।	ऽ	।

अत्र लघुस्थानीया अंकाः १।८।३२ एषां योगः ४१ सैकः ४२ जातमिदं रूपं द्विचत्वारिंशत्तमस्तीति उद्दिष्टं एवं सर्वत्रेति दिक् सर्वेषां छंदसां
प्रस्तार आनेयस्तस्य पर्व उक्तास्युक्तेति ग्रंथबहुत्वभयादिङ्मात्रमेव निरूप्यते तत्र उक्ता नामा
मेकाक्षरपदं छंदः तत्रैकं गुरुरूपं लघुरूपं स्यात् जातं रूपद्वयं ऽ। अत्युक्ता नाम द्व्यक्षरपादं छंदः तत्र द्विगुरु मि
ताद्याद्यपंक्तिविन्यासप्रस्तारक्रमाज्जातं रूपचतुष्टयं ४ ऽऽ ।ऽ ऽ। ।। एते रिति गणा इति छंदः शास्त्रे प्र
सिद्धं एवं मध्या नाम त्र्यक्षरत्र्यात्मके कपादछंदः विशेषः तत्रापि प्राग्वत् प्रस्तारविधिना ३५

गुरुत्रयात्मकाद्यपंक्तेः सकाशाज्जातान्यष्टरूपाणि ऽऽऽ ।ऽऽ ऽ।ऽ ।।ऽ ऽऽ। ।ऽ। ऽ।। ।।। एते कामगणाख्या आद्यरूपाणि मयरसतजभनाख्याः अष्टौ वर्णग
णा अपि भवंति एवं प्रतिष्ठा नाम चतुरक्षरात्मके कपादछंदः विशेषः तत्रापि प्राग्वत् प्रस्तारविधिना चतुर्गुर्वाद्यपं
क्तेः सकाशाज्जातानि षोडशरूपाणि जातानि चै तानि ऽऽऽऽ ।ऽऽऽ ऽ।ऽऽ ।।ऽऽ ऽऽ।ऽ ।ऽ।ऽ ऽ।।ऽ ।।।ऽ ऽऽऽ। ।ऽऽ। ऽ।ऽ। ।।ऽ। ऽऽ।। ।ऽ।। ऽ।।। ।।।। एतेषां गणाख्या भवंति येषां संगीत एवोपसंग
तत्वानुपयोगः तेषां सर्वेषामपि सत्वमिति विस्तरेण लेख यस्तु प्रस्तारः कर्तव्यस्तदक्षरमितान् प्रमोपं क्तो विलिख्य
तस्य काशात् गुरुलघ्वप्रस्तार आनेयः तत्र एका ऽऽ तरां अंकाद् मादीना या आनीता एकाद्यादिगुरुव्यक्तय
स्ताः स्फुटतराः विलोकनीयाः ननु कपं विलोकनीयास्ता आत यथात्र एकगुरवः षट् संति एकगुरवः नामपृत्रे को
गुरवः पंच लघवः एतादृशानि रूपाणि अस्मिन् गायत्रीच रणस्य विस्तार्यमाणे प्रस्तारे सातिषड्वस्तुरित्यर्थः
एवं द्विगुरवः पंचदश यत्र द्वौ गुरू चत्वारो लघवः एतादृशा णि रूपाणि समग्रे चतुःषष्टि ६४ पंक्ति प्रस्तारे पंच
दशैव एवं त्रिगुर्वादि अथात्रैककलद्विकलचतुष्कलादिस स्तारेषु कानि सर्वगुरूणि रूपाणि कान्येकगुरूणि
कानि द्विगुर्वादीनीति ज्ञातव्ये वा कति सर्वगुरवः कत्येकगुरवः कति द्विगुरवः कति त्रिगुर्वादय इति बुभुत्सायां व
र्णध्वजां जरिति तत् ज्ञानार्थं क्रमः यथोक्तं पिंगले एषा वर्ण पताका कीर्तिं पताकाति राज्जस्येति एकद्वाव था
लारस्तनोः विति वर्द्धनात् पूर्वं परेण संयुज्य तदधोलेख्य यद्बुधः ॥७॥ अंतिमां काविधिनैवलंघयेद्य त्वकुत्र
चित्॥ एकत्रलिखितं प्राङ्नुः पुनरंत्यत्र नोल्लिखेत्॥ अत्र स्फुटोऽर्थः तथाप्युदाहरणे साम्यग्दर्शयिष्ये प्रथम
स्थाने सर्वगुरवः द्वितीयस्थाने विवक्षित सर्वगुरुमध्ये एकं न्यूनं कृत्वा तावद्रूपभेदस्थानानि एवं तृतीयादिपं
क्तिषु एकैकगुरुन्यूनप्रस्तारस्थानानि यद्या प्रथमः सर्वगुरुर्द्वितीयपंक्तावेकलघुस्थानानि तृतीयपंक्तौ द्विलघु
स्थानानि इत्यादि ज्ञेयं॥ अथोदाहरणप्रकाशः १ २ अस्यादिकल्यत्वादेकस्थानस्य एकगुरुः द्वितीयस्य एकलघुरिति

कल्पि

द्विचतुर्योगे षट्ंअंकास्ते चतुरधः ३

एतावतैव सिद्धिः मध्याक्षरे यथा 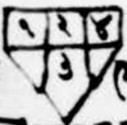 अथैकांकद्व्यंकयोः संयोजनेन त्र्यंकस्तु स च अंकाधो लेख्यः तस्य चतुर्विंशत्या ता
वतैव सिद्धिः प्रथमस्थानस्य एकः सर्वगुरुः द्वितीयतृतीयस्थानस्थौ एकगुरू एकलघू चतुर्थस्थानस्थः सर्वल
घुरिति मध्याक्षरे यथा अथ एकचतुरंकयोगेन पंचांकस्तु अंकाधः एकचतुरंकयोगेन पंचांकस्तु अंकाधः पंचांके
योजनेन कार्यं नवमभे दाभावत्तेन अंकस्य चतुरंकसंस्पर्शो समषडधनिवरणाः चतुरक्षरे पताका ॥ ॥

अथैकंद्व्यंपोसहत्रयंतद्व्यंकाधः पुनरेकं चतुर्भिः सहपंचसे काधः एकाष्टयोगेन नवं
धः द्व्यष्टयोगे दशांकः षडधः द्विषोडशयोगो न कार्यः त्रिचतुर्योगे षट्ंअंकास्ते चतुरधः सप्ता
दशाधः त्र्यष्टयोगे एकादशांकः सप्ताधः त्रिषोडशयोगेन कार्यं अंतिमत्वात् पंच चतुर्योगे नवां
ए ३ लिखित्वा नवेरव्यः पंचाष्टयोगे त्रयोदश एकादशाधः चतुरष्टयोगे द्वादशाधः चतुःषोडशयो
नकार्यः षडष्टयोगे चतुर्दशद्वादशाधः दशाष्टयोगो न कार्यः अष्टादशभेदाभावात् समाष्टयोगे
पंचदश चतुर्दशाधः अत्र प्रथमस्थाने सर्वगुरुः द्वितीयपंक्तौ द्वित्रिपंचनवस्थाने एकलघवस्त्रिगुरवः
श्चवान्याः ॥ चतुःषट्दशसप्तैकादशत्रयोदशप्रमरूपेषु द्विलघवो द्विगुरवश्चवेद्याः ॥ अष्टद्वादशे चतुर्दशपंच
दशस्थानीयरूपेषु त्रिलघव एकगुरवश्च षोडशस्थाने सर्वलघुरिति योजना ॥ अथैवं नो चेद् द्वामरव्या एकगुरवो द्वि
गुरवास्त्रिगुरवश्चाध्येया यथा प्रस्तारांते षोडशमं रूपं तत्सर्वलघु ततोऽष्टद्वादशचतुर्दशपंचदशमरूपा
णि एकगुरव इति ततो चतुःषट् दिगादि द्विगुरव इति पूर्वप्रोक्तमपि वेशघ्याधर्मियं पुनरुक्तिः अथैवमे
वसर्वत्रसमूहनीयं ॥ अथ प्रागुक्तवत्सु प्रतिष्ठाछंदसः पंचाक्षरपादोपलक्षितस्य पताकायं ॥ ३

अथैवं मेगाय त्रीत्र स्मेणे स्तारे कगुरवः इतिद्विगुरवस्ते के इति तूर्णे पस्थिमेस्ततेयषद्गुण
अथैकघादिगुरुस्थानं पूर्ववद्वेद्यं एवं सर्वत्र षोडशपंचप्र
घादिगुरुस्थानं तु पूर्ववद्वेद्यं यथास्य पंक्तिनोवामुरव्या एके
यथासो पंक्तिः ३२।४८।५६।६०।६३ एकगुर्वात्मिका ततो
नानि इमानि २४।४०।४४।५२।३०।४६।५४।५८।३१।४७।
तोद्व्यं काधिक त्रिगुरुपंक्तिः ततश्चतुरंकाधश्चतुर्गुरवः द्व्यंका
षट्गुरुः एवं लघुसंज्ञा जिज्ञासा यां द्व्यंकाधः पंक्तौ एकलघवः च
वः अष्टाधस्त्रिलघव इत्यादि पताका एवं छंदः प्रस्तार मेरौ तु ॥ यथो
रवकुहूः कुरु आइअंत पढमं ॥ सिरदुइअंके अवरुभरु सुइ मेरुणित्ते
क्षाकाद्वकोष्ठकाद् कुरु आद्यंतयोः प्रथमांकं कुरु शीर्षद्वयं अपरं द्वर
कोधुनात संसंगेना यापानु कापिरवं इमेरु प्रस्थासंक्षेपात्रिरुप्य
प्रकुमध्यमग्रामाग्राश्चतुर्दशमूर्छनासंति तास्तु प्रत्येकं एकस्वरादि ता
संवत्मेरोः प्रवृत्तिः तदुक्तं संगीतरत्नाकरे क्रमान्स्वराणां सप्तानामा
तन्नामदव्येनाः सप्तसप्तच तथा षट्कानेवाद्गिसमानोतानानत्र्यांगिरव
केपरेपरे १ एकस्वरादिसंरव्यास्या तत्क्रमेण प्रतिमूर्छनमिति अपिच
पत्कपः तास्त्वाद्या यामाद्यन्नोह्लेनिरवेदं कूपरेषु स्वामित्यादि क्रमेणन्यासः
गांसांकमिश्रणात् एकस्वरादितानानां संख्यास्तु जायते क्रमात् इत्यादि

[left column:]
पताका
आप्येक
द्विगुरव
गुरुस्था
॥
चतुरवः एक
धः अन्यांद्विल
गलेअरवसंर
अस्यार्थः अक्षास
पसमेरुनिः शंकस्यात् मेरुचो
तेत्रस्वरवरोहावरोहौसप्तनोः
नानासंरव्याप्रस्तारमस्यार्थ
रोहश्चावरोहणं मूर्छनेत्युच्य
तक्रमात् हनेपूर्वेण पूर्वेणतेषु चा
सासाद्येकोनकोष्ठानां मध्येप्रसप्त
तथाच तानस्वरमितोर्ध्वाधःपंक्ति

नोदाधः	१	२	३	४	५	६	७
रंतानसं	स	रि	ग	म	प	ध	नि
लप्रस्तारे	१	०	०	०	०	०	०
परि मात्क	१	२	३	२४	१२	०	७२०
न्य २ अस्याधः		४	१२	४८	२	४०	१४४०
रुलध्वात्मकं। धिरिव			१८	७२	३६	०	२१६०
स्पेन्यसेन अत्रात्प्रशाद्देन				९६	४८	०	२८८०
पमर्थः पत्ताद्योलघुर्महान्न					६००	०	३६००
ज्ञुतेमहतिगुरुरन्त्यैः स्पारेवं न्यस्ते							४३२०

१	१					
१	२	१				
१	३	३	१			
१	४	६	४	१		
१	५	१०	१०	५	१	
१	६	१५	२०	१५	६	१

पंक्तिस्थितानामंकानां योगे क्रियमाणे ॥ ॥ १॥ श्री॥ वर्णमेरुरयं प्रतिस्व
स्या स १ रि १ ग म २६ प २४० नि ५२० एवं सर्वतान संख्या ५०४० ता
पि चोक्तं तस्मात्प्रमाद्या महतो धः सखि स्थाछुशं यथो
नाद्याम संख्यास्तु संभवे मह तो लिखे
स्याभिपतं मंक ध नतानं गु
त्यातदेव येक्को द्या महतो
द्रुत लघु गुरव उ पं ते भ
नो धः स्थान्नपेक्षया द्रुतो रचनीयः एवं गुरौ महति लघुरन्त्य तया
यथोपरि तथा शेषं न्यसेत् ऊने ऊनस्थाने तु यथा संभवं गुरुलघु न्य
सादुताः सा न्यसेत् यावत् सर्वे द्रुता न भवन्ति तावत् कार्यं यथा एकताली तालेए को द्रुतोस्ति तस्य प्रस्तारे एकमेव रू
पं तथा द्विद्रुत प्रस्तारे रूपद्वयं ।०।०। तथा द्रुतो स्मिन् ।०। आद्या महतो न्ये स्यादि ।पादि नाजातं रूपत्रयं ०। यथा यांत्र
ताले लघुद्वयमस्ति तस्य चत्वारो द्रुताः भवन्ति तेषां प्रस्तारे जातानि षड् रूपाणि ॥ ऽ एवं पंचद्रुत १० ००० मास्ते जाता
निनव रूपाणि ०ऽ ०॥ एवमेतेषां दृशीमार्गेतालनां प्रस्तारविधिः कार्यः इत्यर्थ ॥ ००१ मातिविस्ता ॥ रेण अथा
चार्यः शिल्पेन १०१ थारसभेदाय वैद्यक प्युदाहरणमाह एकद्विव्यादि मुरव्य ०१० वतनेति एकद्वित्र्यादि मुरव्या
वहनपरिमिते ००१ इति मे भूमिभर्तुः रम्ये रम्य प्रमुखे चतुर विरचिते न श्लक्ष्ण १०० शाला विशाले एकद्वित्र्या
दियुक्ता मधुर ऽ। ११० कटुकषायाम्लक क्षार तिक्तैरेकस्मिन् षड्रसैः स्युर्गणक कतिवद व्यंजने व्यक्तिभेदाः १०८
भोः गणक १००० ०००० भूमिभर्तुः नृपस्य चित्राणां अष्टमुखे युक्ते चतुरस्त्र धात्रि निर्मिते सुतरां चतुरेण सूदशाला

कामिर्विविरचिते विपुले श्लक्ष्णशालाभिर्विशाले एतन्मे षड्रसे एकद्वित्र्यादि मुख्या वहन परिमिति प्रमाण वद
मुरव्या वहनात्सलिंदानीति केचित् वस्तु वस्तु भन्तु क्षरेतौ राजगृहादौ या मुखं चारार्थं भित्तिच्छिद्राणी मुखानि स्ते वेदा
इत्यर्थः अत्राद्य मुखे ह परे काद्य पर्यं तानां अस्तानां क्रमगता नां च न्यासः ८/१ ७/२ ६/३ ५/४ ४/५ ३/६ २/७ १/८ ते विधाय न्यस्ता
भाज्या क्रमस्थिते ८ परः पूर्वेन संगुण्येति प्राग्वत् यथाष्टकेवेन १ भक्ते ८ तेः सप्त ७ गुणिता ५६ छेदी भूत द्वाभ्यामाप्ते
२८ पुनः पूर्व राशिणानेन २८ परं संगुण्य १६८ स्वछेदेन ३ लब्धः पूर्वराशिः अनेन परं ५ संगुण्य २८० छेदे ४ दाप्तं ७० एवं
जानां मुरव्य वहन व्यक्तीनां क्रमेण न्यासः ८/१ २८/२ ५६/३ ७०/४ ५६/५ २८/६ ८/७ १/८ अत्रापि अष्ट गुद्यात्मकं प्रथम रूपं प्रथम
कौ नि न्यस्य पादे सर्वं गुरावितादिशाभ्य प्रस्तार विधिना प्रस्तार आनेयः एवं तु अनन्तत न प्रकार त्वात् ग्रंथ
विस्तार भयाः चे नास्माभिर्लिख्यते अथो न राद्वैन सरस भेदोदाहरणं ॥ एकद्वित्र्यादि युक्तेति । हे प्रभो गणक एक
स्मिन्न्याके व्यंजने मधुरादिकैः षड्रसैः एकद्व्यादि युक्ताः कति व्यक्ति भेदा स्तान् वदेति प्रश्ने न्यासः ६/१ ५/२ ४/३ ३/४ २/५ १/६
अत्रापि प्राग्वदेव जाता अत्र एकस्मिन् रसा विशेषे मधुरादीनां रसानां योगे व्यक्तिभेदाः ६।१५।२०।१५।६।१॥ ॥ इति श्री
सिद्धान्त शिरोगणित लीलावत्युदाहरणे श्रीमद्दैवज्ञ निकरा भिमत धनेश्वर कृते लीलावती भूषणे मिश्र अध्यायः ॥ ॥ अ
थ श्रेढीव्यवहारे रुणाम्स्य वृत्तेनाह सैकपदेति सैकपदघ्न पदार्द्धमथैकाद्यंक युतिः किल संकलिताख्या
साद्वियुतेन पदेन विनिघ्नी स्यात्त्रिहृता खलु संकलितैक्यं १०९ सैकपदघ्न पदस्यार्द्धं एकाद्यंक युतिः स
कलिताख्या किल स्यादि ति अन्वयः एकेन सहितं सैकं च तत्पदं च तेन घ्न गुणितं च तत्पदं च तस्यार्द्धं नाचे सैकं
पदघ्नं च तत्पदार्द्धं चेति अत्र पदशब्देन एकद्व्यादिनामंकानां कायोऽभीष्टः यस्य संकलितं विधीयते सो इत्य
र्थः तदेव पदं तस्यार्द्धं विधाय सैक पदघ्नं कार्यं वा सैक पदगुणितस्य पदस्यार्द्धं कार्यमिति अथ संकलितस्या

पिनामैकादियोगस्यापिसंकलितमात्रसेति मासंकलितास्यायुतिश्चाभ्यांयुतेनपदेप्राहतेनगुणानीयातदनुत्रिभि
र्भक्तासतीसंकलितैक्यंस्यात् अत्रोदाहरणमनुष्टुभात एकादीनामितिस्पष्टं एकादीनांनवानांनांपृथक्सं
कलितानिमे तेषांसंकलितैक्यंचप्रचक्ष्वगणकद्रुतं १० न्यासः १।२।३।४।५।६।७।८।९ अत्रप्रथमेचपदं १सैकं
क २अनेनपदं १गुणितं २अर्द्धितं १जातंतस्यसंकलितं १एवंपदमिहद्वि २सैकपदेन ३गुणितं ६अर्द्धितं ३द्वयोः संकलितं ३
अथपदंत्रयं ३सैकं ४अनेनपदंगुणितं १२दलितंजातंत्रयाणांसंकलितं ६अथपदं ४अस्यार्द्धं २एतत्सैकपदेन ५
गुणितं १० तदाजातंचतुर्णांसंकलितं १० एवंसर्वेषांसंकलितानि १।३।६।१०।१५।२१।२८।३६।४५ अथवापदं ५
अस्यार्द्धं ५/२ इदंसैकपदेन ६गुणितं ३० छेदहृतंपंचानांसंकलितंजातंतदेव १५ अथवासैकपदघ्नपदार्द्धमितिपा
ठःनचेयुक्तंतरकार्यं एकपदघ्नपदार्द्धेस्यात् एकाद्येकयुतिः एकशब्दस्यकेवलंनार्थः एकानामकेतत्वंपनसपंचने
नगुणितंचतत्परंतस्यार्द्धितमित्यर्थः यथेष्टंपदं ५अनेनपदस्यार्द्धं ३गुणितंजातंतदेव १५ अथसंकलितस्या
योगानयनार्थंन्यासः १।३।६।१०।१५।२१।२८।३६।४५ यथात्रयाणांसंकलितैक्यमत्रयोऽभितेपदं ३द्वियुतं ५अनेनत्र
याणांसंकलितमिदं ६गुणितं ३० त्रिभक्तंसज्जातंत्रयाणांसंकलितयुति १० एवंसर्वेषांसंकलितैक्यानि १।४।१०।
२०।३५।५६।८४।१२०।१६५ अत्रोपपत्तिः एकोत्तरश्रेढ्यांयुतौपूर्वाङ्कत्रिमोङ्केनगुणितेसतितदर्द्धंपूर्वसंकलितंस्यात्
इतिनियमंदद्देकस्योद्देशेकःनीतद्वयस्यास्तानारेकस्यार्द्धसंकलितमानेतुंप्रकारांतरंदर्शितवांस्तथैकद्विन्यासयो
काउत्तरोत्तरमेकैकेनाधिकासंस्थतः पूर्वांकः सैकः सन्नुअग्रिमांकतुल्योभवतितेनस्वपंगुणितोद्वितस्त्रस्यस्य
संकलितंस्यात् अतःउक्तंसैकपदघ्नमिति अथसाद्वियुतेनेति प्राक्यासंकलितानिधानायुतिर्जातास्तिसा
प्रथमाक्षुत्तरोत्तरंपदाधिकाभवन्ततः पूर्वंयएकः क्षेपः द्वयंचहारआसित्तावेवैकाधिकौक्षतौतदाक्षेपःक्षेपः २त्रयं
हारश्च ३एवंसतेसंकलितस्यापिसंकलितंस्यादितिप्राप्तं ११० अथैकादीनांवर्गस्यघनैक्यानयनार्थंसूत्रंरत्नं

द्विघ्नपदघ्नमिति द्विघ्नपदंकुयुतंत्रिविभक्तेसंकलितेनहतंकृतियोगः संकलितस्यकृतेसममेकाद्यंकघनैक्यमुदीरितमा
द्यैः ११ द्विघ्नं २गुणितंचतत्पदंचैकेनयुतंततस्त्रिभिर्भक्तंसंकलितेनहतेसत्कृतियोगः स्यात् तद्वदेकाद्य
कघनैक्यंसंकलितस्यकृतेः सममाद्यैः उक्तं एकादीनामेकानांसंकलितस्यवर्गस्तुल्यमेवघनैक्यमित्यर्थः अत्रोदा
हरणमनुष्टुभाह - तेषामेवेति तेषामेवचवर्गैक्यंघनैक्यंचवदद्रुतंकृतिसंकलनमार्गेकुशलायदितेमतिः १२ भो
:गणकचेद्यदिवर्गसंकलनमार्गेतेमतिकुशलानहितेषामेवैकाद्यंकानांघनैक्यंचशीघ्रंवद न्यासः १।२।३।४।५।
६।७।८।९ एषांप्रोक्तवर्गैक्यानि १।५।१४।३०।५५।९१।१४०।२०४।२८५ यथात्रयाणांवर्गैक्याजिज्ञासायांपदं ३द्विघ्नं ६कु
युतं ७त्रिभि ३र्भक्तं ७/३ त्रयाणांसंकलितेन ६हते ४२ छेदहृतंसञ्जातंत्रयाणांवर्गैक्यं १४ एवंसर्वेषामथघनैक्यानय
नार्थंएकादीनांसंकलितस्यन्यासः १।३।६।१०।१५।२१।२८।३६।४५ एषांसमद्विघातःस्यादिनावर्गास्ताजा
तान्यनुक्रमादेकादीनांघनैक्यानि १।९।३६।१००।२२५।४४१।७८४।१२९६।२०२५ अत्रोपपत्तिः पूर्वसंकलिते
क्यसिद्धयेद्विघ्नतेनपदेनसंकलितंगुणितंततःतल्लिहतमासीत्इहात्रद्विगुणितपदेसैकेनसंकलितंसंगुण्यत्रिभि
र्भज्यतेयतः संकलितस्यापिसंकलितवर्गैक्यंभवति अयमर्थः संकलितनामसैकपदघ्नपदार्द्धंनचोद्विगुणंविधि
यतेनर्त्तिसैकपदघ्नपदंभवतिनत्रयदाधिकपदवर्गतुल्यंतास्मिन्नुनः पदगुणितेसंकलितयुतेसैत्रिगुणवर्गैक्यंभव
भवतिएवंसंकलितपूर्वंद्विगुणंततः संकलितान्वितंसत्पनोत्ताधवार्थेद्विगुणपदेकयुतेनगुणितंएवंतत्रिगुणवर्गै
क्यसमजातमतस्त्रिभिभागहृत्तेवर्गैक्यंस्यादतउक्तंद्विघ्नपदमिति १३ अथेष्टाद्यंकोत्तरश्रेढीफलानयना
र्थंसूत्रंरत्नेनाह व्येकपदघ्नेति व्येकपदघ्नचयोमुखयुक्स्यादंत्यधनंमुखयुक्दलितंतत् मध्यधनंपदसंगुणितंतत्

47506

गुणितं सत् सर्वधनं गणितं च तदुक्तं ॥ १७ ॥ अत्र यावन्मिताद्यस्मादिना ग्रलाभिधानात् द्वादशमासार्थं तन्मुखमित्युच्यते स
एवादिः अथ प्रतिदिने यावन्मिता वृद्धिः स चयः यावदुत्तरमित्यर्थः यावंतो मुखपर्यायास्तावंत आदेः यावद्दिनपर्यंतं तावत्संग
च्छः पदसंज्ञापि तस्य वा अथवा स्त्याविगतः एको यस्मात् तदेकोनं चयेन चयगुणितो यश्चयः समुखयुगाद्ययुतः
संतरं अंत्यधनं स्यात् चयपितरद्धात्यदिने यावन्मितं भवति तदित्यर्थः अथ मुखयुक् दलितं मध्यं तत्सत्तदेव मध्यधनं स्या
त् ॥ तन्मध्यधनं पदेन संगुणितं सत् सर्वधनं आदिधनमारभ्यांत्यदिनपर्यंतं सर्वधनैक्यं भवतीत्यर्थः तदेव गणितं संज्ञ
मपि बोध्यं ॥ अत्रोदाहरणं वृत्तेनात आद्ये दिन इति ॥ आद्यदिने द्रम्मचतुष्टयं दत्वा द्विजेभ्योनुदिनं दत्तः दाता सखे पंचचयेन
पक्षेण द्रम्मा वद दत्ता कति तेन दत्ताः ॥ १८ ॥ अथ कश्चिद्दाता पूर्वदिने द्रम्मचतुष्टयं दत्वा एनदेव मुखं अनुदिनं प्रतिदिनं पंचवृद्ध्या
चयेन द्विजेभ्यो दातुं प्रवृत्तः तर्हि पक्षे पंचदशदिनात्मके कति द्रम्मा दत्ता स्तानवदेति प्रश्नार्थः न्यासः आदि ४ पदं १५ एकोनं पदं
१४ चयो ५ गुणितः ७० मुखेनैव युतः सन् जातमंत्यदिनीयधनं ७४ एतन्मुखेन ४ युतं ७८ मर्धितं सत् जातं मध्यधनं ३९ एत
त्पदेन १५ संगुणितं सत् जातं सर्वधनं ५८५ मिदमेव गणितमिति अत्रोपपत्तिः यथात्रैव प्रथमदिने द्रम्मचतुष्टयं दत्तं
द्वितीयदिनादारभ्य पंचदशदिनपर्यंतं एवं पंचदशदिनपर्यंतं सा एव गच्छः पंचचयेन दत्तस्य चतुर्दशैव दिनानि जातानि
तथा प्रथमदिनदत्तमभिन्नजातीयत्वात् पृथगेव स्थितं अतो व्येकोगच्छः समुचितः अथानुपातः यद्येकदिने पंच तदा
त्येकन्यूनपक्षे तर्हि चतुर्दशदिने किं १।५।१४ मित्यत्र चतुर्दशभिः चयगुणिते ७० जातं चतुर्दशदिनानां दत्तं तन्मूलदिनदत्तेन
४ युतं ७४ सत् जातमंत्यदिनस्य ७४ द्रम्म ७४ अत उक्तं व्येकपदघ्नेति अथ मध्यधनापेक्षायां आद्यंतधनयो ४ ७४ योगा
७८ र्धं ३९ मध्यधनमत उक्तं मुखयुग्दलितमिति ॥ अथ सर्वधनज्ञानार्थं द्वितीयादिनधनादितः पंचात्तरवृद्ध्या १५ पंचद
शदिनपर्यंतं धनानि विलिख्यते

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	दिन
[illegible]	[illegible]	१४	१९	२४	२९	३४	३९	४४	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	धनं

एषां योगकृते जातं यत्तत्सर्वधनं भ ३

...तुदाहरण...

वतीत्यथा प्रथमदिनमादिधनं तथा पंचदशदिनस्य धनमंत्यधनं तथा पंचदशादिने ष्वमध्ये अष्टमदिनस्य मध्यस्थत्वात् अष्टमदिनीयं द्रव्यं
मध्यधनं भवति तच्चांत्यधनाद्यधनयोर्योगार्धमितमेव एवं सर्वदिनधनानां योगे सर्वधनं स्यात् अथ लाघवार्थं मध्यधनं गच्छगुणि
तेपि फलं तुल्यमेवात मोक्तं मध्यधनं पदसंगुणितमिति ॥ १९ ॥ एवं विषमगच्छोदाहरणमुक्त्वाधुना समगच्छोदाहरणमाह आदिस्स
प्त चय इति आदिः सप्त चयः पंच गच्छोष्टौ यत्र तत्र मे मध्यांत्यधनं संख्यैकं वद सर्वधनं च किं ॥ १५ ॥ भोः विद्वन् यत्रादिः ७ चयः ५ ग
च्छः ८ तत्र मध्यांत्यधनसंख्ये के सर्वधनं च किं वदेति प्रश्नार्थः आद्यिपूर्वसूत्रक्रमेणैव व्येकपदघ्नेति व्येकपदेन ७ चयो ५ गु
णितः ३५ मुखे ७ युतं ४२ अत्रात्र समदिने मध्यदिनाभावात् मध्यात् आगपरदिनयोर्योगार्धं मध्यधनं भवतीति प्रतीतिरुत्पा
द्यात्वं मध्यधनं ४९ आस्यधनं मुखयुक् ४९ दलितं सत्तदेव ४९ अत्रोपपत्तिः यथा पंचदशदिनमिते गच्छे प्रागिदनसप्तकपरदि
नसप्तके तयोर्मध्ये एकमष्टमदिनं मध्यवत्तनया प्रतीयते एवं यत्र गच्छे द्विहृते सत्सवशेषं स्यात्तत्र मध्यं यत्र शेषं समं स्याच्छि
द्वतत्समगच्छे मध्यधनाभावः अत उक्तमाचार्यैः प्रतीतिरुत्पाद्येति तदर्थं न्यासः

१	२	३	४	५	६	७	८
७	१२	१७	२२	२७	३२	३७	४२

अत्र साष्टकस्य चतुर्थ
तथा पंचमस्य चयं तयोरंतर्दिनद्वयमवशिष्टं तयो २२।२७ योगार्धं ४९ मध्यधनं वाद्यांतधनयोर्योगार्धमपि तदेव सर्वधनं १९६
॥ २१ ॥ अथ गच्छसर्वधनयोर्ज्ञाने चयस्य चयस्य आदिमध्यांत्यस्य सिद्ध्ये आतम्रचं वृत्तार्धं गच्छहृते इति गच्छहृते गणिते वदनं स्या
देकपदघ्नचयार्धविहीने गणिते सर्वधने गच्छहृते व्येकपदघ्नचयार्धविहीने सति आदिः स्यात् उदाहरणं पंचाधिकमि
ति पंचाधिकं शतं श्रेढीफलं सप्तपदं किल चयं चयं वयं विचिन्त्य वदनं वदनं वद ॥ १५ ॥ स्पष्टोर्थः न्यासः सर्वधनमेव श्रेढीफलं वि
दं १०५ आदि ० चयः ३ गच्छ ७ गणिते १०५ गच्छ ७ हृते १५ एकोनपद ६ घ्नचय १८ मुखं ६ युक् गुणितचयार्धेन ९ विहीनं जा
तं वदनं ६ अथास्मादेकपदघ्नेत्यादिनांत्यधनादि यथा व्येकपद ६ घ्नचय १८ मुखं ६ युक् २४ इदमेवांत्यधनं एतन्मु
ख ६ युक् ३० दलितं सत् १५ जातं मध्यधनं १५ अत्रोपपत्तिः पूर्वसूत्रविलोम्येन पूर्वं मध्यधनं गच्छगुणं सर्वधन

माद्यैरिति द्राक्सर्वधने गच्छहृते मध्यधनं ज्ञातं तच्च व्येकपदघ्नचयार्धयुतमुखयोगसमं तेन तस्मादवे व्येकपदघ्नचयार्धयुतं तेन समादिधनं अथादिगच्छसर्वधनेभ्यो चयसिद्ध्यर्थमाहोत्तरार्धेन गच्छहृतमिति गच्छहृतं धनमादिविहीनं व्येकपदार्धहृतं च चयः स्यात् ७ धनं सर्वधनं गच्छहृतं मुखादिविहीनं व्येकपदार्धहृतं चयः स्यात् उदाहरणं प्रथममगमदिति प्र

२ थममगमदह्ना योजनेयोजनेशस्तत्रैव नुनक्रयासौ ब्रूहि यातो ध्वरघ्ना अरिकरिहरणार्थं योजनानामशीत्या रिपुन गरमवाप्तः सप्तरात्रेण धीमान् ११८ यः जनेशः प्रथममह्नादिने द्वे योजने योजनद्वयं गत्वा तदनुदिनमुत्तहरि

र्णोघ्नं सप्तरात्रेण ब्रूता धीमानशीत्या योजनानामशीत्या ८० रिपुनगरमाप मः कृपाकिंमितपथं धरम्या यातः स्तद्ब्रूहि अथ पद्यार्थः

सम्मत अथ समस्त सामंत सीमंती सीमंत सीमान सीमंतिन निजयशः सीरसंचार प्रभृतिः कश्चित्क्ष्माभृत्पाल मालकुल

कधुरीणोऽखिलभूपतिपार्थिवपाल बहलकुलजालपंचाल संचाल संचाल निखिल दक्षचक्रवालदंताब लवा

लकर्षतालकाहलास्फालसंजातपरभागजंघाल निजईड्योजनप्रतापवाचालशौर्याग्निज्वालजालजटा

लनिजजनशालैकालवालसुतपालदलगरलशोभालाप भूजविक्रालकालकरालधारालदग्धकीलालकलि

तकरवालभीतभीतपलायितारिकुलभूपालगहनचयगुंजरलिजालजानालंकरणालभालातिजपालदंताबलहरणा

यागच्छदित्यर्थः आ २ च १० पदं ७ सर्वधनं ८० सर्वधनं ८० गच्छ ७ हृतं ८० आदिना सहितं ८० । ७४ विहीनं ३३ व्ये

कपदार्धेन हृतं ३३ त्रिभिः समच्छेदे नैषां योगः | ८४ | ३३ | ५८ | ८० | ७५ | १३८ | ५० | ११० | २ पवर्तितं सञ्जातं ३ अत्रोपपत्तिः प्राग्व

गच्छेन सर्वधने भक्ते मध्यधनं ज्ञायते तस्मात् आद्यधनं विशोध्यते तत्र हि व्येकपदघ्नचयार्धमवशिष्यते तच्चोत्व्येकपदार्धेन

हीनमिति चयः स्यादित्युपपन्नं ११८ अथ गच्छज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तेनाह श्रीढीफलादिति श्रेढीफलादुत्तरलोचनघ्ना

माद्यर्धवक्त्रान्तरवर्गयुक्तात् मूलं मुखोनं चयखंडयुक्तं चयोद्धृतं गच्छमुदाहरंति ११९ श्रेढीफलात् सर्वधनाच्चयनघ्न्या

83
2006

गुणितात् चयार्धमुखान्तरवर्गयुक्तात् सकाशात् मूलं यत् तन्मुखोनं चयार्धयुक्तं चयभक्तं सत् गच्छमुदाहरंति उदाहरणं द्रम्मत्रय

मिति द्रम्मत्रयं यः प्रथमेऽह्नि दत्वा दातुं प्रवृत्तो द्विचयेन तेन शतत्रयं सषष्ट्यधिकं द्विजेभ्यो दत्तं कियद्भिर्दिवसैर्वदाशु १२०

स्पष्टार्थः न्यासः आदि ३ च २ ध ० सर्वधनं ३६० अथैतस्मात् श्रेढीफलं ३६० चयेन २ घ्नात् २ गुणितं १४४० चयार्धं १

वक्त्रान्तरस्यास्य वर्गेण ४ युतं १४४४ अस्मान्मूलं ३८ मुखेन ३ ऊनं ३५ चयखंडेन १ युतं ३६ चयेन २ हृतं जातो गच्छः १८ अस्मा

न्मध्यधनं ३३ मध्यधनं २० सर्वधनं ३६० अत्रोपपत्तिः आदिधनमादिरूपाद्विचयघ्नोयावत् रूपाणि सर्वधनाच्छुद्ध्य

तितद्रूपसंख्या गच्छप्रमाणं स्यात् यावत् तावदर्पणप्रकारान्तरतो गच्छ आनीयते तत्र सर्वधनं नाम मध्यधन गच्छयोर्घातः मध्य

धनं नाम चयार्धव्येकगच्छाघातः मुखयुक्तः अयं सवृद्धिगुणो मुखयुक्तः सन् मध्यधनं भवति एवं सर्वधने द्विगुण

चयेन गुणिते चयार्धवक्त्रान्तरवर्गयुक्ते च चयार्धयुतस्य मध्यधनस्य वर्गो भवति तस्य मूलं चयार्धयुतमध्यधनं त

स्मिन् मुखोनिते चयार्धयुते च सति चयगच्छयोर्घातो भवति तस्मिन् चयेन भाजिते तेन गच्छः स्यादित्युपपन्नं १२० अ

थद्विगुणोत्तरादिफलज्ञानार्थं सार्धार्या विषमगच्छ इति व्येकमिति च विषमे गच्छे व्येकोगुणकः स्याप्यः समेऽर्द्धि

ते वर्गः गच्छक्षयान्तरं स्याद्व्यस्तं गुणवर्गजं फलं यत्तत् १२१ व्येकं व्येकगुणोद्धृतमादिगुणं स्याद्गुणोत्तरे गणितं

१२२ यदा गच्छो विषमस्तदा तं निरेकं कृत्वा गुण इति संज्ञा कार्या तथा समे गच्छेऽर्द्धिते सति गुणकादधो वर्ग इति संज्ञा ले

ख्या एवं गच्छस्य क्षयान्तं नाम यावद्गच्छो निरवशेषः इत्यर्थः अथान्त्यात् सकाशाद्व्यस्तगुणवर्गजं फलं यत्तदेकरहितं गुणोध्ध

तं तथादिगुणं सद्गुणोत्तरे गुणितं सर्वधनं स्यादित्यर्थः अत्रोदाहरणं पूर्वं वराटकमिति पूर्वं वराटकयुगं येन द्वि

गुणोत्तरं प्रतिज्ञातं प्रत्यर्थिजनाय समासेनिष्कान् रातिकति १२३ स्पष्टार्थः न्यासः आदि २ चय गुणोत्त

रः २ वर्गः शेषं विषमगच्छः १५ अतः व्येक १४ मिदं कृत्वा गुण इति संज्ञा तथा कृते १४ गुणः एतत् समस्त

गच्छ ३० अत्र गच्छः । समोऽस्मात् ३ अर्द्धिते सति वर्ग इति संज्ञा स्थापयेत् तथा कृते १५ चेत् १

यत्रादिगुणोत्तरस्तु तस्य च इदमेव अंतिमदिन द्रव्यं सर्वदिन द्रव्यैक्यापेक्षायां तु

तो द्विगुणितं ७ वर्ग इति संज्ञा [illegible] स्थापिता अथ शेषं विषमगच्छः ७ अतो व्येके ६ स्मिन् गुणाख्यः अथेदं ६ समतो द्विगुणितं ३ व
र्ग इति शेषं ३ विषमत्वाद्व्येके सर २ तद्द्विगुणितं एवं ज्ञानापत्ति पर्यवसितम् शेषो गच्छः एवं च सा वर्गस्त
तो विलोमतः कार्यं यथोत्तरगुणः २ अस्य वर्गः ४ अग्रे गुणका स्य तो वर्गो यं ४ उत्तरेण गुणितः ८ अ
स्य वर्गः ६४ अयमुत्तर २ गुणितः १२८ पुनरस्य वर्गः १६३८४ पुनर्गुणाख्ये न निघ्नः ३२७६८ पुन
रस्य वर्गः १०७३७४१८२४ इदमेव गुणवर्गजं फलं अथैतद्व्येकं १०७३७४१८२३ व्येकगुणेन १ भक्ते
जातं तदेव आदि २ गुणं सञ्जातं सर्वधनं वरटकाः इमाः २१४७४८३६४६ एवमेव कस्मिन्नपि सौतायं
स्य वराटकाः ६२१४७४८३६४६ ताः आसां कति निष्का भवन्ति अतः परिभाषाक्रमेण निष्क वरटकाभिः राशिः २०४८०
भागे ह्रीयमाणे लब्धं निष्काणां लक्षमेकं चत्वारि सहस्राणि अष्टशतानि सप्तपंचाशदधिकानि च १०४८
५७ द्रम्माः ९ पणाः ९ काकिण्यो २ वरटकाः ६ अत्र वासना प्रथमधनमाद्यदिने दत्तं तत्र गुणोत्तरवृद्धिर्नास्ति ततो
द्वितीयदिनादितः गुणोत्तरवृद्ध्या दत्तं अतो विषमो गच्छो व्येकः तस्य गुण इति संज्ञा कृता यथात्रैव समगच्छो
दाहरणे आदिर्द्वयं गुणोत्तरा वृद्धिश्च गच्छस्त्रिंशत् एवमादिधनमादौ कृत्वा द्विगुणोत्तरवृद्ध्या त्रिंशद्दिनानां प्रथमे
दिने गुणक मिति शेषं स्यात् द्वितीयदिने च तद्वर्गः तृतीयदिने तु स एव गुणकः ततः चतुर्थदिने गुणवर्गस्य व
र्गः एवं मस्य धनं पर्यन्तिमे कैकान्तरेण गुणवर्गत्वं संभवति तथा चैकादितो विषमसमगच्छेषु क्रमेण गुण
वर्गत्व प्रतीयते अथोद्देशगच्छे विषमगच्छाः कति संतीति [illegible] नि शेषो भवति तावत्तस्याः विभागः २

वर्ग	१४
गुण	१४
वर्गः	७
गुण	३
वर्ग	३
गुण	२
वर्ग	१

कृतः स च गच्छस्यान्तमादौ ऽस्त्येवं समगच्छे योऽसौ विभागो वर्गात्मकः एवमंत्याद्गुणवर्गजं फलं यत्तदिस्य दिने यादि ध
नादेय फलमानीतं भवति तच्चादिधनस्य गुणोत्तरवृद्धिर्बहिर्भूतत्वेन व्येकं तस्माद्गुणोपि व्येको भवति एवं यदि व्येक
गुणेनैतत्फलं तदादिधनेनाप्यमिति अनुपातेन फलमादिधनेन संगुण्य व्येकगुणेन भक्ते सद्धि शिष्टं फलं स्यात् ॥३७
॥अथ विषमगच्छोदाहरणमाह ॥आदिर्द्वयमिति स्पष्टं ॥आदिर्द्वयं सखे वृद्धिः प्रत्यहं त्रिगुणोत्तरा गच्छः सप्त
दिनं यत्र गणितं तत्र किं वद ॥२८॥न्यासः आदिः २ उत्तर ३ गच्छः ७ अत्राप्युक्तवद्गुणवर्गपंक्तिः अत्र गुणः
३ अस्य वर्गः ९ गुणेन हतः २७ अस्य वर्गः ७२९ पुनर्गुणेन ३ हतो जातः २१८७ इदमेव गुणवर्ग
जं फलं व्येकं २१८६ व्येकगुणेन २ उद्धृतं १०९३ आदिनां गुणितं २१८६ ॥१२४॥अथैतत्र संगे गच्छ

गुणः	५
वर्गः	३
गुणः	२
वर्गः	१

२ रेः शास्त्रोपयोगि प्रथमे यं वक्तुमारभते सार्द्धया पदाक्षरमितेगच्छ इति स्पस्य पदानावितिच पादाक्षरमितेग
च्छे गुणवर्गजं फलं च यद्द्विगुणा समवृत्तानां संख्या तद्वर्गो वर्गवर्गश्च स्वस्वपरौ नौ स्यातामर्द्धसमनां विष
माणां २२। पादाक्षरमिते गच्छे च कल्पिते तथा च यद्द्विगुणे सति यद्गुणवर्गजं फलं स्यात् सामवृत्तानां सं
ख्या भवति अथ तद्वर्गः वर्गस्यापि वर्गश्च नौ स्वस्वचतुर्नोसं नो अर्द्धसमानां वृत्तानां विषमाणां च संख्ये
स्यातां अयमर्थः यस्य वृत्तस्य समवृत्तादिभेद जिज्ञासा स्यात् तस्य चरणे यावन्त्यक्षराणि भवेयुस्त
न्मितं गच्छं प्रकल्प्य तथा च यं द्विगुणोत्तरं प्रकल्प्यानेमेरोक्तवत् गुणवर्गजं फलं यदा गच्छतिसे
च समवृत्तानां संख्या ज्ञेया अथ तस्याः वर्गस्य परेन तथैव संख्ययोनः सन्नसमानां

85
2006
42

संख्या स्यात् अथ यः समवृत्तसंख्यावर्गस्तस्यापि वर्गः कार्यः स च स्वमूलोनः स सर्वविषमवृ
त्तानां संख्या स्यात् अथ समवृत्तादिभेदाश्छन्दःशास्त्रोक्ता ज्ञेयाः यथोक्तं वृत्तरत्नाकरे अंघ्रयो यस्य चत्वा
रः समलक्षणलक्षिताः तच्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समं वृत्तं प्रचक्षते १ प्रथमांघ्रिसमो यस्य तृतीयश्चरणो
भवेत् द्वितीयस्तुर्यवद्वृत्तं तदर्द्धसममुच्यते २ यस्य पादचतुष्कोपि लक्ष्म भिन्नं परस्परं तदाहुर्विषमं वृत्तं छन्दःशा
स्त्रविशारदाः ३ अत्रोदाहरणमनुष्टुभाह समानामिति समानामर्द्धतुल्यानां विषमाणां पृथक् पृथक् वृत्तानां वद मे सं
ख्यामनुष्टुप्छन्दसि स्फुटं १२ भो गणक समानाम् अर्द्धसमानां विषमाणां च वृत्तानामनुष्टुप्छन्दसि पृथक् पृथक् संख्यां
शीघ्रं वद न्यासः अनुष्टुभि अष्टाक्षरात्मकश्चरणो भवत्यतः गच्छोष्टौ ८ उत्तरो द्विगुणः २ अत्रापि प्राग्वत्सर्वेष्टैर्वर्गा इति पूर्व
वज्जाता वर्गपंक्तिः | वर्ग | अथोत्तरः २ अस्य वर्गः ४ अस्यापि वर्गः १६ पुनरस्यापि वर्गः २५६ एतदेव गुणवर्गजं फलं २५६
इयमेवानुष्टुप्छन्द | वर्ग वर्ग | सि समवृत्तसंख्या २५६ अस्या वर्गः ६५५३६ पृथक् ६५५३६ स्वपदेन २५६ ऊ
नो नितेजाऽर्द्धसमानां संख्या ६५२८० अथ पृथक्स्थो यो वर्गस्तस्य वर्गः ४२९४९६७२९६ अयं स्वपदेना
नेनो ६५५३६ नः सन् जाता विषमानुष्टुभां वृत्तानां संख्या सेयं ४२९४९०१७६० अत्रोपपत्तिः प्रागुक्तापि विशेषो
निरूप्यते तत्र पादानां समत्वे द्वेधा स्वभावतो निमित्ताच्च यस्यार्द्धरूपे तेसति न समत्वं भज्यते स नैसर्गिकः
समः तथा स्यार्द्धरूपे तेविषमत्वं स निमित्तसमः स्वरूपेन विषमस्यापि द्विगुणत्वेन समत्वं जातमास्ती
त्यर्थः एवं यस्य वृत्तस्य चरणाः स्वभावसमः तत्र समं ... मादि विधौ क्रियमाणे वर्गान्तमेव संभ ४२
वति न ... चरणो निमित्ततः समः तत्र ... संभवति एवं पूर्वापेक्षया परस्य ... वर्गगुणमधिकं स्यात् अतः समवृत्तसंख्या वर्गाः ...
ईसम ... संख्या ... विषमवृत्तमित्यादि सर्वं प्रागुक्तप्रस्तारविधिना ... सम्यगवबुध्यते ॥ ॥ इति श्रेढीव्यवहारः ॥

तत्कृत्योर्योगपदं कर्णो दोःकर्णवर्गयोर्विवरात् ॥ मूलं कोटिः कोटिश्रुतिकृत्योरन्तरात्पदं बाहुः ॥२॥

॥ अथैवं संप्रपंचं श्रेढीव्यवहारं निरूप्येदानीं क्षेत्रव्यवहारं निरूपयन्नादौ तत्स्वरूपं भुजको 84/2006
टिश्चार्याद्वयेनाह ॥ ॥ इष्टाद्बाहोरिति ॥ तथा च तत्कृत्योर्योगपदमीति ॥ इष्टाद्बाहोर्यः स्यात्
स्पर्द्धिन्यां दिशीतरो बाहुः ॥ त्र्यस्रे चतुरस्रे वा कोटिः सा कीर्तिता तज्ज्ञैः ॥१॥ इष्टो भुजो यस्यां दिशि भ
वेत् तत्स्पर्द्धिन्यां तस्यां पूर्वां दिशि यद्गतरो बाहुः सैव कोटिः त्र्यस्रे त्रिकोणे चतुरस्रे चतुःकोणक्षे
त्रे च कीर्तिता ॥ अनेन भुजकोट्योर्नाम भेदेन न स्वरूपभेद इति सूचितं ॥ द्वयोरन्यतमा कोटिर
परो भुजश्चेत्यर्थः दोः शायो भुजो भुज बाहुः करो हस्तः पाणिरिति पर्यायाः ॥ तथा च कोटिरुच्छि
त्युच्छ्रायाः ॥ कर्णः श्रवणः श्रुतिः श्रवः इति ॥ एवं भुजकोटियुक्त्या त्रिकोणक्षेत्रं अथैषामन्यत 43
मयोर्ज्ञाने ऽन्यतमज्ञानं सूत्रमार्ययाह तत्कृत्योरिति त्र्यस्रादीनां पूर्वपरामर्षकत्वात् सम ... पू
र्वोक्तभुजकोटिकृत्योर्योगपदं कर्णः अथ कोटावज्ञातायां भुजकर्णवर्गयोरन्तरस्य मूलं कोटिः
स्यात् भुजाज्ञाने कोटिकर्णवर्गान्तरमूलं बाहुः स्यात् ॥२॥ अथ प्रकारान्तरेण वर्गयोगवर्गान्तरज्ञा
नं तु सूत्रमनुष्टुभा सार्द्धेनाह ॥ राश्योरिति ॥ राश्योरन्तरवर्गेण द्विघ्ने घाते युते तयोः ॥ वर्गयोगो भवे
देवं तयोर्योगान्तराहतिः ॥३॥ वर्गान्तरं भवेदेवं ज्ञेयं सर्वत्र धीमता ॥ ययो राश्योर्योगोपेक्षितस्त
योरन्तरस्य वर्गेण द्विघ्ने तयो राश्योर्घाते युते सति वर्गयोगः स्यात् ॥ अथैकत्र राश्योर्योगोन्यत्रोत

रंच तयो राहति र्गुणनं तद्वर्गांतरं एवं बुद्धिमतां ज्ञेयं सर्वत्र। अत्रोपपत्तिः। समद्विघातो द्विगु
णः समयो वर्गयोगो भवेत्। अथ लाघवार्थं तयो घातो द्विगुणो राश्यंतर वर्गो नो वर्गयोगो भव
ति सा चे दंतर वर्ग युतः क्रियते तदा वर्गयोगो भवति॥ अथ योगांतराहति रंतर वर्गो भवति तयो वर्गां
तरं राशि वियोग भक्तं योग इति पूर्वमेवोक्तं इत्युपपन्नं॥ अथ पूर्वोक्त श्लोकद्वय विषयो
दाहरणमनुष्टुभाह कोटिरिति॥ कोटिश्चतुष्टयं यत्र दोस्त्रयं तत्र का श्रुतिः॥ कोटिदोः कर्ण
तः कोटिश्रुतिभ्यां च भुजं वद॥४॥ स्पष्टोर्थः न्यासः अथ तत्कृत्योर्योग इत्यादिना साध्यते य
था भुजकोट्यो ४ वर्गौ ९। १६ अनयो योगः २५ अस्य पदं जात कर्णः ५ क्षेत्रदर्शनं 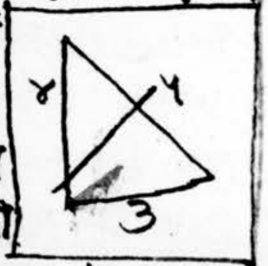
अथ राश्योरिति राश्यो ४। ३ अंतरं १ अस्य वर्गेण द्विघ्नराश्यो ४। ३ घाते २४ युते
जातो राश्यो वर्गयोगः २५ अस्य पदं कर्णः ५ अथ वर्गांतरं यथा राश्योः ३। ५ योगो
वियोगो ८। २ अनयो राहति र्जातं वर्गांतरं १६ अस्य पदं कोटिः सैव ४ अथ को
टिश्रवणाभ्यां भुजानयनार्थं न्यासः 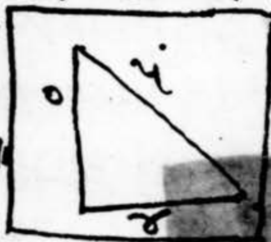 कोटिश्रुती ४। ५ अनयो १६। २५ रंतरात् ९ पदं ३
जातो बाहुः। अत्रोपप
शलाकां को
टिं प्रकल्प्य
त्तिः॥ यथात्रैवोदाहरणे चतुरंगुलमितां
तथा त्र्यंगुलमितां शलाकां भुजं प्रकल्प्य

तेद्वे तीर्यगूर्ध्व रूपे प्रसार्य तदग्रे योरंतरे पंचांगुल शलाकामितं कर्णं निधाय भुजकोटि यो
गात्कर्णपर्यंत लंबाकारामन्य शलाकां विन्यसेत्। एवं कृते सत्यूर्ध्वाधो विभागेन क्षेत्रे भवतस्त
त्रोर्ध्व विभागे क्षेत्रे पूर्वं या कोटिरासीत्स कर्णो जातः कर्णोर्ध्व खंडे कोटि र्जाता लंब शलाका
च भुजः। एवमधो विभागे भुजः कर्णो जातः कर्णाधः खंडं भुजः लंब शलाका च कोटिः॥ अथानु
पातः। यदि पंचमिते कर्णे ५ चतुर्मिता ४ कोटिस्तर्हि चतुर्मिते किमिति ५। ४। ४ फलं ४ मिच्छा
या ४ गुणं १६ प्रमाणेन ५ भक्तं कर्णोर्ध्व खंडं १६/५ अथ पंचमिते कर्णे त्रिमिते भुजस्तर्हि त्रिमि
ते किमिति ५। ३। ३ प्रागवल्लब्धं कर्णाधः खंडं ९/५ मीदं (पंचमीत कर्णे) अनयो योगे क्रिय
माणे २५/५ भुजकोटि वर्गयोरेव योगः समोस्ति तस्मिन्नुच्छेदीभूतेन कर्णेन ५ हृते लब्धं कर्ण
एवास्यो दतः स एव कर्ण वर्गः इति ज्ञातं। अथवा कर्ण प्रमाणं यावत्तावन्मितं प्रकल्प्य ततः
क्षेत्राविपरिते न्यस्ते प्रस्तांत्रि भुजत्वमेति इत्याद्य लघु मितिं विस्तरात्। एवं क्षेत्रं जातं॥ अथ भिन्नो
दाहरणं॥ सांघ्रीति॥ सांघ्रीत्रयमितो बाहुर्यत्र कोटिश्च तावती॥ तत्र कर्ण प्रमाणं किं क्षे
त्रं प्रब्रूहि मे द्रुतं॥५॥ स्पष्टं न्यासः छेदघ्नेति सवर्णजातौ १३/४ १३/४ अनयो वर्गौ १६९/१६ १६९/१६
अथ प्रो योगो द्वाभ्यामपवर्तितः १६९/८ जातो वर्गयोगः अस्य मूलं न संभवत्यतः अस्यैव

सदत्वात्कर्णः करणिगत एवज्ञेयः। तथाप्यासन्नमूलेन भवितव्यमेमत आह अस्येति। अ
यासन्नमूलानयनार्थं सूत्रमनुष्टुभाह। वर्गेणेति। वर्गेण महते छेन वधाच्छेदांशयोर्हता
त्। पदं गुणपदघ्नछिद्भक्तं निकटं भवेत्॥६॥ छेदांशयोर्वधात्महता केनचिदिष्टेन वर्गेण
हतात्सकाशात् यत्पदं तद्गुणपदघ्नं नाम यः महानिष्टवर्गो गुणकः कल्पितोऽस्ति स एव गु
णकः तस्य यत्पदं तेन गुणितेन छेदेन भक्तं सदासन्नमूलं भवेत्। अत्रोपपत्तिः करणिवर्गः स्व
छेदेन भक्तः सन्कर्णवर्गो भवति तस्य मूलं कर्णः। अथ करणिगतवर्गस्य छेदेन भागो न गच्छति
ति सत्वात्। भिन्नमंकं प्रकल्प्य तेन स्वछेदेन गुणकेन करणिगतवर्गं संगुण्य तस्य मूलं छेदभक्तं
सदासन्नमूलं भवतीति प्रकारांतरं दर्शितं। एवं यदिष्टः कल्पितस्तस्य वर्गं कृत्वा तेन छेदेन छे
दस्य वर्णितेन गुणनं कार्यं यतो वर्गेण वर्गं गुणयेद्भजेच्चेति करणिगुणनप्रकारोऽस्ति अथेष्ट
वर्गगुणितस्य वर्गस्य यन्मूलं तदिष्टगुणितछेदगुणितमधीकं भवति अतः छेदगुणेष्टभ
क्तं सदासन्नपदं स्यादित्युपपन्नं। अथ कोणगतस्य वर्गस्य न्यासः। १५९ छेदांशयोः १६९ गु
णितं १३५२ अत्र कल्पितेन महदिष्टस्य १०० वर्गेण १०००० गुणितं जातं १३५२०००० अस्य मू
लमासन्नं ३६७७ एतद्गुणस्यास्य पदेन १०० पदेन १०० गुणेन गुणितेन छिदा ८०० भक्तं स

जातमासन्नमूलं $\frac{४}{७७}$ अथाद्यः पदं कियत्संख्यं किमात्मकं इति मुग्धत्रैवर्णिकस्य तेन तदर्थं ग
णितरहस्यं सूर्यमते $\frac{९}{००}$ कृतं आश्रितपद हृतिपुत्र इति भीष्मस्मृतिर्द्विगुणमूलं मेकांगं॥ वांछित घा
दवशेषात्सावयवं स्यात्कुर्मूलं।१। अत्र पूर्वं कर्णगतवर्गमेनं १५९ स्वछेदेन ८ भक्त्वा लब्ध
कर्णवर्गः २१ अस्यासन्नपदं कर्णो भवतीति कृत्वा आश्रितपदहृतिर्युक्तेत्यादिना एकविंशते २१
राश्रितपदं ४ अस्य हृतिः १६ अनयापूर्वा १६ गता भीष्महृतिः ५ युक्ता ३१ असौ पूर्वागतेन ४ द्वि
घ्नाश्रितपदेन ८ भक्ता लब्धं ४ शेषं ७ षष्ट्या ६० संगुण्य ३०० पुनर्हृतं सञ्जातं सावयवं $\frac{४}{३१}$ अथा
स्य गोमूत्रिकान्यायेन वर्गः २१ अभीष्टवर्ग २१ युतः अद्रक्स्मिन्द्विगुणसावयव ३० मूलेना
$\frac{४}{३१}$ नेन सवर्ण्य भक्तं लब्धं $\frac{३}{३२}$ मेकविंशतेर्मूलं $\frac{४}{३}$ तथा ३ चापोक्तप्रकारेपि गुणपदघ्नछि
$\frac{३१}{३०}$ क्तमित्यत्र भागो न्हियमाणे लब्धानि रूपाणि ४ शेषं ७११ चतुर्दशाभिरपवर्त्य प्र
दर्शनं वर्णं रूपादधः स्थाप्य जातं तदेव $\frac{४}{३१}$ अस्य वर्गे गोमूत्रिकं यांक्रियमाणे पुनर्जाता ए
कविंशतिः। एवं सर्वत्र। अथ भुजकोट्योरेकतरज्ञाने इतरद्वयस्य ज्ञानार्थं जात्यत्र्य
स्रप्रकारद्वये सूत्रद्वयमाह॥ इष्टो भुजोस्माद्धीति॥ इष्टो भुज इति च। इष्टो भुजोस्माद्विगुणे
ष्टनिघ्नादिष्टस्य कृत्यैकवियुक्तया कंप्तं। कोटिः पृथक्सेष्टगुणा भुजोना कर्णो भवेत्त्र्यस्र
मिदं तु जात्यं॥१॥ इष्टो भुजोऽस्तत्त्यतिरिष्टभक्ताद्विस्थापिते ष्टोन युताऽर्द्धिता वा॥ तौ कोटिक

र्णाविति कोटितो वा बाहुः श्रुतिर्या करणीगतेस्त ॥८॥ यइष्टो भुजः कल्पितः अथवेष्टोज्ञातो यो भुजः
सः द्विगुणं यच्चादिकमिष्टं तेन गुण्यः अस्मात्सकाशादेक रहितेनयेष्टघ्नत्यापहृतः सा कोटिः रतां पृ
थक्स्थाप्य इष्टेन संगुण्य भुजोना सत्या कर्णः स्यात् एवमिष्टाभुजात्कोटिर्वा प्रत्येकमुत्पद्यते तज्ज्ञा
त्यं स्यत ॥९॥ द्वितियप्रकारमाहाइष्टेनेति इष्टयेष्टपो भुजः तन्त्वेनेतिरिष्टेन सर्वम्पाद्विस्थापिताक्र
मादिष्टोनयुतार्द्धिता च सतिवेति प्रकारांतरे कोटिकर्णौ स्यातां इत्यमुनाप्रकारेण वेत्यथवा
कोटितो बाहुकर्णौ भवतः या कल्पिता दृष्टा वा कोटिः स्तुतिरिष्ट भक्ता द्विस्थाइष्टेनोनान्याद्विती
सातिबाहुश्रुतिर्भवति इत्यर्थः कीदृसी कोटिः श्रुतिः अकरणीगते वर्गत्वेनाभितेस्त इत्यर्थः ॥ उदा
२ हरणं भुजेति भुजेद्वादशके यो यो कोटिकर्णवने कथा प्रकारांस्याच दक्षिप्रतौ नाव करणिगतौ ॥
१॥ स्पष्टं न्यासः भुजः इष्टं २ द्विघ्नेष्टेन ४ गुणितभुजं ४८ इष्टं २ कृत्यौ ४ कं १ योन याप्ता कोटिः १५
पृथगीयमीष्टं गुणा ३२ भुजोना जाताः कर्णः २० एवं भुजः १२ इष्टेन ३ द्विघ्नेन ६ गुणितघ्न ७२ इष्टस्यैव
त्यैकवियुक्तया ८ आप्ता ९ कोटिः इयं पृथक्स्था ९ इष्टगुणा २७ भुजोना १५ जातः क
र्णः १५ एवं पंचेष्टेन अथप्रकारांतरेणाहा इष्टा भुजा इति सुस्पष्टबा
हुः १२ अस्य कृतिः १२ । १४४ इष्टे न ४ भक्ता ३६ द्विस्थाइष्टोनयुता ३२ । अर्द्धि
ताजातौ कोटिश्रवणौ १६ । २० अथैवेष्टं से एवबाहुः १२ अस्य वर्ग १४४
इष्टभक्तः १२ द्विस्थः १२ । १२ इष्टोनयुतश्च १० । १४ अर्द्धितौ जातौ कोटिकर्णौ ५ । ७ अथे
ष्टा कोटिः १५ अस्या वर्गः २२५ इष्टेन २ हृतः १२८ द्विस्थः इष्टोनयुगर्द्धितश्च ६३ । ६५ जा तौ
बाहुकर्णौ ६५ एवमीष्टा कोटीः ३५ अस्या कृतिः १२२५ इष्टेन भक्ता २५ द्विस्थो
इष्टोनयुता २४ । ७४ अर्द्धिता जातौ बाहुश्रुती १२ । ३७ अकरणीगते क्षेत्रे पुनरिष्ट
१२ । भुजः अस्य वर्गः १४४ इष्टेन भक्तं २४ द्विस्थः इष्टोनयुक् १८ । ३० अर्द्धितः जातौ को
टिकर्णौ पूर्वसमौ ९ । १५ पुनरिष्टा भुजः १२ अस्य वर्ग १४४ इष्टोन २ भक्तः १८ द्विस्थे कष्ट
नयुगर्द्धितश्च जातौ कोटिकर्णौ ९ । १५ जातसमौ एवं दिष्टवशादानंत्यं ॥ अत्रोपपत्तिः । उद्दिष्ट
भुजक्षेत्रोपेक्षया कुत्रचिल्लघुक्षेत्रे द्विगुणेष्टमीता कोटिर्भवति तथेष्टवर्गातिरेकस्तत्रैव
भुजो भवतीति नियमो दृष्टः । यथात्रेष्टं २ द्विघ्नं जातं कोटिः अथेष्टस्य वर्ग ४ निरेको जातो
भुजः ३ एवं भुजकोटिः ३ । ४ अथवा पत्रेष्टं ३ द्विघ्नं ६ जातं कोटिः ६ तथेष्टवर्गा ९ निरेको जातो
भुजः एवं दोकोटि ६ । ८ अथानुपातः यद्यनेन भुजेनेरूपं कोटिः ४ तदोद्दिष्टभुजेन किमिति
प्र ३ फ ४ इच्छा १२ उद्दिष्टभुजो द्विगुणेष्टेन गुणितः निरेकयेष्टकृत्या भक्तः फलं कोटिर्भवति
एवं सा कोटिर्यदिष्टेन गुण्यते तदा भुजकर्णयोर्योगो भवति तथा सैवेष्टेन भाज्यते तदि
भुजकर्णयोरंतरं भवति यत इष्टवशादेव तयोरासि रद्धि भवतः एवं भुजकर्णयोर्योगाद्

नेविशोधिते शेषं कर्णस्यात् वा तयोरंतरे भुजाभे तथा सति कर्णः स्यात् इष्टं स्पो॥ अथेष्टा भुज इति॥ अत्रेष्ट
मितांतरौ कटिकर्णौ स्यातां तत्र भुजवर्गादिष्टहृताद्यल्लब्धं स कोटिकर्णयोगः यस्तो भुजवर्गस्तु कटिकर्ण
योर्वर्गांतरमितो भावति कोटिश्रुतिस्त्पोरंतरात्पदं बाहुरित्युक्तेः एवं वर्गांतरराशियोगभक्ते इत्यादि
नेष्टमितेन राश्यंतरेण भुजवर्गे भक्ते योगो लभ्यते॥ इष्टश्च तयोरंतरं अथ योगांतरेणोनयुतो द्विता
स्ता वितिसंक्रमे कोटिकर्णौ भवतः॥ अत उक्तं॥ द्विस्थापितेष्टनयुतार्द्दिता वेति॥ अथ च यत्रेष्टमितां
तरौ भुजकर्णौ स्यातां तत्र कोटिवर्ग इष्टहृते सति भुजकर्णयोगो ज्ञायते यतस्तत्रेष्टश्च तयोरंतरं कोटिव
ब गस्तु भुजकर्णयोर्वर्गांतरं अतः प्राग्वत्संक्रमविधिना भुजकर्णावुपपद्यते॥ अत उक्तं कोटिर्वोपपप
न्नं॥१०॥ अथेष्टकर्णात्कोटिभुजानयनं इष्टेनेति॥ इष्टेन निघ्नाद्द्विगुणाद्गुणाच्च कर्णादिष्टस्य कृत्यैक
युतया यदाप्तं॥ कोटिर्भवेत्सा पृथगिष्टनिघ्निता कर्णयोरंतरमस्य बाहुः॥ १०॥ द्विगुणात्कर्णादिष्टे
न गुणात्सोकाशादेकयुक्तेयेष्टकृत्या यदाप्तं सा कोटिः॥ सा पृथक् द्विःस्थाप्या एकत्रेष्टनिघ्ना
तस्याः कर्णस्य चांतरं बाहुः इमावपि बाहुकर्णावकरणीगतौ वर्गत्वेनाभिमतौ॥ उदाहरणं॥ स्प
ष्ट॥ पंचाशीतिमिते कर्णे यायावकरणीगतौ॥ स्यातां तौ कोटिभुजौ तौ तौ वद कोविद सत्वरम्॥११॥
न्यासः ८५ इष्टं २ कर्णो ८५ द्विघ्नः १७० इष्टगुणितः ३४० सैकयेष्टकृत्या ५ लब्धा कोटिः ६८ इयं
द्विघ्नि १३६ अस्याः कर्णस्य चांतरं ५१ तरं जातो भुजः ५१ कोटिरपरा ३८ क्षेत्रमेवं च तुर्भिरि ४३

ह ४क्षेत्रं अत्रोपपत्तिः कल्पिता॥ अस्मिन्क्षेत्रे द्विगुणेष्टमीना कोटिः मथेष्टं कृतिः सै
कान्त्रै ५० ६८ नकर्णौस्ति ततः प्राग्वदनुपातः यद्यनेन कर्णेनेयं को ७० ७५ टि २ सैकहतेष्ट
कर्णेन ३५ किमिति इष्टाकर्णेन द्विगुणेष्टनिघ्ने सैकेन इष्टवर्गेण हृते लब्धं कोटिः स्यात् अथ सा चेदिष्टे
गुण्यते तर्हि भुजकर्णयोर्योगो भवति तथेष्टेन हृयंते तर्हि तयोरंतरं स्यात्॥ ततः संक्रमणविधिना भु
जकर्णयोरानयनं विधेमिति प्राप्तं॥ अथ लाघवार्थं यदि ज्ञातकर्णो भुजायोगाच्छोध्यते तर्हि भुजोव
शिष्यते इत्युपपन्नं॥ अथ वेति पद्यांतरेणात्रैव प्रकारः॥ इष्टवर्गेण सैकेनेति इष्टवर्गेण सैकेन
द्विघ्नः कर्णोथवा हृतः॥ फलोनश्रवणः कोटिः फलमीष्टगुणं भुजः॥ सैकेनेष्टवर्गेणाद्विघ्नः कर्णो
भक्तः यल्लब्धं फलं तेन श्रवणो रहितः सन् कोटिः स्यात् फलं इष्टेन गुणं भुजः स्यात्॥ न्यासः
स एव कर्णः ८५ द्विघ्नः १७० इष्टस्य वर्गेण ४ सैकेन ५ हृतः लब्धं ३४ नानेन हीनः कर्णो जाता कोटि
५१ पुनः फलं ३४ इष्टगुणं जातो भुजः ३८ ३५ एवं चतुर्भिर्वा ७५।८० अत्र द्वौ पक्षौ॥ छिन्ना नामभेदं ए
वन रूपभेदः॥ काहिचित्कोटिभुजस्थाने कोटिरित्युच्यते यतः इष्टा वा बाहोर्यः स्यात्तत्स्पर्द्धिन्यां दिशि इतरो
बाहुरित्युक्तेः॥ अत्रोपपत्तिः॥ पूर्वक्षेत्रे द्विगुणेष्टमिता लघुक्षेत्रे कोटिः कल्पिता सा द्विहानिं द्विभि
र्भेव कल्पिता॥ कर्णस्तु यथावस्थित एव अथ प्राग्वदनुपातेन ५।२।८५ यत्फलं ३४ स्यात्तद्वा
इष्टेन गुणं॥ यतः स्वल्पापेक्षया इष्टगुणं न्यूनं वृत्तं॥ अथ यथागतं यत्फलेन देव भुजकर्णयोरंतरं

तस्मिन्कर्णाच्छोधिते भुजो वा शिष्यत इत्युपपन्नं ॥११॥ अथ त्रिभुजे ज्ञाते भुजे तेषां सिद्ध्यै सूत्रम
नुष्टुभाह ॥ इष्टयोरिति ॥ इष्टयो राहतिर्द्विघ्नी कोटिर्वर्गान्तरं भुजः ॥ कृति योगस्तयोरेव करणिश्या
करणिगतः ॥१२॥ यो का ॥ वपि द्वौ इष्टौ प्रकल्प्य तयो राहतिः कोटिः स्यात् तयोरेवेष्टयोर्वर्गान्तरं
भुजः स्यात् तयोरेव कृति योगः कर्णः स चाकरणिगतः ॥ मूलेन पेक्षत्वात्कोटि भुजयोर्व
र्गैक्य एव कर्णो भवतीत्यर्थः ॥ इदमपि क्षेत्रे जात्ये प्रसिद्धं उदाहरणं ये येरीति स्पष्टं ॥ ये यैस्त्र्य
स्रे भवेज्जात्यं कोटि दोः श्रवणैः सखे ॥ त्रीनप्यविदितानेतान्क्षिप्रं ब्रूहि विचक्षणः ॥१३॥
न्यासः अत्रेष्टौ १।२ अनयाराहतिर्द्विघ्ना जाता कोटिः ४ इष्टयो १।२ वर्गान्तरं भुजः
३ वर्गयो योगश्च कर्णः ५ एवं क्षेत्र दर्शनं एवमिष्टौ २।३ आभ्यामपि प्राग्वज्जा
तं क्षेत्रं अथ वेष्टौ २।४ आभ्यां प्राग्वत् 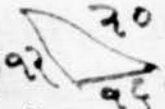 एवमनेकप्रकारः
अत्रोपपत्तिः यत्र क्वापि क्षेत्रे स्वेच्छया कल्पितानि योरन्तरवर्गैक्यं कोटि
भवति तथा तयोरेव योगान्तराहतिर्भुजो भवति ॥ यतो भुजकोटि योगोद्दज्जुमार्गोन्नीय
माने लंबाकारं यत्सूत्रं तद्यत्र करणे लगति तदग्रं कर्णयोगावधि यदन्तरं वर्गप्रमितं
भवेदतः कोटेरपेक्षया कर्णान्तरवर्गेणाधिको भवति ॥ एवं कोटिज्ञानार्थं इष्टयोर्वर्गैक्यं अ
न्तरवर्गेणोनं कार्य्यमिति प्राप्तं ॥ अपलाघवार्थं इष्टयोराहतिर्द्विघ्ना सती फलं तुल्यमेवा अ

अभुजज्ञानार्थं इष्टयोर्योगान्तराहतिः कार्य्येति प्राप्ते तयोर्वर्गान्तरमेव कृतिमित्युपपन्नं ॥ अथ को
टिकर्णयोगे भुजे च ज्ञाते पृथक्करणे सूत्रं वृत्तेनाह ॥ वंशाग्रेति ॥ वंशाग्रमूलान्तरभूमिवर्गो
वंशोद्धृतस्तेन पृथग्युतोनः ॥ वंशौ तदर्द्धे भवतः क्रमेण वंशस्य खंडे श्रुति कोटि रूपे ॥ वंशस्य
वेणोरग्रं च मूलं चाग्रमूले तयोरंतरं भूमिर्मध्यमानं तस्य यो वर्गः स वंशोद्धृतः यद्धब्धं फलं तेन पृथक्स्था
पितो वंशः क्रमाद्युतोनः कार्य्यः तदर्द्धे क्रमेण श्रुतिकोटिरूपे वंशस्य खंडे भवतः ॥ उदाहरणं ॥ यदीति ॥ यदि
समभूमिवेणुर्द्वित्रिपाणिप्रमाणो गणक पवनवेगादेकदेशे स भग्नः ॥ भुवि नृपमितहस्तेष्वंग लग्नं
तदग्रं कथय कतिषु मूलादेशभग्नः करेषु ॥१४॥ भोः गणक यदि समभुवि रूढो द्वित्रि हस्तप्रमाणो
वेणुर्द्वात्रिंशद्धस्त आसीत् स पवनवेगाद्वायुवेगेनैकदेशे भग्नः भंगानन्तरं तदग्रं चेत् एवाग्रं वंशमूल
सकाशात् षोडशहस्तेषु भूमौ लग्नं तर्हि जिति संबोधने भो गणक एष वंशः मूलात्कतिषु करेषु
भग्नस्तत्कथय न्यासः अत्र वंशाग्रमूलान्तरभूमिः १६ अस्य वर्गः २५६ वंशमानेन ३२ भ
क्तः ८ अनेन पृथक्स्थौ वंशौ ३२।३२ युतोनौ ४०।२४ अर्द्धितौ जातौ श्रुतिकोटी २०।१२ एवं
द्वादशकरेषु मूलतो भग्न इति ज्ञातं तच्च क्षेत्र दर्शनं अत्रोपपत्तिः उत्तोल्लह
रणोद्देशे प्रसिद्धं क्षेत्रमु पन्नं तत्र वंशाग्रमूलान्तरभूमिर्भुजः वंशभंगा
दधस्तनखंडं कोटिः ॥ तथा पतदूर्ध्वखंडं भूमिपर्यन्तं नतं स कर्णः एवं को ॥ ॥ टि कर्णयोगे

ज्ञातः ३२ भुजश्च १५ अथ वंशमूलात् ६ जमार्गेण कर्णप्रतिनियमानं सूत्रं यत्र कर्णेन लगति। तन्नोधः क
र्णाग्रपर्यंतं यद् वंशखंडं तदेव कोटिकर्णयोरंतरं तच्च ज्ञातं एवमत्राप्यदृष्टिक्षेत्रमुत्पन्नं॥ तत्र कोटिक
र्णांतरं भुजः लंबाकारं सूत्रं कोटिः वंशाग्रमूलांतरभूमिः कर्णो भवति। अथ कोटिकर्णांतरज्ञाना
र्थमनुपातः॥ यदि द्वात्रिंशन्मिते कोटिकर्णयोगे षोडशमितो भुजस्तर्हि षोडशमिते किमित्यत्र॥
३२।१६।१६ फलेष्टयोः समत्वात्तदेव २५ वंशाग्रमूलांतरभूमि वर्गो भवति सप्रमाणे भुजेन वंशो
नो हृतस्तत्र फलं कोटिकर्णांतरं ८ एवं कोटिकर्णयोरंतरे च ज्ञाते योगांतरेणोन युतो द्विहृता विति
संक्रमणविधिना कोटिकर्णरूपयोर्वंशखंडयोरानयनं विहितमित्युपपन्नं॥ अथ भुजक
र्णयुतौ कोटेश्च ज्ञातायां पृथक्करणार्थं सूत्रवृत्तं॥ स्तंभस्येति॥ स्तंभस्य वर्गोऽहिबिलांतरेण भ
क्तः फलं व्यालबिलांतरालात् शोध्यं तदर्द्धप्रमितैः करैः स्याद्बिलाग्रतो व्यालकलापियोगः॥१५
स्थंभस्य स्थाणोर्वर्गः अहिश्चबिलं चाहिबिले॥ तयोरंतरभूमिमध्यभूमानेन भक्तः तत्र य
त्रलब्धं फलं तत्सर्पबिलयोरंतरालमानाच्छोध्यं शोधिते यदवशिष्टं तदर्धमितैः हस्तैः बिलाग्रा
त्सर्पमयूरयोगः स्यात्॥ उदाहरणमस्तीति॥ अस्ति स्तंभतले बिलं तदुपरि क्रीडाशिखी स्थि
तः स्तंभे हस्तनवोच्छ्रिते त्रिगुणिते स्तंभप्रमाणांतरे॥ दृष्ट्वाहिं बिलमाव्रजंतं पतति यत्र सन
त्स्योपरि क्षिप्रं ब्रूहि तयोर्बिलात्कति करैः साम्येन गत्योर्युतिः॥१७॥ स्तंभतले विवलेमास्ति ४८

तदुपरि स्तंभोपरि हस्तनवकोन्नते क्रीडामयूरः स्थितः स मयूरस्त्रिगुणितस्तंभप्रमाणांतरे स्तं
भमूलात् सप्तविंशतिहस्तभूभागे बिलं प्रत्यागच्छंतं सर्पं दृष्ट्वा तीर्यक् करणरूपं यथा स्यात्तथाहेरुप
र्यपतत् तत्र ताबिलात्कतिकरैः साम्येन तयोर्गत्योर्युतिर्योगः जातः तत् क्षिप्रं ब्रूहि न्यासः
स्तंभ ९ स्यवर्गः ८१ अहिबिलांतरेण २७ भक्तः फलेनानेन ३ अहिबिलांतरं ऊनं २४ अस्या
र्द्धं १२ मितैर्हस्तैर्बिलात्सर्पमयूरयोगः एतत् एव १२ करा बिलयुक्त्यो मध्ये भुजत्वेन ज्ञाताः अत्र भुजः १२ क
र्णयोगाद्विशोध्यते ततः अवशिष्टः कर्णः १५ एवं यस्मिन् स्थले कलापि विषधरमङ्गाक्षित् तस्मात्स्था
नाद्बिलपर्यंतं गच्छता हिना कर्णमिताः कराः १५ अतिक्रांताः तावंत एवाहेरूपरि पतता मयूरेणापीत्युभ
योर्गतिसाम्यमित्यर्थः एवं क्षेत्रदर्शनं अत्रोपपत्तिः अत्रापि प्राग्वज्जात्यं क्षेत्रं तत्र स्तं
भः कोटिः ९ सर्पप्रतिमयूरमार्गः कर्णः स र्पमयूरयोगबिलयोरंतरं भूमिर्भुजः एवमत्र
तोः कर्णयोगो ज्ञातः कोटिश्च ज्ञाता तयो र्न्यासः ३।९ अत्रापि प्राग्वद्बिलात्मयूरमार्ग
पर्यंतं सजुतयानियमानं यानस्य स्तंभ स्य च यदंतरं तद्भुजकर्णांतरं सातत्रोत्पन्नं
न्ने लघुक्षेत्रे कोटिः सूत्रं च भुजः स्तंभ कर्णभुजयोगः॥ अथ भुजकर्णांतरज्ञानार्थमनुपातः॥ यदि सप्त
विंशतिमितेन भुजकर्णयोगेन स्तंभमितात् ९ कोटिस्तर्हि स्तंभमितेन किमिति २७।९।९ तत्र स्तंभ
वर्गोऽहिबिलांतरेण भक्तः सत्फलं भुजकर्णांतरं एवं भुजकर्णयोर्योगांतरे च ज्ञाते संक्रमणविधिना भु

रानयनं विहितं तथापि व्यालकलापि लोगः कियतान्तरेण जात इति प्रतीत्यर्थं प्रथमं भुज एवानीतः स यु
।न दि भुजकर्णयोगाच्छोध्यते नहि कर्णत्वेवावशिष्यत इत्युक्तं पपन्नं। अथ कोटिश्रुतिविवरे भुजे च ज्ञाते
स्तत्र वृत्तद्वयेनाह। भुजाद्वर्गितादीति।। सखे इति च।। भुजाद्वर्गितात्कोटिकर्णान्तराप्तं द्विधा कोटिकर्णा
न्तरेणोनयुक्तं। तदर्द्धे क्रमात्कोटिकर्णौ भवेतामिदं धीमतावेद्य सर्वत्र योज्यं।।१८।। सखे पद्म
तन्मज्जनस्थानमध्यं भुजः कोटिकर्णान्तरं पद्मदृश्यं।। नलः कोटिरेतन्मितं स्याद्यदंभो वदैवं समानीय पानीयमा
नं।।१९।। भुजाद्वर्गितात्कोटिकर्णान्तरेण भक्ताद्यदाप्तं तद्द्विधा स्थाप्यं कोटिकर्णान्तरेण क्रमाद्धीनं युतं वि
धाय तयोरर्द्धे कोटिकर्णौ स्यातामिदं बुद्धिमतावेत्य ज्ञात्वा सर्वत्र योज्यं। अथ मुग्धछात्रावबोधार्थं वि
षाणोदाहृतौ तक्षेत्रस्वरूपं अपरवृत्तेनाह।। सखे इति।। भोः सखे पद्मं च तत् मज्जनस्थानं च पद्मतन्म
ज्जनस्थाने तयोर्मध्यमंतरं भागः स भुजः दृश्यं च तत्पद्मं च कमलं तयोर्दृश्यो भागस्त कोटितुल्यं स्यात्।। भो
सखे एवं सति समानीय कीदृक् पानीयमानं वद।। उदाहरणं चक्रक्रौंचेति।। चक्रक्रौंचाकुलितसलिले
क्वापि दृष्टं तडागे तोयादूर्ध्वं कमलकलिकाग्रं वितस्ति प्रमाणं। मंदं मंदं चलितमनिलेनाहतं हस्तयुग्मे त
स्मिन्मग्नं गणक गणय क्षिप्रमंबुप्रमाणं।।२०।। भोः गणक क्वापि तडागे कमलकलिकाग्रं तोयादूर्ध्वं वित
स्तिप्रमाणं दृष्टं किंलक्षणं। अनिलेनाहतं अत एव मंदं मंदं चलितं सत् हस्तयुग्मे गत्वा मग्नमित्यपि दृष्टं। कीदृशे
तडागे।। चक्रवाकैर्बकैश्चाकुलितं मंदादोलितं सलिलं यत्र।। एवं सति क्षिप्रं मंबुप्रमाणं वद। अत्र न्यासः भुजः

र्गितः ४ कोटिकर्णान्तरेण लब्धं मूलं ८ एतद्द्विधा कोटिकर्णान्तरेण १/२ समच्छेदेनोनं युतं
सयुतं | १५/२ | १७/२ | अनयोर्लब्धावर्द्धे इति सूत्रेणार्द्धे | १५/४ | १७/४ | जातौ कोटिकर्णौ तत्र कोटि
स्तु जल गांभिर्यं नलः कोटिरेव मुक्तः कर्णः कमलनालकलिका। अत्रोपपत्तिर्द्वि

तीयस्तु आदितः। जले यत्पद्मं मज्जनस्थानं भूमिपर्यंतं सरलयष्टिकायां भिप्रायोस्ति स्यात्तले कम
लनालपर्यंतं यदंतरं स भुजः। नालं कोटिः। अथ भुजादिति कोटिकर्णयोर्वर्गान्तरपदं भुजो भवति
कोटिश्रुतिद्वयोरंतरांल्पदं बाहुरित्युक्तेः।। एवं भुजवर्गोऽपि कोटिकर्णान्तरं ज्ञातं भवति। अथ वर्गा
न्तरं राशिवियोगभक्तं इत्यादिना तस्मिन्वर्गान्तरे कोटिकर्णान्तरेण भक्ते सति यल्लब्धं स कोटिक
र्णयोर्योगः। अथ योगोन्तरेणोनयुतोऽर्द्धित इति संक्रमणविधिना कोटिकर्णावुत्पद्येते। तत्र या कोटि
रिस्त्येव जलगांभीर्यं स्यादित्युपपन्नं।। अथ कोटिखंडकर्णभुजे च ज्ञाते करणसूत्रं वृत्तम
द्विघ्नेति।। द्विघ्नघ्नतालोच्छ्रितिसंयुतं यत्सरोन्तरं तेन विभाजितायाः।। तालोच्छ्रितेस्तालसरोन्तरघ्न्या
उड्डीयमानं खलु लभ्यते तत्।।२१।। तालो वृक्षविशेषस्तस्योच्छ्रितिरुच्चयः द्विघ्नया तालोच्छ्रित्या संयु
तं तालसरोन्तरं तेन भक्तया स्तालसरोन्तरगुणितया तालोच्छ्रितेः आकाशायत्तं धावनं उड्डीयमानं ल
भ्यते। तालादूर्ध्वगतिमानं तत्स्यात्। उदाहरणं वृक्षादिति। वृक्षाद्धस्तशतोच्छ्रयाच्छतयुगे वापीं क
पिः कोप्यागादुत्तीर्याथ परो द्रुतं श्रुतिपथात्प्रोड्डीय किंचिद्द्रुमात्। जातैवं समतानयोर्यदि गता बुद्धि

101/2006 50

यमानं क्रीयत् विहङ्गेवक्षिपरिश्रमेःस्तिगणितेक्षिप्रंन तच इत्थमे॥२४॥मोःविहङ्गकोपिवानरःहस्तशतोछ्रया
नाला द्रुतिर्यत्तालमूलाद्धस्तशतद्वये वर्ते मानांवापि प्रायनथापरः॥कपिःद्रुतंशीघ्रं द्रुमावृक्षात्किंचित्प्रोड्डी
यश्चात्तिर्यथा कर्णमार्गमार्गण सूत्रमार्गमाश्रित्येर्थ॥वापिगमा द्रुतन राेवंसति नयोः कप्योर्गतैःसमताजा
ता तर्हि वृक्षाद्दुड्डिनमानं कियद्भवनाति क्षिप्रमाचक्ष्व यदितव गणितेसुमराम भ्यासोस्ति॥वृक्षोमहिरुह
स्तालो भूरुहः शाखीद्रुमःपादप इति॥ कपीशाखामृगःप्लवंगवानराःपर्यायाः न्यासः अथसरोंतरमी
दं २०० द्विनिघ्ना तालोछ्रिति २०० संयुतं ४०० अनेन ४०० तालसरोंतरघ्नातालोछ्रिति २०००० र्भक्ता
लब्धं प्लुड्डीयमानं हस्ता ५० एवं द्वयोर्जातासमगति ३०० अथवा भुजाद्वर्गितादि।
ति भुजः २०० वर्गितः ४०००० तालोछ्रयेण १०० न्नक्तः ४०० द्विधास्थौ तलोछ्रयेण
१०० नयुतः ३०० ॥४०० अर्द्धितः १५० २५० अत्र कोटिस्याः १५० दृश्य को १०० को
टिविशोध्यम्प्लुड्डीयमानं ५० एवं द्वयोर्जातासमगतिः ३०० एवं क्षेत्रदर्शनंअत्रोप

पत्तिः॥ यथात्रोदाहरणेदृश्यकोटिः १०० भुजः २०० समगति ३००
अत्र समगतिनामदृश्यपवाकोटिभुजयोर्यासमगतिस्तुल्यस्तस्मिन्युनर्हि
दृश्यकोटियुतेकर्णकोटियोगो ज्ञायते॥ ततोलाघवार्थं द्विगुणायादृश्यकोटि
भुजएव युतःक्रियते एवं कोटिकर्णयोगे ज्ञातेसति प्राग्वदनुपातः यद्घनेन ५०

103
0006

कोटिकर्णयोगेन ४०० दृश्य कोटिमितं १०० विवरं लभ्यते तर्हि भुजप्रमितेकिमिति ४००।१००।२०० अत्रय
दंतरंलभ्यते तद्वेवोड्डीयमानं स्यात्॥ अथवायो हि भुजोजातस्तस्यवर्गस्तेकोटिकर्णवर्गांतरं ज्ञायतेतथा
दृश्यकोरेवकोटिकर्णांतरंभवत्यतो वर्गांतरंराशिवियोगभक्तमित्यादिनातद्योगमानियततोयोगांत
रणोनयुतइत्यादि संक्रमणेन कोटिकर्णाविनेयौतत्रां।कोटिःस्यात्स्यांदृश्यकोध्यूनितायांसत्यांउड्डीयमा
नंज्ञायातइत्युपपन्नं॥ अथ भुजकोटियोगेकर्णेचज्ञातेकरणसूत्रं कर्णस्यवेगाद्धाति॥ कर्णस्यवर्गाद्वि
गुणाद्विशोध्योदोःकोटियोगःस्वगुणोस्यमूलं योगोद्विधामूलविहीनयुक्तःस्यातांतदर्द्धे भुजकोटिमाने
२३ स्वगुणोवर्गितःदोःकोटियोगःद्विघ्नात्कर्णस्यवर्गाद्विशोध्यः शेषस्यमूलंमहं स्थाप्यं अपदोःको
टियोगंद्विधास्थाप्यमूलेनपृथगतेनविहिनयुक्तंकृतातदर्द्धेक्रमणभुजकोटिमानेस्यातां॥ उदाहरणं
दशसप्तेति दशसप्तधिका कर्णस्त्र्यधिकाविंशतिःसखे भुजकोटियुतिर्यत्र तत्रतेमेपृथक्वद॥२४॥
न्यासः एवं यत्र कर्णः दशसप्ताधिकः सप्तदशामितइत्यर्थः भुजकोटियुतिस्त्र्यधिविंशतिमिता॥ तत्रमे
ममतेभुजकोटीपृथग्वद इति न्यासः

भुजकोटियोगस्यास्य २३ वर्ग ५२९ अयंकर्ण
स्य १७ वर्गा२८९ द्विगुणा ५७८ द्विशो
धितः शेषं ४९ अस्यमूलं ७ नेद्विस्थो भुजकोटि
योगो २३ सरहितः रहितः ७ १६।३० अर्द्धि
तः सन्जाते भुजकोटी ८।१५ क्षेत्रदर्श

नंच भीष्टराश्योर्वर्गयोगाद्विगुणघातेद्विगुणवर्गयोःशोधिष्यतेएवंक्षेतेकर्णस्यवर्गाद्वि

नाम लंबोभयपार्श्वभूखंडज्ञानार्थमीत्यर्थः ३७

भुजकोट्योर्वर्गयोगतुल्यो भवति तस्माद्द्विगुणाद्यदि भुजकोटिवर्गः शोध्यते तर्हि अवशिष्टो ऽन्तरवर्गो
भवति तस्य मूलं भुजकोट्योरंतरं तत्घातयोर्योगस्य पूर्वमेव ज्ञातत्वात्तो योगांतराभ्यां संक्रमणविधिना
भुजकोट्योर्ज्ञानं सुगममेवेत्युपपन्नं ॥ अथ दोष्कोट्योरंतरेकर्णे च ज्ञाते करणसूत्रं प्राग्गुक्तमपि भ
ग्यंतरेणोच्यते कर्णस्य वर्गादितिस्पष्टं कर्णस्य वर्गाद्द्विगुणाद्विशोध्यो दोष्कोटिविश्लेषकृतिस्त
दूर्ध्वं मूलं द्विधान्तरहीनयुक्तं स्यातां तदर्द्धे भुजकोटिमाने २५ उदाहरणं दोष्कोट्योरितिस्पष्टं
दोष्कोट्योरंतरं शैला: कर्णो यत्र त्रयोदश भुजकोटिपृथक्तत्र वदाशु गणकोत्तम: २३ न्यास: ७ १३
भुजकोट्यंतरं ७ कर्ण १३ अस्य वर्ग: १६९ अस्माद्द्विघ्नात् ३३८ भुजकोट्यंतरवर्गो शोधित:
२८९ शेषस्य मूलं १७ द्विधा दोष्कोट्यंतरेणोनयुतं १० । २४ अनयोरर्द्धे जाते दो: कोट्यौ ५ । १२ इति त्रौ
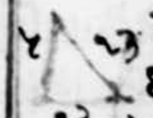
अथ ज्ञातभूमिके क्षेत्रे लंबज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तं अन्योन्येति अन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगाद्वेणुद्व
धे योगहृते वलंब: ॥ वंशौ स्वयोगेन हृतावभिष्टभूघ्नौ च लंबोभयत: कुखंडे ३७ वंशाद्वय
स्ये वधे परस्परगुणने योगेन वेणुद्वयोगेन हृते सति अन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगाद्वलंब: स्या
त् अयमर्थ: प्रोक्तवेणुद्वयो: परस्परमूलपर्यंतं नीयमानेसूत्रेन यो: संपाताद्भूमिपर्यंतं यो लंब:
स भवतीति अथ लंबोभयपार्श्वे आबाधाज्ञानार्थमाह वंशाविति वंशौ स्वेष्टभूमानेन गुण्यौ स्व
योगेन वंशद्वयसंख्येकेन हृतौ संतौ यद्भवतौ तद्द्वयं लंबोभयपार्श्वे भूखंडे स्त: उदाहरणं आर्ययाह

105
2006

पंचदशेतिस्पष्टं पंचदशदशकरोच्छ्रययोर्वेण्वोरज्ञातमध्यभूमिकयो: इतरेतरमूलाग्रगसूत्र
योगलंबं वद मा च कुख्वे ॥ न्यास: वेण्वो १५ । १० वधः १५० वेण्वोरैक्येन २५ हृत: स नूलं

ज्ञो लंब: आबाधाज्ञानार्थं कल्पिते भू वेण्वोरंतरभू: ५ अनया ५ वंशौ १५ । १० गुणितौ वंशै
७५ । ५० योगेन २५ हृतौ लब्धे आबाधे ३ । २ एवं पुनर्दर्शिते अथवा

भू: १० प्रागुक्तवदाबाधाखंडे ६ । ४ अथवा भू: १५ प्रागुक्तवदाबाधे भूखंडे ९ । ६ अथवा वेष्टभू:
२० प्रागुक्तवद्भूखंडे १२ । ८ एवमन्येष्वंशे भूरधिका महति च स्वल्पे अनतउ कं सर्वत्र
लंब: स एव भवति गोत्रा कु: पृथ्वी पृथिवी भू: भूमिश्च रसा धरस्य इति पर्याया आबाध
बाधावा इतिरखंडमीति अत्रोपपत्ति: ॥ यावदिष्टं भूमिप्रकल्पनेनानुपात: यदि वंशयोगेन २५ वंशो १
लभ्यते तर्हि भूमितेनाबाधयोर्योजितेन ५ किमिति त्रिभूखंडे ज्ञायते २५ । १५ । ५ तथा च २५ । १० । ५ । ५ अथ लं
बाज्ञानार्थं पुनरनुपात: यदि भूमिते भूजे वंशो कोटिस्तर्हि भूखंडमिते भुजे किमित्यत्र वंशौ स्वाबाध
यां गुणितौ भूयत्र भुवा हृतौ फलं लंब: ५ । १५ । ५ । २ तथान्यत्र ५ । १० । ५ अनयोर्लाघवार्थं वेण्वोर्वधे स्वयोग
हृतेपि फलं तुल्यमेव स्यात् इत्युपपन्नं अथ लंब: स एवेत्यत्राचार्य लंबोपपत्तिं दर्शयति यदीति
यदि भूतुल्ये भुजे वंश: कोटिस्तर्हि भूखंडेन किमिति त्रैराशिकेन सर्वत्र प्रत्यय: अथ धूर्जौ दि
साना ऊनत्वा क्षेत्राणां स्वरूपमार्ययाह इष्टोद्दिष्टमिति धृष्टोद्दिष्टमृजुभुजं वाक्षेत्रे यत्रैक

तः स्वल्पा । तदीतरभुजयुतिरथवा तुल्या ज्ञेयं तदक्षेत्रं ॥ भोः शिष्याः तत्क्षेत्रं ऋजुभुजमपि शास्त्र
भुजमपि अक्षेत्रं ज्ञेयं किल लक्षणं धृष्ट न निःशंकेनाति वाचालतो यो दिष्ट पृच्छामि त्यर्थः ॥ किं तदित्य
त्राह ॥ एकबाहुतः स्वल्पा दितरभुजयुतिः स्वल्पा अपमर्थः ॥ कस्मिंश्चिच्चतुरस्त्रे च त्रिभुजे एकस्मादेव मह
तो भुजादितरेषां त्रिबाहूनां युतिर्यदि स्वल्पा वा त्र्यस्त्रे त्रिभुजे द्वयोर्युतिरेकबाहुतः स्वल्पा तुल्या वास्या
त् महद्भुजसमा वा स्यात् इत्यर्थः तदक्षेत्रं क्षेत्राभासमित्यर्थः ॥ अत्रोदाहरणमनुष्टुभाह ॥ चतुरस्त्रेति ॥ च
तुरस्त्रे द्विषट् त्र्यर्का भुजा त्र्यस्त्रे त्रिषट् नवा ॥ उद्दिष्टं यद्धृष्टेन तदक्षेत्रं निगद्यते ॥ यत्र चतुरस्त्रे द्विषट् धृष्टो
द्यर्का भुजा भवंति ~~त्र्यस्त्रं~~ त्र्यस्त्रे त्रिषट् नवा भवति । तदक्षेत्रं कथयेत् ॥ न्यासः २ ६ अत्रेत
रेषां भुजानां २।३।६ युतिः ११ महद्भुजादस्मात् १२ अल्पा भवति । अथ त्र्यस्त्रन्यासः
अत्रेतरभुजयुतिः ९ महद्भुजेनानेन ९ समा उभयमप्यक्षेत्रं ॥ अथाचार्योक्तोपपत्तिप्रकारा
तरं दर्शयति त्वमीति ॥ अनुपपन्नोक्षेत्रे इति अत्रोपपत्तिः ॥ क्षेत्रदर्शनार्थं धृष्टोद्दिष्टभुजांगुलैः यो
वलक्षरसलाकाः प्रसार्यंते तावत्परस्परभुजानां संयोगोपि न भवति तुंदिलमैथुनन्यायेन लघुभाजां म
हद्भुजायाम्यां प्रसंजन्नाम ध्यात्वोत्तारितास्ति दृष्टांति ॥ एवं तदैव स्याद्यदा महद्भुजापेक्षया तदितरभु
जानां योगोल्पः स्यात् तत्समो वा स्यात् ॥ अतो महद्भुजतारतम्ये तेन तद्भुजकल्पने ह्यत्रत्व
... त्वमित्युपपन्नं ॥ ४ ॥ एवमनेकशो जात्यत्र्यस्त्रक्षेत्रानुक्त्वा नीप्रासत्रिभुजमि ५२

त्युपपत्तिसंगेन क्षेत्रफलानयनार्थं सूत्रमार्याद्वयमाह ॥ त्रिभुजे इति ॥ तथा स्वाबाधेति ॥ त्रिभुजे भु
जयोर्योगस्तदंतरगुणो भुवा हृतो लब्ध्या ॥ द्विस्था भूरूनयुता दलिता बाधे तयोः स्यातां ॥ ॥ स्वाबाधा
भुजकृत्योरंतरमूलं प्रजायते लंबः ॥ लंबगुणं भूम्यर्धं स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति ॥ त्रिभुजे क्षेत्रे त्र्या
त्मके क्षेत्रे भुजयोः संमुखयोर्योगस्तयोरेवांतरगुणः कार्यस्तदनु त्रितयभुजोपलक्षितया भुवा हृतः
पदत्रद्वानेन द्विस्था भूमिरूनयुता दलिता सति अवलंबोभयपार्श्वयोः भूमाने स्यातां ॥ तयोर्भुजयोरा
बाधे स्यातामित्यर्थः ॥ अत्राबाधाशब्दोऽवधिवाचकस्तेन क्षेत्रमस्तकात् ... स्तात् लंबो भूमौ यत्र लग
ति तं प्रदेशमवधि कृत्वोभयतो ये भुखंडे तत्तद्भुजयोर्भूविभागोपलक्षितो आबाधे स्यातामिति भा
नुभट्टः ॥ अथ लंबज्ञानार्थमाह ॥ स्वाबाधेति ॥ निजबाधाभुजकृत्योरंतरमूलं यत्स लंबो भवति
अथ लंबगुणं भूम्यर्द्धं त्रिभुजे क्षेत्रे स्पष्टं फलं भवति ॥ स्पष्टमित्यनेन कुत्रचित् क्षेत्रे अस्फुटमपि फल
मानियं तमस्ति सूचितं तदग्रे दृश्यमित्यर्थः ॥ उदाहरणं ॥ क्षेत्रे महीति स्पष्टं ॥ क्षेत्रे मही मनुमिता त्रिभु
जे भुजौ तु यत्र त्रयोदशतिथिप्रमिते तौ चयस्य ॥ तत्रावलंबकमितं कथयावबाधे क्षिप्रं तथा समं
कोष्ठमितिं फलाख्यं ॥ ७ ॥ अत्र कोष्ठकामितिरीत्यनेन क्षेत्रफलोपपत्तिरेव सूचिता ॥ तथाहि क्षेत्रे ये भुजा
भवंति तन्मिता हस्ता प्रकल्प्य तन्मूलं प्रयत्नेत्रांतरलीर्यगुर्ध्वरेखाः प्रसार्यं तत्र कैकामिता यावंतः कोष्ट
काः भवंति तावद्हस्तात्मकमेव क्षेत्रमित्यर्थः ॥ न्यासः १३

१५ अत्र भुजयोर्योगः २८ भुजांतरेण २ गु

107 2006 53

णिताः ५६ भुवा १४ हृतं लब्धेन ४ हीनस्या भूमि १४ ऊना युता १०।१८ अर्द्धिता जाते आबाधे ५।९ स्वाबाधा
वर्गः २५ भुज १३ वर्ग १६९ अनयोरंतरं १४४ मूलं जातो लंबः १२ एवं स्वाबाधाभुजौ ९।१५ अन
योर्वर्गयोः ८१।२२५ रंतरस्य १४४ मूलं जातो लंबः १२ अथवा भौम्यर्द्धं ७ लंबेन १२ गुणितं ८४ संजातं त्रि
भुजक्षेत्रफलं ८४ क्षेत्रदर्शनं

अथ पुनरपि कल्पनांतरेणोदाहरणमाह दशेति
दश दश सप्तदशप्रमौ भुजौ त्रिभुजे यत्र नवप्रमा मही ॥ अबधे वद लंबकं तथा गणितं गा
णितिकाशु तत्र मे ॥ भो गणितक गणितप्रवर यत्र भुजौ १०।१७ भूः ९ तत्र त्रिभुजे
क्षेत्रे लंबं अबधे आबाधे गणितं क्षेत्रफलं च शीघ्रं वद इति अत्रापि त्रिभुजे भुजयोरितिसूत्रेण सि
सिद्धिः न्यासः

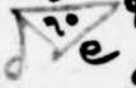

भुजयोर्योगः २७ तदंतरेण ७ गुणः १८९ भुवा ९ हृतः लब्धेन २१ हीनस्था ९
नायुता च भव न्यस्य भुवा फलं न गच्छति अतोधिकादस्मात् फलात् २१ भूरेवा ९ पतिता शेषं
१२ तदर्द्धं ६ ऋणगता आबाधा ६ विपरीता दिक्षु लंब इत्यर्थः अथ लब्ध २१ भूः ९ युता ३० अर्द्धिता १५
जाता द्वितीया आबाधा १५ स्वाबाधाभुजौ ६।१० एतयोः कृत्योः ३६।१०० रंतरस्य ६४ मूलं ८ जातो लंबः
पुनः स्वाबाधाभुजौ १७।१५ तत्कृत्योः २८९।२२५ रंतरं ६४ मूलं ८ लंबः स एव ९ भूम्यर्द्धं [illegible] लंबेन गु
णितं ३६ स्वच्छेदेनाप्तं ३६ स्पष्टं भूफलं क्षेत्रदर्शनं

अथ चतुर्भुजफलानयनार्थं
माह सर्वदोरिति ॥ सर्वदोर्युतिदलं चतुःस्थितं बाहुभिर्विरहितं च तद्वधात् मू

लमस्फुटमीदृक् चतुर्भुजे स्पष्टमेवमुदितं त्रिबाहुके ॥ सर्वदोर्युतिः सर्वभुजैक्यार्द्धं स्थानच
तुष्टये स्थाप्यं तदनुक्रमेण बाहुभिर्विरहितं कार्यं एवं कृते यानि शेषाणि तेषां वधस्तस्य यन्मूलं
चतुरस्र चतुर्भुजे क्षेत्रे अस्फुटं फलं भवति ॥ वास्तवक्षेत्रफलात् किंचिन्मात्रमित्यर्थः ॥ त्रिभुजे तु स्पष्टमेवो
दितं अत्रोपपत्तिः ॥ तत्र त्रिभुजे त्रयाणां भुजानां योगार्द्धं त्रिधा स्थापितं भुजैरूनितं सति यच्छे
षत्रयं भवति तद्योगे क्रियमाणे सर्वभुजानां योगार्द्धमेव भवति ॥ अथ शेषत्रयवधो शेषयोगेन गुणिते
सत्येकलंबदलवर्गभूम्यर्द्धवर्गयोर्घातेन तुल्यं भवति स च वर्गराशिर्यतो वर्गेण वर्गे गुणिते वर्ग एव
भवति ॥ अथ तस्य मूले गृहीते लंबभूम्यर्द्धयोर्घातो लभ्यते तदेव क्षेत्रफलं भवत्यतस्त्रिभुजे वा
स्तवफलं लभ्यते ॥ अथ चतुर्भुजे तु पूर्ववच्छेषयोगार्द्धेन शेषवधे गुणिते सति वर्गराशिर्जायते कर
णिगत एव भवति तस्यासन्नपदं क्षेत्रफलं भवत्येव परंतु न वास्तवं यतस्तस्मिन् क्षेत्रफले ल
ब्धे सति कुमुखयोगार्द्धेन लभ्यते इत्युपपन्नं ॥ उदाहरणं ॥ भूमिश्चतुर्दशेति भूमिश्च
खव तुर्दशकरा मुखमेकसंख्यं बाहू त्रयोदशद्वादशकरसंमितौ च ॥ लंबोपि यत्र रविसंख्यकरः
वत तत्र क्षेत्रे फलं कथय ना ॥ कथितं पदाद्यैः ॥ भो गणक यत्र भूमिरधस्तनसूत्रं चतुर्दशक
रं मुखं ऊर्ध्वसूत्रं नवहस्तमितं ॥ बाहू दक्षिणोत्तरसूत्रे त्रयोदशद्वादशमिते ॥ लंबोपि द्वादशसं
ख्यः ॥ तत्र क्षेत्रे पदाद्यैराचार्यैः फलमुक्तं तत्कथय ॥ अनवस्थितत्वान्न लभ्यते इत्यर्थः ॥ न्यासः

109
2006
54

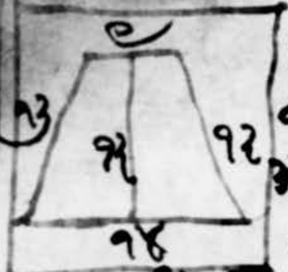

सर्वेबाहवः १४।१२।२०।१३ एषां योगा ५९ र्द्धं २९ स्थान चतुष्टयस्थं २९।२९।२९।२९
बाहुभिः १४।१२।२०।१३ क्रमेण रहितं शेषाणा १५।१७।९।१६ माहति १९८०० अस्या
आसन्नमूलं किंचिन्न्यूनमेकचत्वारिंशाद्धिकं शतं १४१ इदमस्मिन् क्षेत्रे ऽस्फु
टं यतः पूर्वमुक्तं च ॥ अथ पूर्वोक्त त्रिभुजस्य फलानयनार्थं न्यासः

अत्र सर्वदोर्युति दलमित्यनेन प्रकारेण क्षेत्रफलं साध्यते यथा सर्वभुजाः १३।
१४।१५ एषां योगा ४२ र्द्धं २१ इदं चतुःस्थापितं भुजैः १३।१४।१५ र्वियुक्तं शेषाणि ८।७
।६।२१ अत्राह चतुर्थस्य भुजस्याभावात् २१ स्थाप्यवशेषाणि चतुर्थस्थाने तु सर्वदोर्यु
तिदलमेव तस्य शेषत्रयस्य योगेन सम २१ वर्त्तते ऽतः शेषत्रयस्य परस्परा
हति ३३६ स्वस्या ऽ।७।८ योगे २१ न गुणितं ७०५६ अस्य मूलं भूफलं ८४ अथवेमानि शेषा
णि ऽ।७।८।२१ एषां वधः ७०५६ अयं लंबभूम्यर्द्धं १२।७ रनयो १४४।४९ र्घातेन तुल्य एव ७०
५६ अस्य मूलं क्षेत्रफलस्य तुल्यं ८४ तथा लंबभूम्यर्द्धघातश्च ८४ अत एतद्वास्तवं फलं चतुरस्रे
तु शेषघाते कृते भूमिमुखयोगार्द्धवर्गलंबवर्गयोर्घाते न भाव्यं तन्न भवति विज्ञात्वा
ऽस्पष्टमित्यनेनोपपत्तिरास्फुटिदर्शिता ॥ अथ चतुरस्रक्षेत्रे फलस्य स्थूलत्वं सहेतुकं सार्द्धवृत्ते
नाह ॥ चतुर्भुजस्येति ॥ तद्घातैर्वाचेति ॥ चतुर्भुजस्यानियतौ हि कर्णौ कथं ततो ऽस्मिन्नियतं फलं ५४

स्यात् ॥ प्रसाधितौ तच्छ्रवणौ यदाद्यैः स्वकल्पितौ तावितरत्र न स्तः ॥ ७ ॥ तथैव बाहुष्वपरत्र कर्णावने
कधा क्षेत्रफलं ततश्च ॥ ८ ॥ अस्य यानामनेकार्थत्वात्पक्षि ॥ द्वियतौ हेतो श्चतुर्भुजस्यानियतौ कर्णौ न
भवतस्ततो ऽस्मिन् चतुर्भुजे नियतं फलं कथं स्यात् ॥ फलस्य कर्णवशागत्वात्तदनियमे फलस्यानियम
इति भावः ॥ आद्यैराचार्यैर्यौ तिच्छ्रवणौ चतुरस्रे साधितौ तावेवेतरत्र नामचतुरस्रप्रकारान्तरेष्वेषु
न संभवत इत्यर्थः ॥ तेष्वेव बाहुषु संकोचविकाशाभ्यामपरौ कर्णौ स्यातां ततः क्षेत्रफलं पुनस्तेष्वेव
बाहुष्वपरौ च कर्णौ ॥ इति श्रवणभेदादनेकधा क्षेत्रफलं भवन्ति ॥ अत्रोपपत्तिमाचार्य एव निरूपय
ति ॥ तथाहि ॥ चतुर्भुजे हि एकान्तरकोणावाक्रम्य निविश्यमानौ ॥ तत्संलग्नकर्णं संकोचयतः ॥ इतरौ तु ब
हिः प्रसरन्तौ स्वकर्णं वर्धयतः ॥ अत उक्तौ कं ॥ तेष्वेव बाहुष्विति ॥ अथैतदेव दृढीकुर्वन्नुत्तरवृ
त्तेनाह ॥ लंबयोः कर्णयोरिति ॥ स पृच्छकः इति च ॥ लंबयोः कर्णयोर्वैकमनिर्दिश्यापरान्क
थं पृच्छत्यनियतत्वे ऽपि नियतं वापि तत्फलं ॥ ७ ॥ स पृच्छकः पिशाचो वा वक्ता वा नितरां ततः ॥ यो न वे
त्ति चतुर्बाहुक्षेत्रस्यानियतां स्थितिं ॥ ७ ॥ लंबयोः कर्णयोर्वा एकमनिर्दिश्यैकस्वरूपमप्यनवधु
ध्य कथं पृच्छति ॥ अनयत्वे ऽपि नियतं फलं यः पृच्छति सः पृच्छकः पिशाचः ततो वा वक्ता नितरां पिशा
चः ॥ न नु वक्तापि नितरां पिशाचः कथं निरूपितस्तत्राह ॥ यश्चतुर्भुजस्यानियतां बिनियमां कर्ण
लंबादिसंस्थानं नेजानन्नपि सावलेपतया तं पिशाच एवेत्यर्थः ॥ अपसव्यविषमचतुर्भु
वेद

जायतादीनां मिष्टफलान्याने तुं स्फूटं स्यार्द्धं यतद्वयेनाह ॥ इष्टाश्रुतिरिति ॥ अतुल्यकर्णेति ॥ चतुर्भु
जेऽत्र त्रेति ॥ इष्टाश्रुति तुल्यचतुर्भुजस्य कल्प्याथ तद्वर्गविवर्जिताया ॥ चतुर्गुणा बाहुकृतिस्तस्याः यं
मूलं द्वितियं श्रवणप्रमाणं ॥ ७ ॥ अतुल्यकर्णाभिहति द्विभक्ता फलं स्फुटं तुल्यचतुर्भुजे स्यात् ॥
समश्रुतौ तुल्यचतुर्भुजे तु तथायते तद्भुजकोटिघातः ॥ ७ ॥ चतुर्भुजेऽन्यत्र समानलंबे लंबेन निघ्नं
कुमुखैक्यखंडं ॥ तुल्यचतुर्भुजस्य तुल्याः समाश्चत्वारो भुजा यत्र तत्तथा ॥ भुजस्य क्षेत्र
स्येष्टकः कर्णः कल्प्यः ॥ अथ चतुर्गुणा बाहुकृतिस्तद्वर्गेणेष्टश्रुतिवर्गेण वर्जिता सति यास्या
स्तदीयं मूलं द्वितीयकर्णप्रमाणं स्यात् ॥ अथ तुल्यचतुर्भुजमपि द्वेधा तुल्यकर्णमतुल्यकर्णं चे
ति तत्र संकोच्यमानान्यतरकोणद्वयं तुल्यकर्णं तथा संकोच्यमानान्यतरकोणद्वयमतुल्यक
र्णं तत्रादावतुल्यकर्णस्य तुल्यचतुर्भुजस्य फलार्थमाह ॥ अतुल्येति ॥ अतुल्यकर्णयोरभि
हतिर्गुणनं द्विभक्तं स तुल्यचतुर्भुजस्येष्टफलं भवति ॥ अथ तुल्यकर्णस्य तुल्यचतुर्भुजस्य
फलार्थमाह ॥ समेति ॥ समकर्णौ समचतुर्भुजे तथा आयते दीर्घे पि क्षेत्रे तद्भुजकोटिघातः क्षेत्र
फलं भवति ॥ अथ विषमचतुर्भुजस्य फलार्थमाह ॥ चतुर्भुजेति ॥ अन्यत्र नाम विषमे चतुर्भुजे समानलं
बे क्षेत्रे कुमुखैक्यखंडं भूमिवदनयोगार्द्धं लंबगुणं सत्फलं भवति ॥ ७ ॥ अथैषामुदाहरणानि क्षेत्र
मिति ॥ क्षेत्रस्य पंचकृतितुल्यचतुर्भुजस्य कर्णौ ततश्च गणितं गणक प्रचक्ष्व ॥ तुल्यश्रुतेश्च खलु त

स्य तथायतस्य यद्विस्तृतिः रसमिताष्टमितं च दैर्घ्यं ॥ ७ ॥ भोः गणक पंचकृतिमितस्य २५ तुल्यचतुर्भु
जस्य क्षेत्रस्य कर्णौ गणितं नाम क्षेत्रफलं च वद न्यासः अत्र तत्कृत्यो योगपदं इति प्रसि
द्धप्रकारेणात्र भुजौ २५।२५ अनयोः कृत्योः ६२५।६२५ २५ ॥ योगः १२५० पदं सलाभावा
त्करणीगतत्वाच्च भुजकर्णः १२५० अस्यासन्नपदं किंचिदधिकं पंचत्रिंशत् ३५ भुजको
टिघातः फलं ६२५ अथातुल्यकर्णपक्षे आह ॥ त्रिंशन्मितं कमेकश्रवणं प्रकल्प्य ३० प्रसादय
तो ॥ इष्टाश्रुतिः ३० अस्या वर्गेण ९०० बाहुकृतिः ६२५ चतुर्गुणा २५०० वर्जिता १६०० तन्मूलं ४० अयमे
व द्वितियकर्णः ॥ एवं कर्णौ ३०।४० अनयोरभिहति तथा च क्षेत्रदर्शनं अथातुल्य
कर्णाभिहतिरित्यादिना फलं ॥ यथातुल्ययस्य कर्णौ ३०।४० अनयोराहति: १२००
द्विभक्ता ६०० जातं फलं तत्र कुत्रेत्याह ॥ यत्र चत्वारो भुजाः पंचविंशतिमिताः कर्णौ
च ३०।४० प्रकारांतरेणाविषमकं कर्णं दर्शयति ॥ यथेष्टाश्रुतिः १४ तद्वर्गः १९६ अनेन चतुर्गुणा
बाहुकृतिरूना २३०४ तन्मूलं जातं द्वितियकर्णमानं ४८ एवमतुल्यकर्णयो १४।४८ हेरो ६७२
अर्द्धिता जातं तत्र फलं ३३६ यत्र चत्वारो भुजाः २५ एकः कर्णो १४ न्यश्च ४८ क्षेत्रदर्शनं 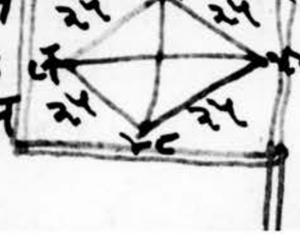
अथोद्दिष्टस्यायतस्य न्यासः अत्रापि तद्भुजकृत्यो ६४।३६
१०० योगपदं कर्णः १० तथा भुजकोटिघातः फलं ४८ अथ स

113
2006
56

मानलंबस्य विषमचतुर्भुजस्योदाहरणं वृत्तेनाह ॥ ७ ॥ क्षेत्रस्येति ॥ क्षेत्रस्य यस्य वदनं मदनारितुल्यं विश्वं
भरा द्विगुणितेन मुखेन तुल्या ॥ बाहू त्रयोदशनरवप्रमितौ च लंबः सूर्यैर्मितस्त गणितं वद तत्र किं स्या
त् ॥ मदनारिः शिवस्तत्तुल्यं एकादशमितं यस्य क्षेत्रस्य मुखं विश्वंभरा भूमिर्द्विगुणमुखसमा द्वावि
शतिमिता भुजौ त्रयोदशविंशमितौ च लंबो द्वादशमीतस्य क्षेत्रफलं किं स्यात् इति न्यासः

अत्र सर्वदोर्युतिदलमीत्यादिनाऽवास्तवं फलं यथा सर्वदोष्णा ११।२२।१३।२० युतिदलं
३३ चतुःस्थितं क्रमात् बाहुभिः ११।२२।१३।२० हीनं शेषाणां २२।११।२०।१३ परस्पराह
तिः ६२९२० अस्याः मूलं जातमस्फुटफलं २५० स्फुटफलं तु लंबेन निघ्नमित्यादिना ११ २२ व
दनं चे ११ अनयोरैक्यार्धं ३३ इदमेव कुमुखैक्यखंडं एतल्लंबेन १२ गुणितं स्वछेदहृतं तदा जा
तं वास्तवं फलं १९८ अथ त्र्यंतरेण फलस्योपपत्तिः दर्शनाह ॥ क्षेत्रस्येति ॥ क्षेत्रस्यास्य
खंडनये क्रियमाणे क्षेत्रत्रयं भवति तत्र पार्श्वद्वयस्थे त्र्यस्रे मध्यस्थं लंबद्वयावधि चतुरस्रं
क्षेत्रं एषां पार्थक्यफलानि ॥ यथा लंबः कोटिः भुजः कर्णश्च तल्लग्नयोरंतरं भूखंडं तत्र कोसिधिभु
जः स्यादेव एतान्यस्योभयविषमस्रौदाहरणं प्रदर्शयामः न्यासः

त्योरिति कोटिः ५ अस्याः कृतिः २५ भुजेस्ति श्व १४४ अनयोर्योगः १६९
कर्णः १३ दोष्कोटिवर्गयोर्विवरादित्येन कोटिरप्याप्यति ॥ अथ द्वितीयं त्र्यस्रं

कर्ण २० । १२ वर्गयोः ४०० । १४४ रंतर २५६ मूलं कोटिः १६ अस्यो हं अस्य उपरि कर्ण भूजानयः एवं प्रथ
मत्र्यस्रे कोटिकर्णभुजाः १६।२०।१२ द्वितीये ५।१३।१२ अथ लंबाकर्णज्ञानाय कर्णाश्रितं बद्धाना
ति मपेककर्णाद्वितयकर्णज्ञानाय च सूत्राणामनेकत्वानावहुदाहरणांतरमाह पंचाशदीति पंच
शदेकि सहितावदनं यदियं भूः पंचसप्ततिमिता च मितोष्टषष्ट्या सव्यो भुजो द्विगुणविंशतिसंमि
तोन्यतस्मिन्फलं श्रवणलंबमितिप्रचक्ष्व ७ यद्यंवदनमेकसहिताः पंचाशत् ५१ तथा भूः पंचस
प्तमिता ७५ तथाष्टषष्ट्या प्रमितः सव्यो भुजः ६८ अन्यो दक्षिणभुजो द्विगुण्या विंशतिमितौ चत्वारि
शत् ४० तत्र क्षेत्रे श्रवणलंबमाने क्षेत्रे फलं प्रचक्ष्व न्यासः

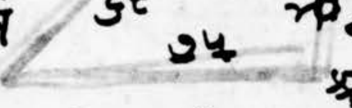

अथ ज्ञातलंबस्य ले
फलं मनियतं नियतं चेति विशदयन्नाह माहज्ञाते लं
बइति ज्ञाते लंबे श्रवण
भुजौ तु लंबः फलं स्यान्नियतं च तत्र ७ अथ लंबज्ञाते
श्रवणोपि ज्ञायते श्र
वौ ज्ञातायां लंबोपि ज्ञायते तत्रैव तयोर्नियतत्वे फलं नियतमेव कर्णस्यानियतत्वे लंबोप्यनियतो एव
अथ लंबज्ञानार्थं क्षेत्रव्यवस्थामुत्तरार्द्धेनाह चतुर्भुजांतइति ७ चतुर्भुजांतस्त्रिभुजे च लंबः प्रागु
क्तौ कर्णभुजौ महि भूः चतुर्भुजमध्ये वर्तमाने त्रिभुजे च लंबः प्राग्वज्ज्ञातस्त्रिभुजे भुजयोर्योगि
इत्यादिज्ञानेयः अथ तत्र भुजौ तु कर्णभुजौ ज्ञेयौ मही भूः अयमर्थः त्रिभुजे भुजयोर्योग इत्यत्र भुज
द्वयमयेक्षितं तत्रैकस्तु भुजो स्त्येवान्यस्तु भुजस्थानापन्नः कर्णः इति तुल्या भुजद्वयं वर्तत एवेत्यर्थः

115/2006

अथात्र न्यासः अत्र सव्यभुजाग्नाद्दक्षिणभुजमूलगामी कल्पितः कर्णः ७७ स चांतर्व
र्तिनि त्रिभुजे एकोभुजः सव्यभुजो द्वितियभुजश्च अथ लंब ज्ञानाय भुजयो ६८।७७ योगः १४५ तदंतरे
ण ९ गुणितः १३०५ अस्य भुव ७५ भागो नग छतीति कृत्वा छेद एव स्थितः १३०५ छेदांशो पव
र्त्तनाभि १५ र पवर्त्यन्यासः ८७ अनेन स्थानद्वये भू ७५ हीनयुता २८८ ४३२ दलितौ २८८ ४३२
द्वाभ्याम पवर्तितेजाते आबाधे १४४ २३१ स्वाबाधा भुज १४४ ५८ स्याबाधा १४४ ५८ हत्ये
२०७३६ ४६२४ रंतरसमछेदे २६८९ अस्य मूलं जातो लंबः ३०८ लंबगुणेभूम्येहमिन्ना
२५ दिन ३०८ स्पष्टं क्षेत्रफलमीदं २६ २३१० क्षेत्रदर्शनं द्वितीयाबाधातद्भुजयो
जातो २३११ ७७ पि स एव लंबः अस्मिन् लंबे ज्ञाते कर्णज्ञान र्थं सूत्रं यल्लंबलंबाश्रि
मध्ये व लैबलंबोश्रितबाहुवर्गविश्लेषमूलं कथिताबधासा तदूनभूवर्गसमन्वि
तस्य यद्वा व वर्गस्य पदं स कर्णः ॥ छ ॥ लंबस्य लंबाश्रितबा हुश्च तयोर्वर्गविश्लेष
मूले य त्सा यथा आबाधा कथिता नदूनाया भुवो वर्गसमन्वितस्य यन्मूलं स कर्णः यथा लंबः ३०८
तदाश्रितो बाहुः ६८ अनयोर्वर्गौ ९४८६४ ४६२४ अनयोः समछेदांतरं २०७३६ तन्मूलं १४४
यमेवपधासैव अनयो १४४ ना भो ७५ जोतोन द्वितीयाबाधा २३१ अधास्य वर्गः ५३३६१ लंब व
र्गश्च ९४८६४ अनयोर्योगः १४८२२५ स्व छेद नेन २५ भक्तः लब्धानि रूपाणि ५९२९ अस्य मूलं जातः
२५

र्णः ७७ अथ द्वितीयकर्णज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तद्वयेनाह ॥ इष्टो त्रेति ॥ छ ॥ इष्टोत्र कर्णः प्रथमः प्रकल्प्यः त्र्य
स्त्रेतु कर्णोभयतः स्थिते ये ॥ कर्णं तयोः क्ष्मामितरौ च बाहू प्रकल्प्य लंबावबधे च साध्ये ॥ छ ॥ आब
धयो रेककुपस्थयोर्यत्स्यादंतरं तत्कृतियुतस्य ॥ लंबैक्यवर्गस्य पदं द्वितीयः कर्णो भवेत्स
र्वचतुर्भुजेषु ॥ छ ॥ अत्रास्मिन् भुजे क्षेत्रे प्रथम इष्टकर्णः प्रकल्प्यः अथ तस्मिन् कल्पिते सति क
र्णोभयतः स्थिते ये त्र्यस्रे क्षेत्रे तयोः क्ष्मा भूमिः कर्णं प्रकल्प्या नाम यः कर्णः कल्पितः तन्मिते भूमि
द्वयोरपि त्र्यस्रयोः कल्प्ये त्यर्थः ॥ तथेतरौ बाहू प्रकल्प्य लंबौ अवधे च साध्ये पूर्वोदिता एव क्षे
त्रे सव्यभुजाग्राद्दक्षिणभुजमूलगामी यः कर्णः स मया प्रतिमितः ७७ कर्णः कल्पितो भूत् तस्मा
दुभयपार्श्वयोः त्र्यस्रक्षेत्रे उत्पन्ने तयोर्भूमि तु इष्टकर्णतुल्यैव कर्णो भूमि स्थानापन्नः तथैक
स्मिन्न त्रिभुजे भुजयोर्योग इत्यादि त्र्यस्रे यन्मूरव दक्षिणबाहुश्च द्वौ बाहुभवतः अपरस्मिन् त्र्यस्रे द
भूमि सव्यभुजौ बाहुभवतः तस्मिन् त्रिभुजे भुजयोर्योग इत्यादिना आबाधे भुजौ चानयने इत्य
5 र्थः अथाबाधयोरिति एककुस्थयोरेकादिगतयोराबाधयोर्यदंतरं भवेत् तत्वर्गयुतस्य प्र
गानितलंबद्वयैक्यवर्गस्य यत्पदं मूलं स कर्णः ॥ सर्वचतुर्भुजक्षेत्रेषु द्वितीयकर्णो भवेत् ॥ उदाहरणं
तत्रैव चतुर्भुजे सव्यभुजमूलगामिनः कल्पितमीदं मानं ७७ तत्कर्णरेखावच्छिन्नस्य क्षेत्रस्य मध्ये क
र्णरेखा भयतो ये त्र्यस्रे उत्पन्ने तत्र प्रथमत्र्यस्रं साध्यते तत्र कल्पितकर्णमीतैव भूः ७७ द्वयोरिव मे

117
2006
58

लघू: ११भूजौ ६१।८० त्रिभुजे भुजयोर्योग इत्यादिना भुजयो ५१।८० योग: ९१ अयमनयोरंतरेण ११ गुणि
त: १००१ भुवा ११ हृत: लब्धा १३ अनया हिस्था भु ११ रूना युता ७८।१०४ दलिता चु जाते आबाधे ३२।६५
अथ लंबनयनार्थं स्वाबाधाभुजौ ३२।६० अनयो: वर्ग १०२४।१६०० अंतरस्य मूलं जातो लंब: २४ पुन
राबाधाभुजौ ३२।६८ अनयोर्वर्गौ १०२४।४६२४ अंतरं ३६०० स्य मूलं लंब: ६० एवमेवाबाधाभुजौ
६५।५१ अनयोर्वर्गौ २०२५।२६०१ तस्य ५७६ मूलं २४ लंब: तथा च स्वाबा ३२ ६८ धा भु तयो
१०२४।४६२४ रंतरस्य ३६०० पदं जातो लंब: स एव ६० अथैकैकपार्श्वयोराबाधयो ४५।३२ रंतरं
१३ लंबसंपातांतरमीत्यर्थ: अस्य वर्ग १६९ लंबैक्य ८४ वर्गे ७०५६ युत: ७२२५ अस्य मूलं जातो
द्वितीयकर्ण: ८५ एवं क्षेत्रदर्शनं। 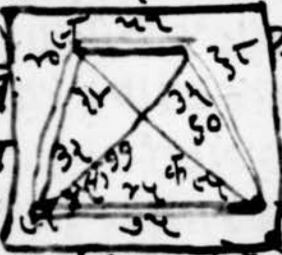 अत्र त्र्यस्रे तु कर्णो भयत इत्यादि वक्ष्यमाण
विधिना जातं क्षेत्रफलं अत्रोपपत्ति: तत्र प्रथमसूत्रोपपत्तिस्तु प्रथमसूत्रव्या
ख्यानादेवावगम्यते। अथाबाध पोरिति। त्र्यस्रद्वयस्य या कर्णमिता भूमि
कल्पितस्तत्स्या भुभयक्षेत्रे लंबसंपा तचिन्हयोर्यदंतरं तत्किं यन्मितमि अपेक्षायां लं
बचिन्हद्वयात् स्वस्वतो दक्षिणतो वा कर्णाद्युद्भय तोपि आबाधे तयोर्यदंतरं तदेव लंबचिन्हद्वयोरं
तरं भूमिर्भुज: लंबैक्यमिता कोटिस्तद्वर्गयोगपदं द्वितीयकर्ण: स्यादित्युपपन्नं॥७७॥ अथेष्टकर्णक
ल्पनेवि शेषास्तित्वसूत्रं सार्द्धवृत्तेनाह॥ कर्णाश्रितस्वल्पेति। तथान्यं लंबेति च। कर्णाश्रितस्व ५८

ल्पभुजैक्यमुर्वीं प्रकल्प्य तच्छेषभुजौ च बाहू॥ साध्योवलंबो थतथान्यकर्ण: स्वोर्व्या: कथंचि
द्रवणो न दीर्घ:॥७॥ तदन्यलंबान्न लघुस्तथेष्टं ज्ञात्वेष्टकर्ण: सुधिया प्रकल्प्य:॥७॥ कर्णाश्रितौ यो
स्वल्पभुजौ तयोरैक्यं यन्नामेव भूमिं प्रकल्प्य: शेषभुजौ बाहू प्रकल्प्यावलंब: साध्य:॥ इदं
त्रिकोणं चतुर्भुजं त्वेकांतरकोणयोराकाम्य संकोच्य मानं त्रिभुजत्वमेति। तत्र प्राग्वत् त्रिभुजे भु
जयोर्योग इत्यादिना लंब: तथा पर: कर्णश्च पूर्वं कथित एव चिन्त्य: सा श्रुति स्वल्पं: भुजैक्यरूप
यास काशात: कथंचिन्न दीर्घ नाम कदाचिदपि पृथ्वीव्यपेक्षया न दीर्घेत्यर्थ:। एवं तथा तदा
नीलंबानुसारिय: श्रवण: स लंबान्न लघु:॥ लंबापेक्षया नाल्प इत्यर्थ: एवमिदं तस्य यातं
नुसारं ज्ञात्वेष्टकर्णो बुद्धिमतां प्रकल्प्य:। एवमत्र लघुभुजौ ५१।८० अनयोरैक्यं ९१ इयमेव ९१

भुजौ च ६८।७५ आताभ्यां त्रिभुजे भुजयोरित्यादिना साध्यते। यथा भुजौ ६८।७५ अनयोर्योग: १४३ भु
जांतरेण गुणित: १००१ भूवा ९१ हृत लब्धा ११ द्विस्था भू ९१ रूनयुता ८०।१०२ दलिता ४०।५१ जा
ते आबाधे स्वाबाधा भुजौ ४०।६८ द्वितीयस्थानेपि ५१।७५ अनयो स्वाबाधाभुजकृत्यो: १६००
४६२४ युत: २३०१।५६२५ अंतरस्य ३०२४ मूलं जात: किंचिन्न्यून: पंचपंचाशन्मितो लंब: ५५ क्षेत्र
दर्शनं अस्मादत्रेष्ट बाहुवर्णो नाल्प इति ज्ञापितं। उर्व्या: सकाशात् कर्णोधिका
नोक्तो एवमादि क्षेत्रस्थाने कर्णस्य कल्पन सुधिया सुज्ञेन कार्या। अत्रोपपत्ति:
अंकोपाळे अंकवोऽख्वे

119/2006
59

त्वाचार्यै रेव निकल्प्यते॥ तथाहि। अत्र चतुर्भुजे हि एकांतरकोणयोरान्नयनतः संकोच्यमानं त्रिभुजत्वमेति। तत्रैककोणजन्यलघुभुजयोरैक्यं भूमिरितरौ भुजौ। तदग्रे बाहूनतः संकोच्यमानः कर्णः कथंचिन्न स्यात्तदा तिरोभूमेरधिको न स्यादित्यर्थः॥ छ॥ अथ स्र - मोकक्षेत्रे इष्टोत्र कर्ण इत्यादिनोक्तेः फलानयनार्थमाह सूत्रं वृत्ताद्धं। अयस्येति। अयस्रे तु कर्णोभयतः स्थिते ये तयोः फलैक्यं फलमत्र तु तो॥ कर्णोभयतः स्थिते ये त्र्यस्रे तयोर्लंबगुणं भूम्यर्द्धमित्यादिना फले आनीय तदैक्यं यत्तदेवात्र वास्तवं फलं। अथ फलार्थं प्रागानीतस्य तस्यैव क्षेत्रस्य न्यासः
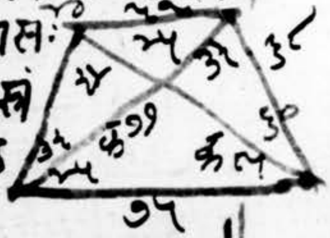
भूम्यर्द्धं ७७ लंबेन ६० गुणितं ४६२० छेदे नरहृतं २३१० जातं स्पष्टं प्रथमत्र्यस्रफलं २३१० पुनर्भूम्यर्द्धं ७७ लंबेन गुणं १८४८ छेदेनहृतं सज्जातं द्वितीयत्र्यस्रफलं ९२४ एवमनयोस्त्र्यस्रफलयोः २३१०। ९२४ रैक्यं जातं फलं ३२३४ छ
अथ समानलंबस्य चतुर्भुजक्षेत्रस्य कर्णानयनार्थं सूत्रं वृत्तद्वयेनाह॥ समानलंबस्येति आबाधयोनेति च॥ समानलंबस्य चतुर्भुजस्य मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिं॥ भूजौ भुजौ त्र्यस्रवदेव साध्यौ तस्यावधे लंबमितिं ततश्च॥ छ॥ आबाधयोना चतुरस्रभूमीस्तद्वर्गयोर्यस्तवगैक्यपदं श्रुतिस्स्यात्॥ समानलंबे लघुदोः कुयोगान्मुखान्यदोः संयुतिरल्पिका स्यात्॥ छ॥ तुल्यलंबस्य चतुर्भुजक्षेत्रस्य मुखोनां भूमिं प्रकल्प्य भुजौ च भुजौ प्रकल्प्य त्र्यस्रवदेव नामा त्रि

भुजे भुजयोर्योग इत्यादिनावधे लंबमाने च साध्ये॥ च परं तत्रचतुरस्रभूमिराबाधयोनास्तिय छेषं तद्वर्गस्य लंबवर्गस्य च यदैक्यं तन्मूलं श्रवणः स्यात्॥ तत्र नियामकमाह॥ समानलंबेति। यदा लघुभुजमुखयोगात्सकाशान्मुखान्यदोः संयुतिर्न मुखमहद्भुजसंयोगोल्पः स्यात्॥ तदैव परोन्ये तुल्यलंबत्वं न स्यादित्यर्थः॥ यथाह सूर्यः॥ विषम चतुर्भुजे मुखकोणाभ्यां भूमिपर्यंतं लंबरेखे कृत्वा तत्राद्यंतयोस्त्र्यस्रद्वयं भवति॥ एवं मुखानाया भूमौ कृतायां त्र्यस्रद्वयमेवावशिष्यते तयोरैक्ये एकं त्रिभुजं भवति॥ तत्र लंबं स एव॥ अथ लंबोभयतो ये मुखं ऊने त्र्यस्रद्वये भूम्यौ स्यातां मत्तास्य भुजे भुजयोर्योग इति प्रकारेणाबाधालंबाः साधिताः॥ तत्राद्यबाधा प्रथमत्र्यस्रस्य भूमिः सा चेच्चतुरस्रभूमेः शोध्यते तर्हि आद्यत्र्यस्रोनलंबाद्यग्रतः क्षेत्रमवशिष्यते। उप लंबायाहिक्षिणमूलपर्यंतं कर्णरेखां कृत्वा पुनस्त्र्यस्रमुत्पन्नं तत्राबाधोना भुर्भुजः 60
कोटिस्तद्वर्गयोर्वर्गपदं कर्णो भवतीत्यात उक्तं॥ आबाधयोनेत्यादि॥ अथ समानलंबेति। अत्र समानलंबत्वं असमानलंबत्वं च भूमेर्बहुत्वे नाल्पत्वेन च भवति यतो भूमेरल्पत्वे महद्भुजऊर्ध्वभागेन यदा संकुचितां प्राप्नोति तदा तेन भूमिरधो निःसार्यते॥ अतस्तत्रान्यो लंबः पूर्वलंबरपि को भवति। अथ यदा भूमिरधिका स्यात्तदा तया महद्भुजास्ति यत्नेन यो निःसार्यते ऽतस्तत्रान्यो लंबः पूर्वलंबसमत्वं भवति॥ एवं समानलंबे मुखेरधिकत्वे न लघुभुजायां भूम्यर्द्धं तपर्यंतम॥

121
2006

धिकः प्रदेशस्तथा मुखान्महद्भुजाग्रपर्यंतमल्पप्रदेशो भवति एतदन्यथात्वे समलंबत्वाभावः स्यादित्युप
पन्नं॥६७॥ अथातुल्यलंबक्षेत्रोदाहरणपूर्वकं समलंबोदाहरणं सार्द्धानुष्टुप्छंदसाह॥ द्विपंचाशन्मि
ति॥ अतुल्यलंबकमीति॥ कर्णौ तत्रापराविति वा॥ द्विपंचाशन्मितन्येकचत्वारिंशन्मितौ भुजौ मुखं तु
पंचविंशत्या तुल्यं षष्ट्या मही कीला॥ अतुल्यलंबकं क्षेत्रमिदं पूर्वैरुदाहृतं षट्पंचाशाऽत्र षष्टि
श्च नियते कर्णयोर्मिति॥ कर्णौ तत्रापरौ ब्रूहि समलंबे च तत्कृतिं॥ यथा द्विपंचाशन्मिते कल्पना
दिंशन्मितौ भुजौ भवतः तु पुनर्मुखं पंचविंशत्या तुल्यं षष्ट्या महि समा स्यात्॥ एवंविधमीदृक्षे
त्रं पूर्वविबुधैरतुल्यलंबं समुदितं अथ पुनस्तत्रैव षट्पंचाशा ५६ त्रिषष्टिश्च कर्णयोर्नियते
मिति मानेस्यातां॥ तत्रापरौ कर्णौ ब्रूहि समलंबे लंबन्यासः

अत्र सव्यभु
जाग्रे दक्षिणभुजमूलपर्यंतं कल्पितेयं हि भुजमानं ६३ अथा ३९ तद्दृष्टोत्र कर्णः
अथ संप्रकल्प्यः त्र्यस्रे तु कर्णौ भियत इत्यादिना तद्भुजयनयोर्येत्र्य स्रे चोत्पन्न
तयोः कर्ण एव भूमिः ६३ भुजौ च २५। ५२ अतस्त्रिभुजे भुजयो योगः इत्या
दिना आबाधादिशाद्यते भुजयोः २५। ५२ योगः ७७ तदंतरेण गुणितः २०७९ भुवा ६३ तः लब्धे
न ३३ द्विस्था भूः ६३ स्तनयुता ३०। ९६ दलिता सति जाते आबाधे १५। ४८ पुनर्भूः ६३ भुजौ च ३९। ६०
तयोर्योगः ९९ तयोरेवांतरं २१ गुणा २०७९ भुवा ६३ हृतः लब्धा ३३ द्विस्था भूरूनयुता दलिता ५०

त जाते आबाधे १५। ४८ (स्तनेन) ततीय त्र्यस्रे भु ५। भुजौ ५२। ६० तयोर्युतिः ११२ भुजांतरं ८ गुणा ८९६ भुवा ५६ लब्धं १६ अनेन १६ स्था
नद्वये भूः ५६ रूनाढ्या ४०। ७२ अर्द्धिता जाते आबाधे २०। ३६ एवं पुनरप्याबाधा २०। ३६ अथ लंबानयनं॥ स्वाबाधा तदाश्रितो भुजश्च ४८। ५२
अनयोः कृत्यं ३३०४। २७०४ तदंतरं ६०० अस्य मूलं जातो लंबः २० पुनराबाधा जौ १५। ४८ आबाधा दोष्णोः कृत्योरंतरं १२९६ अस्य मूलं
जातो द्वितीयो लंबः ३६ लंबयोरेकत्र न्यासः २०। ३६ अथापरः कर्णः साध्यते आबाधयोरल्पकुस्पयोर्यदिति एकदिक्स्थयोराबा
धयोरंतरं तु शून्यं वर्णादिस्वं स्वमित्युक्ते स्याद्गोपि स्वतद्युतस्य लंबैक्य ५६ वर्गस्य ३१३६ पदं लंबैक्यमेव ५६ अयमेवापरः कर्णः एवं
क्षेत्रदर्शनं अथवा षट्पंचाशा त्स्थाने सव्यभुजा दक्षिणमूलपर्यंतं कल्पितेष्ट कर्णो द्वात्रिंशत् ३२ भूमिस्तु

सैव ३२ भुजौ च ६०। ५२ अस्मात् प्राग्वद्द्वितीयकर्णः यथा भुजयोगः ११२ तदंतरं ८ गुणा ८९६ भुवा ३२ हृ
तः २८ द्विस्था भूरूनयुता ४। ६० दलिता जाते आबाधे २। ३० आबाधा तदाश्रितो भुजश्च ३०। ६०
अनयोः कृतिः ९००। ३६०० विवरस्य २७०० मूलभावात्करणीगतो यं लंबः २७०० अपरस्त्र्यस्रे
भुजौ च ३२। ३९। २५ एभ्यः त्रिभुजे भुजयोरित्यादिना जाते आबाधे तत एव २। ३० स्वाबाधाभुजौ २। २५ आभ्यां प्राग्वल्लंबो
मूलाभावात्करणीगतः ६२१ स्वाबाधाभुजौ ३०। ३९ आभ्यामपि लंबः ६२१ अन्योन्याबाधा भुजौ २। ५२ आभ्यां प्राग्वल्लं
बः २७०० एवं जातं खंड द्वयं करणीगतं २७००। ६२१ तथा न्यास तन्मूलेन भाव्यं अस्यासन्नमूलानयनार्थं मुपायः
वर्गेण महतेष्टेन हताच्छेदांशयोर्वधात् इति प्रोक्तः यथांशच्छेदौ २७०० अनयोर्विधेयमेव अयं महतेष्टेन पंचविंशति २५ व
र्गेण ६२५ हत १६८७५०० एतन्मूलं १२९९ गुणपदस्थ च्छेदहृते गुणः ६२५ अस्य पदेन २५ गुणितोयाच्छेदच्छेदः २५
अनयागुणपदस्थ च्छेदः २५ एतद्भक्तः १२९९ लब्धं रूपाणि ५१ शेषं २४/२५ एवं निकटपदं ५१ अथ द्वितीयस्यास्या
पि ६२१ प्राग्वन्निकटपदं २४ २३/२५ एवमनयोः करणीगतयोः २७००। ६२१ निकटपदयो २४/२५ न्यासः ५१ २४/२५ २४ २३/२५

अनयोः समछित्त्योरैक्यं ७१/५ छेदांशयोः शेषे हृते लब्धं रूपं १ रूपेषु ५ युतं ७ शेषांशाः द्वाविंशतिः २२ एवं सिद्धे योः कर्णो ७/२२/२५

स्थूलं तु यथा लंबवर्गो २७/२५ ९०० अनयोरैक्यं २५२२ अस्य पदं ५/१० अथ तदेव क्षेत्रं यदा समलंबं चेत्तदा मुखे कोन

मिं परिकल्प्य जातं अस्य मुखं २४ अनेन भूः ३० वियुता सती ५/१० जाता अस्मिन् क्षेत्रे भूः ३४ अत्रापि लंबार्थं त्रिभुजे भु

जयोः ५२।३९ रित्यादिना दोर्युगस्यान्तरं तरगुणः ११८३ भुवा ३४ हृतो भागो न गच्छति अतो भूः छेदः एवं स्थितः ११८३/३४ अनेन हि

स्याः भूः ३४ समछिदा नगेच्छेदंशावपरतो ११८ ७१५ ऊनयुता ३ ३४४ दलिता जाते आबाधे ५/१० ३४४/१० द्वाभ्यामपवर्त्ति

ते ३/५ ७१२ अथ लंबज्ञानार्थं आबाधाभुजौ ३ ३९/५ अनयोः समः कृत्यंतरं ३८०७५/२५ अस्य मूलाभावात् करणीगतं एव लं

बः ३८०७५ अथ द्वितीयलंबार्थं आबाधाभुजौ ७१२ २५ अत्रापि जातः करणीगतं एव लंबः ३८०७५/२५ पूर्वसमः आपि प्राग्वद्वि

र्णि मेहते ने नेछेत्यादि पंचविंशतिवर्गमित इति संप्रकल्प्य जातमिदं मासन्नमूलं क्षेत्रे दर्शनं च

॥ अथ पकर्णानयनार्थं माबाधयोरैक्यपदं भूमिरित्यादि चतुरस्रक्षेत्रे भूमि ५० इयमाबाधा

३/५ समछिदोना २९५ अस्या वर्गः तल्लंबवर्गैक्यपदं नाम साचलंबचेतस्य बौ इति ५/१ योर्वर्गो न ५/१

योरैक्यपदं कर्णः स्यात्यदादीनां पूर्वपरामर्शकत्वात् तच्छुन्ना बाधोनाचतुरस्रभूमिरित्यर्थः॥

अथ स्वत्रगणितसंगतिः आबाधोनचतुरस्रभूमिः २९७/५ वर्गः ८८२०९/२५ लंबवर्गः ३८०७५/२५ अनयोरैक्यं १२६२८४/२५ स्य

छेदभक्ते लब्धं कर्णवर्गः ५०४९ एवं द्वितीयपक्षेपि ज्ञानयनार्थं समछिराद्वेन हृदाबाधो

७१२/५ नाचतुरस्रभूमिः १२८/५ तद्वर्गः १६३८४/२५ लंबवर्गश्च ३८०७५/२५ अनयोरैक्यं ५४४०० छेदहृतं संजातो द्वि/२५ तीयकर्णश्च २५ गीः २१७६ एवं कर्णं २१ योर्वर्गौ ५०४९।२१७६ २१॥

यनयोरासन्नमूलानयनार्थं पंचविंशतिवर्गमितहरेण संप्रकल्प्य मासन्न जातं विकरं मुखं

अ ७/२० अन्यं पंचविंशतिवर्गमितहरेण संप्रकल्प्य जातो विकरमूलं द्वितीयकर्णस्य ४३।३९ अवयवस्यामाह समानेति। समानलंबे चतुरस्रे लघुभुज ३२ कु ६० योगार्ध [illegible] मुखं ७/२५ २९

म४ मुखः परसंयुतिः ॥ इत्यादि स्यात् भवति नेष्टे ब बाहुव्यपरो चकर्णौ भवितव्यौ। पिं इदामपि इत्यपि विषये

लेपि नियतव कर्णानयनं महता प्रयासेना विहितमित्याह ॥ कर्णाश्रितेति॥ अथ गुणनप्र

कारं वक्ति॥ कर्णाश्रितभुजघातैक्यमुभयथान्योन्यभाजितगुणयेत्॥ योगेन भुजप्र

तिभुजवधयोः कर्णौ पदे विषमे॥१९॥ कर्णयोराश्रितौ ये बाहू तद्घातौ अन्योन्यं तत्र तत्र ते

क्यमन्योन्यभाजितं कृत्वा भुजप्रतिभुजघातयोगेन गुणयेत्। तयोः पदे मूले वि

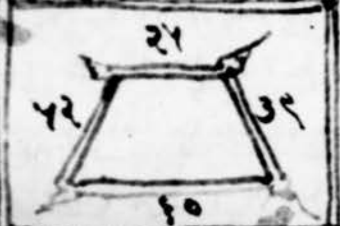

षमचतुरस्रे कर्णौ भवतः एतदुदाहरणोस्प्रष्टं दृष्टव्यं। यथा मानन

धेन्यासः वैकौ कर्णे पश्च भूलंबे स्वान्तरे स्यात्तदा श्रितभुजौ २५।५२

यन्यौ तयोर्घातः १३०० तथा तस्यैव कर्णस्याश्रितावपरे बाहू ६०।३२

यन्योर्वधः २२५० वधयोर्योगो १३०० २२५० रैक्यं ३५५० यद्येवं

द्वितीयकर्णे स्वांश्रिताःतदा श्रितभुजौ ३२।२५ यन्योर्वधः ८०५। तथा कर्णाश्रिता

वपरो बाहू ५२।६० यनयोर्वधः ३१२० वधयोरैक्यं ४०२५। एवं वधैक्ये ३५५० ४०

२५ एते परस्परं विभज्य न्यस्ते यथा भुजप्रतिभुजौ ३९।५२ अनन्तरौ ३२।५२ यनयोर्वधः

२०२२ तथा पूर्वपश्चिम ४०९५ ३५४० | ३५४० ४०९५ यो भुजप्रतिभुजोः २५।३० अनयोर्घातः १५०० एवं भु
जप्रतिभुजवधो [redacted] २०२८।१५०० अनयोर्योगेन ३५२८ पूर्वागतावंको ४०९५ ३५४० | ३५४० ४०९५ संगु
णितौ [redacted] १४४९७१७० | १२८४९२० कौ तत्र ३२५२३१३ स्यातां द्वयेभुजे गुणि
ते जाता कर्णी ३।५४ | ३५४० | ४०९५ एवमत्रोपपत्तिर्येन ने छेदनागुरुत्वापि यां घातय
वः लघुमार्गियोपाय दर्शनद्वारा कर्णानयने सूत्रं वृत्तद्वयमाह ॥ इष्टाभिष्टजास्येति ॥ छ ॥
बाहू वर्धयतीय ॥ छ ॥ इष्टाभिष्टजास्यद्वयबाहुकोट्योः परस्परं कर्णाहता भुजा इति ।
चतुर्भुजं यद्विषमं प्रकल्पितं श्रुति तु तत्रापि भुजद्वयाते रो ॥ छ ॥ बाहोर्वधः कोटिवु
धेन युक्तस्यात् एका श्रुतिः कोटिभुजावधौ वा ॥ इत्यत्र घोसस पिसध नेस्मिन् पूर्वैः
इष्टं यद्वहुल भाविभ ॥ छ ॥ इष्टाभिष्टं यथेच्छं कल्पितं यज्जात्यं तस्य द्वयं तस्य बाहुको
ट्योरपि यत्कर्णहताः इतासंतो भुजाः भवंति स्वेन प्रकारेण यैबाहवस्तैर्विषमं प्रकल्
ल्पितं तस्मिन् चतुःकोणेश्रवणरेखयोः सजं यात्रि भुजेषु द्वयं तस्मात् कर्णी स्तः ॥
इष्टप्र स्तानायमाह ॥ बाहोरिति प्रथमं भुजयोर्घतः कोटिवधेन युक्तः सन्नेका
श्रुतिः स्यात् कोटिवधेन युक्तः सैका त ॥ इत्यथ मर्थः ॥ माकल्पितेये जात्यस्रे तेनत्र यथा
भुजयोः परस्परगुणने कार्यं तद्परस्परकोटिवधेन युक्तस्य कर्णः स्यात् ॥ इष्टयान्यो
न्यकोटिभुजवधेक्यं द्वितीयश्रवणः एवमिति प्रकारेण तेन घोप्रकारेण सस पि

साधे पूर्वैराचार्यैर्गुरुत्वतं यत्न भाविभः इति वक्तृत्वा सोपहासमिति ॥ छ ॥ त्यान
जात्यस्रद्वयं 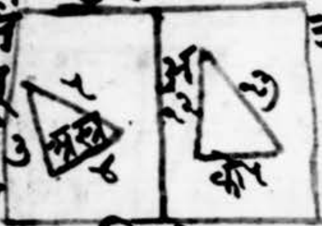 इष्टयोर्भयबाहुकोट्योः ३।३२। ४।५ परस्परकर्णाभ्यां
१३।५९ ताः संव योज्जाता भुजाः ।३९।२०।५२।२५ तत्र महति भुः ५० लघु
घुतन्मुसं स्तरो ४ बाहुः ३९।५२ ॥ एते भुजौ । विषमे चतुर्भुजं कल्पि
तमिदं क्षेत्रं चकर्णरेखा भवयेतो प्रत्यस्रेन तः तस्माद्कजात्य

द्वयाद्विकोणतः श्रुतिस्तः ॥ ज्ञावेवाह । बाहोर्वध इति । बाहू १२।४
वधः ४८ । कोटि ३।५ वधेन १५ युक्तः जातः एकः कर्णः ६३ स एव कोटि
भुजा ३।१२ वधः ३६ पुनः कोटिभुजौ ४।५ इतरेतरवधः २० एवं वधयोः ३६।२०
ऐक्यं ५६ जातो द्वितीयः कर्णः ५६ ॥ छ ॥ सूचिक्षेत्रमाह ॥ इष्टकं यत्स्यनावे । चित्रेणो
दाहरणं वस्तद्वयं क्षेत्रे इति ॥ नत खंड इतिचयस्तत्राश्रुतिः ॥ एकाखास्व धनैः समा
नि । पिगुणे रन्या यतस्तं बेबंकौ तुल्यो गोधाति । भिस्त पाजि नधने पीगाच्छ्वा लं बयोः
छ ॥ तस्तै खंडे क पयाधरेश्रवणायो योगाच्च जंबावधास्त तस्तु । यो निजमार्गव
द्भुजयो योगेन यास्या ततः सा । बाधं च दलंबकं च भुजयोः सुत्याग मारोचके
सर्वे गणि । तिकमच द्वयानितरां क्षेत्रे च दसो । सिसिचतः ॥ छ ॥ भोः गणित । तिकगणि
तकुशल तत्र तत्सं चमेव हि । यास्मि क्षेत्रे दसो । सिचतः कुत्रे साह ॥ पत्रे । तस्य से

127 / 2006
63

धः भुः २०० मुखं १२५ बाहू तस्य त्रिभिः २५० शरा निधा तौ मिः १९५ स्तुसो कर्णौ २०० । ३१५ लंबौ
१९२ । २२४ अथ सर्वमिति यदुक्तं तदाह । ये चतुरस्रे त्रि तत्र कर्णो लंबसंपाता दधःखंडे
युयुतस्यर्धः तथा श्रवणयोर्योगात् लंब लंबौ भवत । आबाधा … पंचक पप स्वमार्गेण
दूयो भुजौ तयोर्योगे नयासुचे संमानां च वहि ततः तस्यास्सूत्राः सकाशात् सा बा
ध[illegible]मा बाधया सहितं लंबं वदेस धः भुयजयोः मुखाद्यमरितन महे शेष भुजयो
र्वंधि साक्षाचितु भुजयोः समाः एव वहि ॥ निजमार्गे क्षेत्र मुखाधिसकाशदे रोतिर्यक्
पार्श्वं द्वि गत तयोर्भुजयोर्योगेन क्षेत्र शिरसि । निम्ना गत्यं यमखुति सोर्ध सू । चितस भि
धिपते मधि कोपरि ततनतुभिः ॥ उपसंक्र ॥ धस्तन भूमिरिति संस्था ॥ एवम
नन्यान्यासः … अन्य तक्म्पना बाहुस्या उदाहरणमंतरेण सूत्र संगति नाव
बुध्येते ति हेतो … दाहिन उदाहरणे न उद्देशको ऽभिमायंय । किं भूस्त मत्करणस्
२८० मा मार्या छ पेत्ता … ह ॥ लंबतः शहाश्रित बाह्वोरिति ॥ छ ॥ तत्संधार्द्धं स्वर निच ।
छ ॥ लंबतु ह … । श्रित बाह्वो मध्यसंख्यारव्यमरव्य लंब … स्या ॥ संभूताभूः
-धं पिंडसाधौ … यस्यारध रंखंडम ॥ १ ॥ तत्संधि द्विस्यः परलंबश्रव
णाहतपरस्य पिंडेन । भक्तो लंबयुसो योगास्या नामधःखंड ॥ २ ॥ लंब श्रुत हाश्रि
तबाहुश्रुतयोर्यन्मध्यमंतरं तदस्य संख्यास्व्यं संधि [illegible] । भिधानं यस्येत 53

सौबाधबाधे स धः अख्या ॥ भिनंसंस्थाया हौ हा वहा कया ॥ भिधास्मता ॥ अथ संख्या भूपि
इसे वहहा बाधा ॥ एवं यस्य लंबस्याधर खंडस्याख्या साधा निय मस्ति तत्संधेर्द्विस्य 129
कार्य्यः स्य च परलंबश्रवणहतः एकत्र परलंबगुणोपमे रे श्रवण … सर्धः उभयत्र य 2006
स्य रपिंडे न भक्तः सन् लंब श्रवण योगाद धः खंडस्यात ॥ अथोद्दिष्ट सूत्रावतारः यथा
लंब १२८ तद्दाश्रित भुज १२५ वर्गयो ३५७२३ । ३२०२५ यदं बाहुः स एव संधि संज्ञः ४२
अस्य लंबस्य सौबाधाबाधा ४२ अनया भूमिः ३०० रूना जातामहस्याबाधा २५२ तदेव
पिंडमभिधियते ॥ एवं द्वितीयलंबः कोटिः २२४ तदाश्रित बाहुः श्रुतिरूपः २६० अनयोर्व 64
र्गौ ५०१७६ । ६७६०० तरस्य १७४२४ पदं १३२ अनयोर्भेव संधिः १३२ आबाधापि च ॥ एत १३२
रै हीना भूः जातं द्वितीय पिंडं ७८ रहा बाधोपलक्षितं १६८ अथ साध्यपसेति ॥ आ
– घे लंबस्याधरखंडसाध्यते तः अघ लंब संधिरयं ४२ द्विस्यः क्रमेण परलंब श्रवण
भ्याः २२४ । २६० हतः १०७५२ । १२४८० स्यानद्वयेपि परस्य पिंडे ७८ न भक्तः लब्धं खं
डद्वयं तयोः लं बाधःखंड १३४ करणाधःखंड १६० एवमेव द्वितीय लंबस्य संधिः १३२
स्यानद्वये क्रमेण परलंब १९२ श्रवण भ्यां ३१५ हतः २४०४८ । ४१५८० भय यत्र पर
पिंडे २५२ न भक्तः सन् लब्धे खंडे तत्र लंबाधःखंड ९९ कर्णाध श्र १६५ अचोपपत्तिः ॥
।विषम चतुर्भुजे क्षेत्रे लंबयो बहिरा घंतयोस [illegible] स्व क्षेत्रे भवतः तत्र लंबः को

दि लंबा॥ अितो भुजश्च कर्णः तयोर्वर्गांतरपदं तस्यैव भुजः स्यात् स च लघ्वाबाधारूपस्त
स्यैव संधि रिति संज्ञा सुतरां ॥ अथ पतद्धूनाभूर्महत्याबाधा तस्याः पिंडमिति संज्ञा भिधानं सुतरां ॥
अथ लंबकर्णसंपातादधः खंडज्ञानाय तनार्थमनुपातः यदि परठमिते भुजे परलंबः
कोटिस्तदैष्टसंधिमिते भुजे का मिते॥२५।२।११९।१३२॥ अत्र परलंबगुणितस्य संधेः
परदैर्घ्यपिंडेन भागे हृते लंबाधःखंडमिता कोटिर्लभ्यते॥ अत्र लंबाग्रात् भूज्ञान
पर्यंतं कर्णः ॥ अस्ति तथा लंबमूलाद्भुजमूलपर्यंतं पिंडमाभ्यसेत भुजः लंबैकदेश कोटि
रा सेन हृपि अत्र सुमनं॥ अथोपपत्तिः पीठा मिते भुजे विशिष्टकर्णः कर्णस्तदैष्ट
संधिमिते किमिति से वा पिमाणव तु अस्य समुत्सनं॥ अथा च संध्यस पस था पिंडस्या
न्यादिगा नत्वासरस्या तेप द मितुप पन्नं॥ अथ चोक्तकर्णयोः संपातादधो लंब
पि १० गार्पं सूत्रं च मा र्यपाह॥ लंबा तौ॥ ॥ छ ॥ लंबौ भुजौ निजनिजपिंडविभक्तौ च
वंशौ स्तः॥ ताभ्यां प्राग्वत्तु योगाद्धंबकुखंडं च॥ छ ॥ लंबौ भुवा गुणितौ स्वस्व
पिंडेन भक्तौ संतौ वंशौ स्तः ताभ्यां वंशाभ्यां प्राग्वत्॥ अन्योन्यमूलाग्रगसूत्र
योगाद्वंशादिना कर्णयोर्योगात्संपातादधः लंबः कुखंडे च साध्ये॥ अत्रोदाहरणं
नईशायोमः॥ पयालंबौ ११९।२२४ भुवा ३०० गुणितौ ५६७००। ६७२०० क्रमात्सीताभ्यां
२५२।१८० हृतौ जातौ वंशौ २२५।४०० आभ्यां मन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगाद्दिस्मादि २२५।

नासाधनेयथोवे २२५।४०० वधः ९०००० वंशयोगेन ६२५ भक्तः लब्धं कर्णयोगाद
धोलंबः १४४ अथ भूखंडे यथा वंशौ २२५।४०० आभ्यां भुवा ३०० गुणितौ ६७५००
१२०००० स्वयोगेन ६२५ भक्तौ लब्धे कुखंडे १०८।१९२ अत्रोपपत्तिः॥ तत्र भुजयोरेव
वंशात्मपाषाकारेण परिणमः क्रियते तेन इष्टमनुपातः यदि पिंडमिते भुजे लंबः को
टिस्तदैष्टभूमिते का मिति २५२ ११९ ३०० तथा च १८० २२४ ३०० अत्र लंबौ भूघ्नौ नि
जनिजपिंडविभक्तौ लब्धौ वंशौ भवतस्ताभ्यां लंबानयनस्योपपत्तिस्तु प्रागेव अन्यो
न्यमूलाग्रसूत्रयोगादित्यत्र हीरोता सौ सुपूपन्नं॥ अथ सूचिलंबाबाधाभुजज्ञाना
यं करणसूत्रं श्लोकत्रयं ३ लंबहृतो निजनिजौ तौ समपररेसंधितौ॥२॥ सूचिलंब
घ्नभुजा वितिश्च॥३॥ लंबहृतौ निजनिजसंधिः परलंबगुणः समाख्यो स्यः॥ स
मपरसंध्योरैक्यं हारस्तेनोद्धृतौ तौ च॥ छ ॥ समपरसंधि भूघ्नौ सूच्याबाधे पृथ
क्स्यातां॥ हारहृतः परलंबः सूचिलंबो भवेन् घ्न॥ छ ॥ सूचिलंबघ्नभुजौ निजनि
जलंबोद्धृतौ भुजौ सूच्याः॥ एवं श्लेोक श्लोकस्यो स्तौ स्तौराशि क्रियते॥ छ ॥ एषामर्थः
निजः संधिः परलंबगुणितः स्वलंबहृतः स नसमाह्वयो भवति अथ समश्च पर
संधिश्च तयोरैक्यं हरसंज्ञकः॥ अथ तौ समपरसंधि भूघ्नौ कार्यौ ततस्तेन ह
रसंज्ञकेन हृतौ संतौ सूच्या आबाधे स्यातां॥ अथ मर्थः॥ समाख्यो भूघ्नागुणो

131
2006
65

तोऽह रेण हतः संभेका आबाधा स्यात्तथापरसंधिभूमो हारहृतो न्या आबाधा॥ अथ सू
चिलंब भूजो स्वस्वलंबाधतो संतो सूच्या भुजो स्यातां निजवलंद सत्र स्वाश्रितो लंब इत
पः॥ तैः स्फूत्तिमभीरेवं से भूभोऽ हस्वेर॥ शिनुपात॥ केयते॥ विदित क्षेत्रे कहेशतो वि
हितक्षेत्रां गमानियतं इसर्थः॥ अथोदाहरणं प्रदर्शयामः॥ न्यासः लंबः १२९ अस्य सं
धिः ५१२ परलंबेन २२४ गुणितः १०७५२ स्वलंबेन १२९ हृतः॥ निःशेषाभावादेकाविंश
त्यापवर्तितौ भाज्यहारौ ५१२/९ अयमेव समाहृयः अथापरसंधिश्च १३२ अयं परलं
बेनानेन १२९ गुणितः २८९४८ स्वाश्रितलंबेनानेन २२४ भक्तः २८९४८/२२४ अपवर्त्य विंश
त्यापवर्तितः जातो परः समारव्यः ८९१/८ अथ समपरसंधोरितेः अपर्वत २२४ मः ५१२ पर
श्र संधिश्च १३२/१ अनयोः समःच्छेदे ५१२/९ ११९८/९ जातो हारः ७००/९
अथ स्व मः ५१२/९ परसंधिश्च १३२/१ भुवो ३०० गुणिते नो ४३५०० ३१५०० हारे
ण ७००/९ भक्तो ९ क्रमाज्जाते १ अबाधे ४३५००/७०० ३१५००/७०० भ्यां
भुवापवर्तिते एवं सूच्या आबाधे ८४३३/७ ३४५६/७ ... अंत्पांशिने परः समारव्य प
८९१/८ परसंधिश्च ५१२ अनयोः समच्छेदे जातो हारः १२९५/८
अथ समपरसंधि ८९१/८ ४८/१ भुवा ३०० ... २५७३०० ... ४००पूर्वागते
हारेण १२९५/८ भक्तो जाते २१३८४००/१०२०० २२५२००/१२९५ ... स्वच्छेदेननभ्रुष्प 5

जो ६२४० ७०२०/७ एवं स्वच्छेद द्रशनमिदं न्वीर

तश्पतः आधस्थाने षट्... ३०० अत्र पंचसप्तत्या ७५ पवर्तितौ जाते आबाधे एव
३५६४/७ २८३३/७ अनयोर्योगे ५१०० हेऽछे १७ हृते भूमि ३०० लभ्यते अथ सूचिलंबा
र्थमाह परलंबे २२४ भुवा ३०० गुणितः ६७२०० हारेण १७०० [illegible]
भक्तः सूच्या भ्याश्रयापवर्त ३०५/७ अयं सूचिलंबः अन्यपार्श्वे
परलंब १२९ भू ३०० हारा २२७१/८ एवमागवम् ७/९ एवं लंबः सैन्यं पार्श्वे परलंबे
अपभुजो ९५१२३० सूचि ८ लंबेन ६०४/७ गुणितौ २७१३५० २५१२८० अत्रापि
स्वच्छेदेन भागो न गच्छति तिप्रलास्वलंब ८ भ्यां ८९/१ २२४ ७/९ ७/९ क्रमा
ल्लब्धौ जातौ स्वमार्गे सूत्र्याः च कुभुजोऽपपत्तिः॥ तत्र मध्य मसूचि
संपोतात् भूमिपर्यंतं यो लंबस्तस्मान्यतोऽपि आबाधातयोरंतो विधि यातेन धा
सर लंबेच भुजस्स्यात्तस्मादिसि एलंबः तन्मुखाहृदृश्नि भुजमस्लपर्यंतं यदंतरं स
एव तत्संधिः अपलंबयोरंतराले या भूमिस्तस्त्रातार्थमनुपातः॥ यदि निजलंबेना निज ना
मो~~तो तेतस्यैवर्गसंधि~~लः॥ मोले पुट्ठ॥ संधिलभ्यते तदिसलम्
भुजोपसाभितेन परलंबेन कि॥ मीतिं २२४॥ १३२॥ १२९ छ्या॥ १२९
हतं फलं २८९४८ प्रमाण २२४ भक्तं लब्धं रूपाणि १११ शेष ६४/२२४
मष्टाविंशत्यापवर्तितं ३/८ एवं जातं १११ ३/८ छेदघ्नो निसर्णांतं जातं मिफलं समा २२४

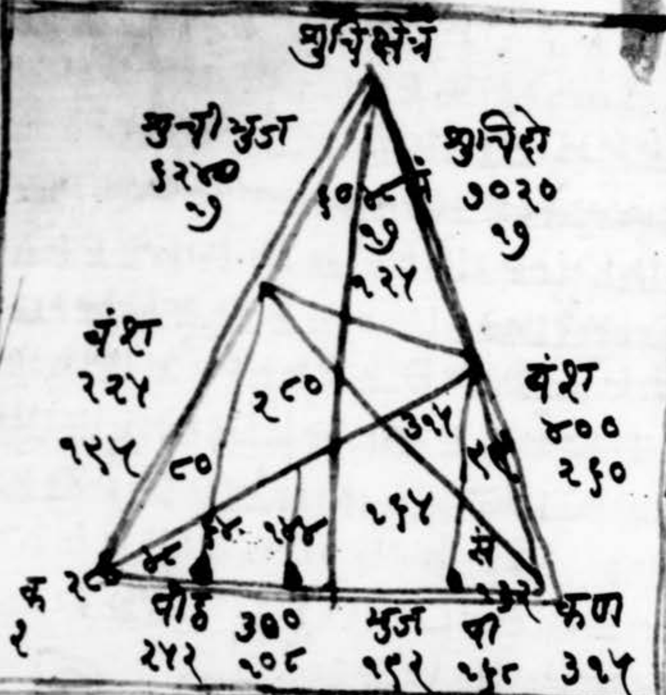

समसंधियोगेपरलंबोलंबस्ताहि भूमि
त्रपरलंबंतस्माच्चमग्रभूमिपर्यंतलंबस्यात
र्थमनुपातः यदि निजलंबेन निजाश्रितो भु

कृयतुल्य (८९१ / ८) अत्रयत्फलं (८९२ / ८) तेद्वयबोलंब
योरन्तरा लंतस्यैवसं (८) मसंतास्यत्वा
त्॥ एवंतस्मीनक्षेत्रे लंबाद्वयमतः समसंधिभु
पलाक्षितेद्वे आबाधे भवतः॥ पुनरनुपातः॥ य
दि समनसंध्योर्योगेन समसंधिमिते आबा
धे तदा भुमितेन। निष्टाबाधायोगेन। कोमिस
त्र (२७५ / ८) (८९१ / ८) (३०० / १) तथाच (३७५ / ८) (४८ / १) (३०० / १)
भू ध्या समसं
धि गुणितो समसंधियोगेन भाज्यो अतस्तरा
भूततस्मात् संधियोगस्यहारः तेसंताष्टता
तत्र फलेमाबाधे॥ अथहारहतरात्तत्र
लंबस्ताना र्थमनुपातः॥ यदि लंबोपलाक्षिते
(१२७५) १९२ ३००/२०० २२४ ३०० तो क्रमिस
(८) अथसू (८) चे भूजयोस्ताना
[redacted] ते तदा हि सू चे लंबे

नामिस र्थ १९।१२५ (९०४८ / १) २२४।२५० (३२८० / १) (४०५८ / १) नाग्वफल तेनसैसत्त्वग्रा भूम्यग्रपर्यंतभूजो
भवतत अथयोः (१०२० / १) गात्र तनभुजयोश्र १९५।२५०
तंरंपत्साख मार्गेव हिभवतोसुपपन्नं॥ अपो पसंहरन्नाह॥ एवाभि। निस्त्र
उपपार्तैक पनावसरे। नेदापतंच॥ अथवृत्तक्षेत्रेसूत्रवृत्तेनाह व्यासेभनंदाग्निति व्यासेभनंदाग्नि
हतेविभक्ते खबाणसूर्यैः परिधिस्तुसूक्ष्मः द्वाविंशतिघ्नेविहृतेथशैलैः स्थूलोथवास्याद्व्यवहारयो
ग्यः ॥ वृत्तक्षेत्रस्यव्यासोविस्तारस्तस्मिन्भनंदाग्नि ३९२७ गुणे खबाणसूर्यैः १२५० भक्ते सूक्ष्मः
सूक्ष्मसाधनोपयोगिपरिधिस्यात् अथान्यप्रकारमाह तस्मिन्नेवव्यासे द्वाविंशतिगुणितेस
प्तभिर्भक्ते सति स्थूलः परिधिः सचव्यवहारयोग्यः अल्पश्रमसाध्यत्वादत्यांतरत्वाग्रतन्निकट एव
परंतदपेक्षयाकिंचित्स्थूलः इत्यर्थः उदाहरणंवृत्तमाह ॥ विष्कंभइति विष्कंभोविस्तारोन्य
त्स्पष्टं॥ विष्कंभमानंकिलसप्तयत्रतत्रप्रमाणंपरिधेः प्रचक्ष्व द्वाविंशतिर्यत्परिधिप्रमाणंतद्व्या
समाख्याहिसखेविचित्य॥ ॥ न्यासः (७) अत्रव्यासः ७ भनंदाग्निभि ३९२७ हतः २७४८९
खबाणसूर्यै १२५० भक्तः फलंसूक्ष्मंपरिधिरयंवा २१ (२२३९ / १२५०) स (७) व्यासद्वाविंशतिघ्नः १५४ शैलैः ७
भक्तः लब्धंपरिधिमानंस्थूलं २२ भनंदाग्नीतिगुणभाजके च खबाणसूर्येतिभाजके चवस्वत्याष्ट
भि ३९२८ रपवर्त्यजातौगुणभाजकौ ३१ ति न चाक्किंचिदपवर्तमाववशिष्टमतस्थूलमित्युक्तं अथगुण
कहारयोर्विपर्यासेकृते परिधेः सकाशाद्व्यासोपिज्ञायते अत्रोपपत्तिः तत्रप्रथमंवृत्तक्षे

135 / 2006
67

नोदाहरणमाचार्यैर्भूपरिधिरेवकल्पितस्तेन व्यासपरिध्यनुपातेन्यायः परिधिर्ज्ञप्त एवं पथोक्तं श्री
रोमणौ ज्ञो क्रोशो योजनमस्मया कुपरिधिः सप्रांगनदाध्वय ४९६७ स्तद्व्यासः कुभुजंगसायकभू
व पथप्रोच्यते योजन इति भूपरिधिर्योजनात्मकः ४९६७ स्तद्व्यासश्च १५८१ अथानुपातः यद्यने
न व्यासेनायं परिधिस्तस्तदिष्टेन किमिति अनुपाते गुणकभाजकयोर्गुरुत्वात्सुखार्थमासहतायां
सोभवितेतिबुद्ध्याचार्येणोक्तो लघुर्व्यासः १२५० रूमः अथानुपातः यदि भूव्यासेन भूपरिधिर्लभ्य
ने ते तदा उक्तेष्टकल्पितेन किमिति ५८१।४९६७।१२५० अत्र कुपरिधिरूढिष्टव्यासेन गुणः ६२०८७५० भक्ता
श्चैनाप्तमिष्टव्यासस्य परिधिर्भिन्नं हारस्य ३९२७ नदवयवस्तु १५ अस्याल्पातस्त्वात्यक्तः एवं जातावि
ष्टव्यासपरिधि १२५०।३९२७ अथानुपात यद्यस्य व्यासस्यायं परिधिस्तदेष्टस्य व्यासस्य क इति १२५०
३९२७ ३९२७।१ व्यासे भनं तागिहते खबाणसूर्यैराप्त इष्टपरिधिर्लभ्यते अथ द्वाविंशतिघ्न इति श्लोकस्य व्याहु
रमात्रोपयोगियद्यत्र घुपायेन स्थूलपरिधेरानयनार्थमाचार्येण भूव्यासपरिध्योः १५८१।४९६७ किं
चिदूनेन षड्गुणाधिकशतद्वयेन २२६ अपवर्तः कृतस्तत्र गुणकस्थाने द्वाविंशतिरुत्पन्ना २२ हारस्था
ने सप्तो वेत्यत उक्तं द्वाविंशतिघ्न इति ७ अथ वृत्तक्षेत्रे गोलादिफलानयनार्थं सूत्रं वृत्तेनाह वृत्तक्षे
त्रेति वृत्तक्षेत्रे परिधिगुणितव्यासपादः फलं तत्क्षुण्णो वेदैरुपरि परितः कंदुकस्येव जालं गोलस्ये
वं तदपि च फलं पृष्ठजं व्याससनिघ्नं षड्भिर्भक्तं भवति नियतं गोलगर्भे घनाख्यं ७ विस्तारस्य चतुर्था
शः परिनागुणितः सन् वृत्तक्षेत्रांतःक्षेत्रफलं भवति अन्यत्स्पष्टं उदाहरणं यथा रहिति य[illegible] ६१

स्तुरगैर्मितः किलफलं क्षेत्रे समे तत्र किं व्यासः सप्तमितश्च यस्य सुमते गोलस्य तस्यापि किं पृष्ठे कंदुकजाल
सन्निभफलं तस्यैव गोलस्य किं मध्ये ब्रूहि घनं फलं च विमलं चेद्वेत्सि लीलावति यद्व्यासस्तुर
गैर्मितः तत्र समे क्षेत्रे फलं ब्रूहि समपदं गोलनिवारणाय तेन वृत्तक्षेत्रमित्यर्थः चपरं भोः सुमते य ¹³¹⁷⁄₂₀₀₆
व्यासः सप्तमितः तस्य पृष्ठे कंदुकजालवत्फलं किं स्यात्तद्ब्रूहि अथ तस्यैव गोलस्यैव मध्ये घनं
फलं कथयेति त्रैराशिकं एवं व्यासः ७ व्यासः १ अस्य पादः २ तथा सूक्ष्मपरिधि २१ १२३९/१२५० इदं छेद तेजातं क्षे
घरूपेत्यादिना सवर्णित ॥ २७४८९/१२५० तेजातस्मी व्यासस्य पादेन गुणिते १९२४२३/५००० छेद हृत् तेजातं क्षे
त्रफलं ३८ अथ गोलफल ज्ञानार्थं तत्क्षुण्णमित्याह तत्र १९२४२३/५००० तत्फलं १९२४२३/५००० चतुर्भि
र्हतं २४२३/५००० ७६९६९२ छेदेन ५००० भक्ते लब्धं रूपाणि १५३ शेषस्य ४६९२/५००० चतुर्भि रपवर्त्ति
तं जातं गोलोपरिफलं १५३ परितः कंदुकजालमितफलं स्यात् गोले गर्भे घनफलमाहात
र्थं विशिष्टस्य पृष्ठजफलस्य ११९३/१२५० व्यासः १९२४२३/१२५० एतद्व्यासेन १ हतं १३४६९६१ एतत्षड्भिर्भक्ते
मित्यषड्भि छेद एव गुणितः तथा कृते १३४६९६१/७५०० छेदहृते लब्धं १७९ शेषं ४५६१/७५०० त्रिभिरपव
र्त्य तैकवन्यस्तं १७९ १५२० /२५०० ॥ अथ प्रकारांतरेण फलानयनार्थं सूत्रं व्यासस्येति ॥ १
व्यासस्य वर्गे भनवाग्निनिघ्ने सूक्ष्मं फलं पंचसहस्रभक्ते रुद्राहते शक्रहृते थवा स्या
स्थूलं फलं तद्व्यवहारयोग्यं । व्यासस्य वर्गे भनवाग्नि ३९२७ हते पंचसहस्रभक्ते व्यवहारयोग्यं

सति सूक्ष्मं फलं भवतीति प्रकारांतरेण तस्मिन्नेव व्यासवर्गे एकादशगुणे चतुर्दशभक्ते व्यवहारयो
ग्यं स्थूलं फलं भवति उदाहरणं यथा व्यासस्य ७ वर्गः ४९ भनंदाग्नि ३९२७ गुणः १९२४२३ पंचसहस्रे
ण लब्धं सूक्ष्मफलं देवेषः ३८ अथ स्थूलं रुद्रेति व्यासः ७ स्य वर्गः ४९ रुद्राहतः ११ नः ५३९ शक्रोर्भक्ते
लब्धं ३८ शेषं तगैरपव २४२३/५००० र्त्यक्रमेणान्यस्तं ३८ इदं पूर्वापेक्षया किंचित्स्थूलं व्यावहारिकं अत्रो
पपत्तिः पूर्वं व्यासो भनंदाग्निहतः तथा खबाणसूर्यैर्भक्तः सन्परिधिर्जात आसीत् इदानीं स एव
परिधिः फलानयनार्थं व्यासपादेन गुणनीयः इति प्राप्तं तथा च परिधावंशस्थाने व्यासहता भ
नंदाग्नयः संति तथा च छेदस्थाने खबाणसूर्याः संति व्यासपादांशस्थाने व्यासोऽस्ति छेदस्थाने चत्वा
रः एवमंशाहतिश्छेदवधेन भक्ते व्यादिना व्यासगुणिता भनंदाग्नयः पश्चात्पुनर्व्यासेन गुण्यंते तद्धरे पंच
सहस्राणि भवंति अतो व्यासवर्गः प्राग्भनंदाग्नयः पंचशहस्रैर्भज्यंते अथ रुद्राहतेति तत्र व्यासव
र्गो भाज्यस्तथा भनंदाग्नयो गुणकः तथा पंचशहस्राणि भाजकः अथ लाघवार्थं गुणकभाजकयो
सप्तपंचाशदधिकेन शतत्रयेण ३५७ अपवर्तने कृते गुणकस्थाने रुद्राः भाजकस्थाने चतुर्दश १४
अतश्चतुर्दशहृते शक्रहृतेति स्थूलं फलं यतो भाजकस्यापवर्तनेन शेषो न गतम्नीत्युपपन्नं ॥
अथ प्रकारांतरेण घनानयनार्थं सूत्रं वृत्तार्द्धं घनितं नेमीति घनितव्यासदलं निजैकविंशां
शयुग्गोलफलं घनं स्यात् घनितस्य व्यासस्य दलं निजैकविंशांशेन युक्तं गोलफलं भवतीत्यर्थः

व्यास ७ घनितः ३४३ अस्य दलं ३४३/२ निजैकविंशांशेन ३४३/४२ समन्वितं ७२०३/४२ हारेण लब्धं
१७९ शेषं २८ चतुर्दशभिरपवर्तितं २/३ एवं जातं स्थूलं घनफलं १७९ २/३ अत्रोपपत्तिः पूर्वं सूत्रे व्यास
वर्ग एकादशहृतश्चतुर्दशहृतः सन् स्थूलगोलपृष्ठजफलमासीत् तस्य व्यासस्य षडंशेन घ
नफलं भवति एवं व्यासवर्गो व्यासनिघ्नः सन् व्यासघनो जातः अथ पूर्वं चतुर्दशमितो हर आसी
दिदानीं षड्भिस्तस्य वधश्चतुरशीतिमितो भवति एवं व्यासघनहरयोश्चतुर्भिरपवर्तने कृते
हरस्थाने एकविंशतिर्व्यासघनस्याधः एकादशा क्रियते इत्युपपन्नं ॥ अथ वृत्ते शरज्या व्यासप्रमाणं साधयितुमाह ज्या
व्यासेति ॥ तथा व्यासाच्छरोनादिति च ज्याव्यासयोगांतरघातमूलं व्यासस्तदूनो दलितः शरः स्या
त् व्यासाच्छरोनाच्छरसंगुणाच्च मूलं द्विनिघ्नं भवतीह जीवा जीवार्द्धवर्गे शरभक्ते युक्ते व्यासप्र
माणं प्रवदंति वृत्ते ॥ ज्या च व्यासश्च ज्याव्यासौ तयोर्योगांतरस्य मूलं यत्तेनोनो व्यासो दलित
तः सन् शरो भवति अथ व्यासशरयोर्ज्ञाने जीवाज्ञानार्थमाह व्यासादिति प्रोक्तो व्यासाच्छरे
ण हीनीताच्छरसंगुणाच्च यद्द्विनिघ्नं स जीवा स्यात् अथ शरजीवाज्ञाने व्यासार्थमाह जीवा
र्द्धेति जीवार्द्धवर्गे शरेण भक्ते पुनः शरेण युक्ते सति बुधाः वृत्ते व्यासप्रमाणं कथयंति अत्र परिभाषा
यथोक्तमस्माभिः सिद्धांतशिरोमण्युदाहरणे जीवा गुणः सिंजिनिमौर्विका स्यात्कोदंडचापे धनुरा
ते धनुश्चेति बाणः शरो मार्गणकांडके शवः इत्याद्याऊह्या अत्रोदाहरणमनुष्टुभाह दशविस्तृती

तिस्पष्टं दत्त्वा विस्तृतिवृत्तांतर्यत्र ज्याषण्मीतास्रदेवीनी तत्रेष्टं वृत्तव्यासाणाच्चापांज्याबाणाभ्यां चविसृतिं
६ व्यासः १० ज्या ६ ज्याव्यासयोर्योगांतरे १६।४ योर्घातः ६४ अस्य मूलेन ८ व्यास १० ऊनः २ दलितो जातः
शरः १ जीवार्थमाह व्यासः १० शरोनः ९ शरेण गुणितः अस्मान्मूलं त्रिघ्नं द्विघ्नं जाता जीवा ६ जीवार्द्धवर्गः
९ शरभक्तः ९ शरयुक्तः १० जातो व्यासः १० अत्रोपपत्तिः समायां भूमावभिष्टकर्कटेन वृत्तं
विलिख्य तत्केंद्रोपरित ऊर्ध्वाधो व्यासरेखां कुर्यात् ततो वृत्तपरिधावभीष्टदेशे चिन्हयोस्तयो
र्मध्ये वृत्तांतर्व्यासरेखोपरितः याति यत्र षासा ज्यातत्र ज्यायाअधः परिधिखंडं तच्चापं तथा।
ज्याचापयोर्मध्ये यद्व्यासखंडं स शरः दर्शनार्थं वृत्तस्य व्यासः एवमत्र शरो ज्ञातः त
स्य ज्ञानार्थं वृत्तांतस्थ्यस्रक्षेत्रमुत्पादितं तत्र ज्या भुजः जीवार्धात् वृत्तकेंद्रोपरितः परिधि
पर्यंतं यत्सूत्रं सा कोटिः व्यासोर्ध्वाधरखंडांतरमिता सैव प्रथमं साध्यते। तथा च दोः
कर्णरूपयोर्ज्याव्यासयोर्वर्गांतरपदं कोटिः एवं तयोर्योगांतरघातोपि वर्गांतरं भवति तथा व्या
सखंडयोर्योगो व्यास एव अथ योगांतरेण नयतो छिंतस्तु इति संक्रमणविधौ प्राप्ते लघुखंडस्यै
व प्रयोजनादंतरेण व्यासः ऊनः कृतस्ततो दलितः शरः शरः स्यात् अत उक्तं ज्याव्यासयोगांतरघात
मूलं मीति व्यासादिति ॥ जीवाज्ञानार्थं तत्रैव्यास्य प्रसन्न मुत्पन्नं तत्र शरोनं व्यासार्द्धं कोटिः व्या
सार्द्धं च कर्णः तयोर्वर्गांतरपदं जीवार्द्धं तद्द्विगुणं स्वव्यासस्येति अथ जीवार्द्धेति प्रथमं कोटिवर्गोत्स्प

रं जीवार्द्धमागतमथ द्विनोनितस्य कोटिकर्णयोर्वर्गांतरं तस्मिन् शरभक्ते युते सति व्यासप्रमाणं भवतीत्युपपन्नं॥ ६॥
इदानीं वृत्तक्षेत्रे त्र्यस्रसमुद्भूतानां त्र्यस्रादीनां भुजानयनार्थं सत्रमनुष्टुब्भत्रयमाह॥ त्रिघ्नं केति॥ बाणेत्विति
खखखाभ्रेति च॥ त्रिघ्नं कामिनभश्चांद्रैः त्रिबाणाष्टयुगाष्टभिः वेदाग्निपंचखाश्वैश्च खखखाभ्राभ्ररसैः क
मात्॥ १०॥ बाणेषुनखबाणैश्च द्विद्विनंदेषुसागरैः॥ कुरामदशवेदैश्च वृत्तव्यासे समाहते॥ ६॥ खखखाभ्रार्कसं
भक्ते लभ्यंते क्रमशो भुजाः॥ वृत्तांतस्त्र्यस्रपूर्वाणां नवास्रांतं पृथक् पृथक्॥ ६॥ अथ त्रिघ्नं केत्यादयो येका
स्तैरंकैर्वृत्तस्य यो व्यासः स च गुणनीयः तथा खखखाभ्रार्कैः १२०००० र्विभाजनीयः यानि लब्धानि त्र्यस्रादि
नवास्रांतानां त्र्यस्रचतुरस्रपंचास्रसप्तास्राष्टास्रनवास्राणां भुजाः स्युः अयमर्थः॥ वृत्तांतस्त्र्यस्रे चेत्त्रिघ्नं
कामिनभश्चांद्रैः १०३९२३ अमीसंगुण्य खखखाभ्रार्कैर्भजितफलं त्र्यस्रे भुजाः यदा चतुरस्रं चेत्तदा त्रि
बाणाष्टयुगाष्टभिः ८४८५३ गुणनं हारस्तु सर्वत्र स एव पंचकोणं चेद्वेदाग्निपंचखाश्वैः ७०५३४ षडस्रे
खखखाभ्ररसैः ६०००००पासं संगुण्य सप्तकोणं चेत्तदा बाणेषुनखबाणैः ५२०५५ व्यासं संगुण्य यदा
ष्टास्रं चेद्द्विद्विनंदेषुसागरैः ४५९२२ व्यासं संगुण्य नवकोणं चेत्तदा कुरामदशवेदैः ४१०३१ व्यासं संगुण्य
खखखाभ्रार्कैः १२०००० भक्ते क्रमशो वृत्तांतस्त्र्यस्रादिभुजाः लभ्यंते॥ ६॥ यथोदाहरणं॥ २॥ सहस्रद्वितयव्यास
मिति स्पष्टोर्थः॥ सहस्रद्वितयव्यासं यद्वृत्तं तस्य मध्यतः॥ समत्र्यस्रादिकानां मे भुजान्वद पृथक् पृथक्॥ ६॥
व्यासः २००० अनेन त्रिघ्नगुणकान् त्र्यस्रादीनां भुजगुणकान् संगुण्य व्यासः २०७८४६००।१६९७०६०००।१४
१०६८०००।१२००००००।१०४११००००।९१८४४०००।८२०६२००० खखखाभ्रार्कैर्विभाज्य लब्धाः।

क्रमेणाश्रस्त्रादीनां भुजाः ५।३२१४१४।१२५।१०००।८६७।६५५।६९३ तथाङ्गेषाणि ६०००।२६०००।३८०००।५००००।४००००।१०२००० एतानि हरहितानि क्रमेणैतैः २०००।२०००।४००००।१००००।१४०००।६००० रूपवर्जितानि जाताः सावयवा भुजाः ५।३२ १४१४ १००० ८६७ ६५५
६९३ एषां स्वर्णनाय पूर्ववृत्तमध्ये त्र्यस्त्रादिक्षेत्राण्यालिख्य प्रति ३० १३ ०० २२ ७
२० निरूप्यादि तत्र्यासेनोपपत्तिः तत्र यानि वृत्तान्तस्त्र्यस्त्रादीनि कल्प्यन्ते तेषां चापानि मीयन्ते तेषां ज्या ते मा नि
यतद्भुजा भवंति। यथा वृत्तं पादिधा त्रिभिर्भक्ते त्र्यस्त्रस्य चापं स्यात् तथा च तुर्भिर्भक्ते चतुरस्त्रचापं एवं पं
चास्त्रादीनां पंचादिभक्ते चापानि। एवं चापेषु सिद्धेषु चापोनत्रिघ्न परिधिः प्रथमाह्वयः त्र्यस्त्रादिप्यादिवक्ष्यमा
णप्रकारेण तेषां ज्याः साध्यास्ता एव तद्भुजाः स्युरिति प्राप्तं अथ लाघवार्थमाचार्येण लोकवृत्तं कल्पितं तत्रा
पुनद्वादशशकोन्मितो व्यासः कल्पितः १२०००० अस्योक्तवत्परिधिः ३७६९९२ अस्मात् क्रमेण त्र्यस्त्रादीनां चा
पानि १२५६६४।९४२४८।७५३९८।६२८३२।५३८५६।४७१२४।४१८८८ अथ प्रथमचापस्य जीवानयनप्र
कारः चापोनत्रिघ्नपरिधिः ३७४८२८८०।९९२ अयं प्रथमाह्वयः अथ परिधिवर्गस्य १४२११२२९६८०५४ चतुर्थ
श ३५५३०७४२०१३ पंचाहतः १७७६५३७१००८० अद्येन ३७५८२८८०१७९२ ऊनो जातो भाजकः १४५०७०८२८२
८८ अथ चतुर्गुणितव्यासेन ४८०००० गुणितं प्रथमाह्वं १४१४९७८३२५०१६०००० पूर्वागतभाजकेन भ
क्तं लब्धा प्रथमचापस्य जीवा त्रिभक्तेन अष्टोत्तरमिता १०३९२३ एवमेव चतुरस्त्रे ८४८५३ पंचा
स्त्रे ७०५३४ षडस्त्रे ६०००० समकोणे ५२०५५ अष्टास्त्रे ४५९२२ नवास्त्रे ४१०३१ एतत्तेषां भुजाः। अत्रानुप

न: यदि द्वादशशांशुनमिते व्यासे एतावंतस्त्र्यस्त्रादीनां भुजास्तदा इष्टव्यासे किं यतः स्युर् अत्रत्पात्भुजं
जैरिष्टव्यासे गुणिते खखखाग्नयर्कैः भक्ते इष्टवृत्ते त्र्यस्त्रादीनां भुजाः भवंतीत्युपपन्नं। एवमीष्टव्या
से त्र्यपनयोत्पत्पि जीवास्ति भवतीति॥ ७॥ अथ भीष्टधनुः खंडात्सुघुप्रक्रियास्थूलजीवानयनार्थमाह। चापो
ननिघ्नेति॥ चापोनत्रिघ्नपरिधिः प्रथमाह्वयः स्यात् पंचाहतः परिधिवर्गचतुर्थभागः। आद्योनितेन खलु
तेन भजेच्चतुर्घ्नव्यासाहतं प्रथममाप्तमिह ज्यका स्यात्॥ चापोनाभीष्टधनुः खंडेन माशुनितस्त्रचतुर्थे
नैव निघ्न एवाद्यशोषः परिधिः स प्रथमसंज्ञकः स्यात् तमतः स्थापयेत् अथानंतरं परिधिवर्ग चतुर्थ
भागः पंचाहतस्त्र आद्योनितः भाजको भवति अनेन भुजके नप्यौ चतुर्गुणंव्यासाहतं प्रथमं भजेत् यत्रुब्धं
पंचगुण सा जीवा स्यात् अयमर्थः परिधिवर्गचतुर्थांशः आद्योनितश्च भाजको भवेत् तथाद्यः प्रथमाह्वयः स
एवाद्यः स चतुर्गुणव्यासेनाहतः सन् भाज्यः स्यात् अत्र यल्लब्धं सा स्थूलजीवा व्यवहारयोग्या स्यात्
इति उदाहरणं। अष्टादशांशोनेति। अष्टादशांशोन वृत्तेः समानमेकादिनिघ्नेन च यत्र चापं पृथक् पृथक् तत्र वद
भुजिवा खार्कैर्मितं व्यासदलं च यत्र॥ ७॥ एकादिगुणितेन वृत्तेः परिधेरष्टादशांशेन समानं यत्र वृत्तेक्षेत्रे॥ चापं पृ
थगस्ति तत्र पृथक् शीघ्रं जीवा वद। अयमर्थः यत्र नाम वृत्तक्षेत्रे वृत्तेः नाम परिधेरष्टादशांशा एकादिनवां
तैः पृथग्गुणिताः सन्तः चापं धनुर्भवति चापमिति ज्ञातावेकवाच्यं तेषां धनुषां पृथक् जीवा वदेत्यर्थः॥ अथय
त्र वृत्ते खार्कैः १२० मितं व्यासदलं चास्ति व्यासदलं द्विघ्नं व्यासो भवतीत्यर्थः॥ व्यासः व्यासः २४० व्यासार्द्धं १२०
भत्रोक्तव्यासेन नन्दाग्निहतेद्वति परिध्यापनं। व्यासः २४० भनंदाग्निहतः ९४२४८० खबाणार्कैः १२५०

कः लब्धः परि: ७५४ अस्याष्टांशतुल्यांशाः ९ इमं एकानवांशैः १।२।३।४।५।६।७।८।९ पृथक् संगुण्य क्रमेण जाता
नि धनूंषि ४२।८४।१२६।१६८।२१०।२५२।२९४।३३६।३७८ अथवा परिधेः ७५४ दशांशांशेन ७५ सपरिधिः ७५४
धनूंषि वा एवं व्यासः परिधिः १८ चापानि १।२।३।४।५।६।७।८।९ अथ परिधिः १८ राशचापेन १ न निघ्नः
१७ जातः प्रथमाख्यः १७ अथ परिधिः १८ वर्ग ३२४ चतुर्थांशः ८१ पंचघ्न ४०५ आद्यो भाः सन्न जातो भाजकः ३८
व्यासः २४० श्चतुर्गुणः ९६० अनेन प्रथमो हतः जातो भाज्यः १६३२० इमं पूर्वागत भाजके ३८८ न भक्ता लब्धा
प्रथमचापे जीवा ४२ एवं द्वितीय चापे २ न निघ्न परिधि जात आद्यः ३२ परिधिवर्ग चतुर्थभागः ८१ पंचाहतः
४०५ अयं आद्यो नोहारः ३७३ चतुर्घ्न व्यासः ९६० हत आद्यो जातो भाज्यः ३०७२० अयं पूर्वागत भाजके
न ३७३ भक्त जाता द्वितीय चापे जीवा ८२ शेषं स्वल्पान्तरत्वात् त्यक्तं एवमन्येष्वपि रीतिर्यादि नवांशेषु धनुःषु जी
वाः साध्यास्तास्ताः क्रमेणान्यस्ताः ४२।८२।१२०।१५४।१८४।२०८।२२६।२३५।२४० एवमेवाभ्यां परिधिः ७५४ प्रथ
म चापाभ्यां ४२ जीवासैव ४२ शेषं स्वल्पान्तरत्वान्न्यस्तं अत्रोपपत्तिः। तत्र वृत्ते व्यास रेखापां वृत्तापांच न स्याचि
भागद्वय भवति तत्रोद्दिष्टं यत्परिधिखंडं तत्र्यापं मभिष्टपरिध्यर्द्धात् चापे शोधिते सति चापोन परिध्यर्द्धं भव
शेषस्यात्राथ चापोनपरिध्यर्द्धस्य तथाद्वितीय परिध्यर्द्धस्य च वर्गयोगवियोगाभ्यां मभिष्ट जीवास्सा
ध्यते यथा यो वक्ष्यमाणोनुपाते चतुर्गुण व्यासमीतायाजीवातस्याश्चापघ्न कवर्गयोगतुल्यं भवति तथानु
पाते यदि चापोनपरिध्यर्द्धस्य च चतुर्गुण वर्गयोग मीतेन धनुषा चतुर्गुण व्यासमीताजीवा लभ्यते तदैतयो
र्वर्गान्तर मीतेनाकि मीत्यत्रेच्छा प्रमाणे योर्गुणक भाजकयोरानयनार्थं [illegible] प्रकारान्तरं दर्शनं यथाचा

पोनतिघ्न परिधिस्तु चापोनपरिध्यर्द्धस्य च वर्गान्तरं भवति तस्य प्रथमहती संज्ञा कृता अथ तयोर्वर्गयोग
आनियते तत्र परिधिवर्ग चतुर्थभागो हि परिध्यर्द्धवर्गो भवति स पंचाहतः स त्वाद्घ्रियुतः परिधिवर्गस्तस्मा
त्प्रथमोपलक्षितेवर्गान्तरे शोधिते सति परिध्यर्द्ध वर्गान्तरयोरन्तरेण परिधिवर्गयोजितस्मात् स एव वर्गयो
गः प्रमाणत्वेन ज्ञातः अथ चतुर्गुणव्यासो हि वर्गान्तरोपलक्षितयेच्छया गुणितः प्रमाणेन भक्तो लब्धमभिष्ट
जीवा स्यात् यथात्र लघु कृते तत्र परिधिः पूर्वागतोयं १८ व्यासः ५ तत्रेदं धनुः ३ चापोनस्य परिध्यर्द्धस्य च मा
नः ३।९ अनयोर्वर्गयोगो वर्गान्तरं च ९०।७२ वर्गयोश्चतुर्भिर्गुणितः ३६० अयं वर्गान्तरोनः सन्न जातं प्रमाणं २८८ अ
थ वर्गान्तरं ७२ चतुर्गुणव्यासेन २० गुणितं १४४० प्रमाणेन २८८ भक्तं जीवा ५ अथ चापोननिघ्न परिधिः १८ यथाचा
पोनोनेन ३ परिधिः १८ रूनः १५ चापेन निघ्नः ४५ इमे ४ वर्गान्तरं ७२ अथ परिधिः १८ वर्ग ३२४ अस्य चतुर्थांशः
८१ परिध्यर्द्ध ९ वर्ग ८१ असौ पंचाहतः ४०५ सन्न जातः स्वचरणयुतः वर्गः ४०५ अयं वर्गान्तरेणोनेन ७२
ऊनयुतः सन्न जातः प्रमाणराशिः शेषं पूर्ववदेवेत्युपपन्नं ३। एवमत्र लघुपायानां विद्यमानत्वेपि पूर्वै
राचार्यैः कर्मजाश्च विहितं यत्तन्न विद्मः। अतोस्माभिः स्वहस्तगणितप्रकारत्रयेन जीवानयनं विहितं
अथ ग्रहगणिते तु जीवा वियोगार्द्धमाने वोपयोगत्वात् सा जीवामानं तराणि ४२।४०।३८।३४।३०।२४।१८
१०।४ एवां दलेजातयनिज्यास्वन्तराणि २१।२०।१९।१७।१५।१२।९।५।२ अनयैव रीत्याचार्येणापि कुनिकेष्टं रसपा
श्चिमोविंशतिरित्यादि अथ जीवायाः सकाशाद्धनुषमानं व्यासाभिघातेनेति। व्यासाभिघातयुतमौर्विकया
विभक्तो जीवांघ्रिपंच गुणितः परिधेस्तु वर्गः लब्धोनिता परिधिवर्गचतुर्थभागाद्याप्तेपदे वृतिदलात्पतिते

धनुस्स्यात्॥ ॥ परिधेर्वर्गः जीवा चतुर्थांशेन पंचभिश्च गुण्यः व्याससंधियातन यत्न जीवया भक्ता अयमर्थः परिधेर्व
र्गआदौ व्यासचतुर्थांशेन गुण्यस्ततः पंचभिश्च गुण्यः चतुर्गुणव्यासयुक्तजीवया भक्तः तत्र यल्लब्धं तेनोनात्परिधि
वर्गचतुर्थांशात्पदं मूलं यत्प्राप्तं तस्मिन्वृत्तिदलात्परिध्यर्द्धात् पतिते शोधिते सति शेषं धनुर्भवति॥ अनयोः रूहरूपक्षंवि
दितां द्वयोरितिस्पष्टं॥ विदितां द्वयोर्गुण्यस्ततो वदते षां मधुनां धनुर्मितिः॥ यदि तेस्ति धनुर्गुणक्रियागणिते गणितं ज्ञा
ति नैपुण्यं॥ ॥ अथ पूर्वविदितानां ज्ञातानां गुणानां व्यासः ४८।८२।१२०।१५४।१८४।२०८।२२५।२३५।२४० अत्र परिधिः
७५४ प्रथमज्या ४८ व्यासः २४० परिधिवर्गः ५६८५१६ स्याच्चतुर्थांशेन ५ गुणितः ७१०६४५ ततः पंचभिर्गुणितः
३५५३२२५० हारेण भक्तः जातो भाज्यः २९८८७०० व्यासः २४० चतुर्गुणितः ९६० अनेन मौर्विन्युक्ता १००८ जा
तो भाजकः १००८ अनेन भाज्यो यं २९८८७०० भक्तः लब्धं २९६४ परिधिवर्गचतुर्थांशादस्मात् ५२९९ शोधिते
शेषस्य ११२३ मूलं ३३५ वृत्तिदलात् परिधेरर्द्धात् ३७७ पतितं शेषं धनुः ४२ एवं जातानि जीवानां धनूंषि
४८।९२।१४६।१८०।२१०।२५२।२९४।३३५।३३७ एवं परिधिवर्ग ५२४ जीवा घ्रापं पंचगुणितः ५६४५० हारः ४६ तः जा
तो भाज्यः अयं व्याससाधितया तन्व ९६० युतमौर्विका १००८ भक्तः लब्धं ५६ शेषं प्रयोजनाभावात्त्यक्तं अथ परिधिवर्गच
तुर्थभागः ८१ लब्धेन ५६ विद्युतः ५४ अस्मात् ५८ परिध्यर्द्धात् पतितं शेषं १ धनुः एवं क्षितियादितो धनूंषि २।३।४
५।६।७।८।९ अत्रोपपत्तिः॥ प्राग्वदानीतव्याससंवेद्यायां तृतीयो पत्रात्परिलक्षितपरिध्यर्द्धमितस्य धनुषो व्यासगी
ता जीवा भवति परन्तु परिध्यर्द्धधनुः खंडद्वयं भवति न त्वेकस्य धनुःखंडस्य जीवा नास्ति वस्त्वा चि युता प
रधनुःखंडस्य जीवा कल्पिता तस्याः सकाशात् परधनुःखंडं समानीयते तत्र [illegible] परिधि चतुर्गुण व्याससुक्त ७२

जीवा॥ स्यमा परिधिवर्गमितं धनुर्न हि सा धि युताप्यपाकि भिन्यत्र प्रथपरिधिवर्गाः प्रथमं जीवाघ्रणा
गुणितो नंतरं पंचगुणितो नंतरं पंचाभिर्गुणितः स च स्वाधियुतया जीवयैव गुणितो भवति तस्य चतुर्गुणव्या
सयुतजीवया भागे हृते यल्लब्धं तद्ज्ञातधनुःखंडपरिध्यर्द्धयोर्वर्गांतरं भवति तच्छोध्यं परिध्यर्द्धवर्गाच्छोधिते
तर्हि अपरधनुःखंडस्य वर्गो वशिष्यते यतः परिधिवर्ग चतुर्थभागो हि परिध्यर्द्धवर्गो भवति इति पूर्वसू
त्रोपपत्तावेवोक्तो एव परधनुःखंडवर्गस्य मूलं परधनुःखंडं तस्मिन्परिध्यर्द्धाच्छोध्यते तर्हि अभिष्टं
धनुःखंडमवशिष्यते इत्युपपन्नं॥ एवमन्यान्यपि स्व आर्य्याचार्येण ग्रंथविस्तरभयान्नोक्तानि य
थोक्तं ग्रंथांतरेषु॥ ज्ञातव्या सम्मुखं वज्रमज्ञात इति संस्खवत् गजदंतत्रिकोणं स्यान्नेमेम्याकारं चतुर्भु
जं॥ पिपालैंदुयववज्राणां त्रिभुजक्षितमं पृथक् ठक्का पाश्च मदंगस्य चतुरस्रद्वयं भवेत्॥ एवमेषां स्वरू
पं यथाक्रमेण लिख्यते॥ श्रीकालिचरणसरोजं जीयात्॥ एते षु स्वेच्छया भुजाः कल्पिताः एवमन्यत्रापि
घटाकारक्षेत्रं वक्ष्येण नरदाकारेण विलेख्यं तत्र यथेष्टभुजकल्पनया प्रथमोक्तवत्फलमानं मक्रमेतु
संख्यायने भुखदलरहितव्यासविघ्नः संक्षेपजायते परिधिरित्यादिक्रमेण जातः संख्यायने परिधिः ५०

अथ गजदंतादीनां क्रमेणोक्तवत्फलानि स्थूलानि तत्र गजदंताकारे फलं ७५ नेम्याकारे २४ बालचंद्रे ऽस्ते त्रिभु
जे जाते फले ७२७ यवाकारे पि जाते त्रिभुजे

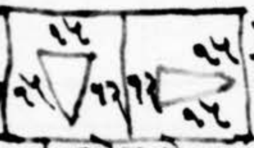

उक्तवत्फले ९९।९९ अ
न्ते यो पेगि जाते त्रिभुजे फलं १८० अथ वज्रस्या पि सते मस्ते उक्त वज्जाते
फले १५।१५ ८ छाया: सते चतुर्भुजे

जाते फले २०।२० एवम लमतिविस्तरेण
॥ ॥इति श्रीमद्दैवज्ञ धनेश्वर भरविरचिते सरिप पणो सिद्धांत लिलावतिपारीगणितोदा
हरणे लिलावतिभुषण नाम्नि क्षेत्र व्यवहार: समाप्त:॥ श्री॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥ममहाकाली
जयतादैत्यान्त्॥ एवं संप्रपंच क्षेत्र व्यवहारमुक्त्वा खातव्यवहारे करणसूत्रं सार्धार्यया ह॥ गणयित्वे
ति क्षेत्रफलमीतिच॥ खातंनाम वापीकुपगर्तादि॥ गण इत्यादि विस्तारं बाहुषु स्थानेषु तद्युति भक्त्या
स्थानक मीत्या सम मीति रेवं दैर्घ्ये च वेधे च॥१॥ क्षेत्रफलं वेधगुणं खाते घनहस्तासंख्या स्यात्॥
बाहुषु स्थानेषु विस्तारं गणयित्वा तद्युति॥ स्थानां कमित्या भाज्या अयमर्थः॥ विशालतां बहु स्थानस्था
गणयित्वा यावंति स्थानानि स्युस्तावन्मानेन भाज्या यद्भवेत्तद्धि सा समानमिति इत्यर्थः॥ अथ दैर्घ्य विस्ता
रयो: किं मानमाह॥ एवमीति दैर्घ्ये वेधश्चतयोरक्य॥ एवं नाम बाहुस्थानेषु गणयित्वा दैर्घ्ययुति वेधयुति
श्च स्थानक मित्या भाज्येत्यर्थः॥ यत्र कुत्र चिद्वापीकूपादि विषम खाते यो दैर्घ्य विस्तारौ तद्ये
क्षया खात मध्ये क्वचित् स्वल्पौ तत तत्रजेपि तद्देवस्थानांतर स्थानेक संख्ये स्थानक मीति: एवम व

मुखमध्यतलस्थ विस्तारदैर्घ्य वेधानां पृथगैक्यं विधाय स्थानकमानेन भजनं तत्र लब्धा ये विस्तार दैर्घ्य
वेधास्तैः समखातं प्रमितं इत्यर्थः एवं समखाते ज्ञाते सति तथापते भुजकोटिघात इति भुजकोटिघात
एव फलं दैर्घ्य विस्तारयोर्घात एव क्षेत्रफलं भवतीत्यर्थः एतदनुक्तमप्युहनियं एतादित्या आनितं यत्क्षेत्रफ
लं तद्वेधगुणं गांभिर्येण गुणितं सत् खाते घनहस्तसंख्या भवति घनहस्तस्वरूपं तु हस्तोन्मितैर्विस्तरतिदै
र्घ्य पिंडैरित्यादाये व परिभाषाध्याये निरूपितं अत्रोदाहरणं मनुष्टुभाह भुजवक्रतयेति भुजवक्रतया दैर्घ्यं
दशेशार्ककरैर्मितं त्रिषु स्थानेषु षट्पंचसप्तहस्ता च विस्तृति ७ यस्य खातस्य वेधोपि द्विचतुस्त्रिमितः सखे
तत्र खाते कियंत: स्युर्घनहस्ता प्रचक्ष्व मे ७ भो: सखे यत्र भुजानां वक्रतया स्थानत्रये दशेशार्ककरैर्मितं १०।११
१२ दैर्घ्यं नाम तले द्वादशहस्तं १० मध्ये एकादशकरं मुखे द्वादशकरं दैर्घ्यं भवतीत्यर्थः च पुनः तत्रैव षट्पंचसप्तह
स्ता विस्तृति रपि द्रष्टा वेधोपि स्थानत्रये क्रमाद्विचतुस्त्रिमितो २।४।३ दृष्ट स्तत्र खाते घनहस्ता न्मे प्रचक्ष्वेति न्या
स:॥ यथा त्रिषु स्थानेषु विस्ताराः ६।५।७ एषामैक्यं १८ दैर्घ्येणा १०।११।१२ मैक्यं ३३ वेधैक्यं च ९ एवं क्र
मेण विस्तार दैर्घ्य वेधक्यानि १८।३३।९ स्थानक मित्या ३ भ क्तानि ल
ब्धं समतिविस्तार दैर्घ्य वेधा ६।११।३ एवमपि न्यासः॥ एवं सते

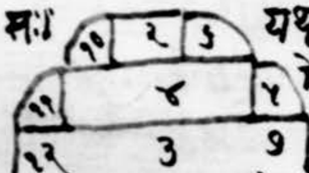

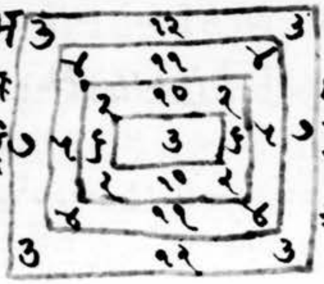

जातं समखाते क्षेत्रं अत्र भुजकोटी ६।११ घाते ६६ क्षेत्रफलं ६६ इदं वेधेन गां
भीर्येण ३ गुणितं १९८ जाता घनहस्तसंख्या १९८ अत्रोपपत्तिः॥ यत्र खाते मु

नाधिक्यानि स्थानानि बहूनि भवंति तद्विषमखाते यत्र तु मुखमध्यतलेषु समम् एवं दैर्घ्यं तत्र विस्तारस्य स्थानांतराभा
वादेकमेव स्थाने तत्सममेव खातमिति संज्ञा एवं बहुस्थानस्य विषमखातस्य फलानयनार्थं समखातत्वं प्र
तिपादनीयं तच्च सममिति ज्ञानाद्भवेत् तज्ज्ञायतेऽनन्तरर्थमनुपातः यदि स्थानकत्रयकल्पने विस्तारत्र
येकामितो विस्तारस्तदैकैकस्थाने किमिति त्र ३।२८।१ बहुस्थानोक्तविस्तारैक्यं स्थानकमित्या भक्तं समखा
ते विस्तारो लभ्यते। अनेनैव प्रकारेण दैर्घ्यवेधयोरपि ३।३३।१ तथा च ३।२१।१ आनयनेनुपातः अथ सम
खाते दैर्घ्यवेधविस्तारेषु ज्ञातेषु तत्त्रयाणां घातः ३ तत्रैव घनहस्तसंख्या स्यात्। तथा दैर्घ्यविस्ता
रयोर्घातश्च तत्र फलं यतः समखातस्य मुखमध्यतलेषु आयतचतुरस्रं क्षेत्रं भवति तत्र दैर्घ्यं भुजः विस्ता
रश्च कोटिस्तयोर्घातः फलं भवति तथा यत्नतो भुजकोटिघाते स्फुटं एवं द्वयोर्घातस्तत्तिर्यग्वेधोपलक्षितेन
गुणितः सन् घनहस्तसंख्या स्यादिति सुपपन्नं ॥ अथ सूचिखाते ऊर्ध्वादिखाते वा फलानयनार्थं सूत्रं सार्धपादं ॥
मुखजतलजतद्युतिजक्षेत्रफलैक्यं हृतं षड्भिः ॥ क्षेत्रफलं सममेवं
वेधगुणं खातघनफलं स्पष्टं ॥५॥ समखातफलत्र्यंशः सूचिखाते फलं भवति ॥६॥ मुखे ज्ञाते तले ज्ञाते तत्र ये न
तयोर्भुजयोर्युतिजं च॥ मुखजं यत्क्षेत्रफलं तथा तलजं यत्फलं मुखतलयोगजं यत्क्षेत्रफलं तेषां त्रयाणां क्षेत्रफला
नामैक्यं षड्भिर्भक्तं सत्समक्षेत्रफलं समखातफलं भवति तदेव समघातफलं भवति तदेव समघातफलं वेधगुणितं स
द्घनफलं भवति ॥ अथ सूचीखातफलं ॥ एवमागतस्य समखातफलस्य यस्तृतीयांशः स सूचिखाते फलं भ
वति ॥ अत्रोदाहरणं ॥ मुखे दश द्वादश हस्ततुल्यं विस्तारदैर्घ्यं तु तले तदर्धं । यस्याः सखे सप्तकरश्च
वेधः खातस्य तस्य [illegible] तत्र वाप्याः ॥७॥ यस्य मुखे दश करा विस्तारः द्वादश [illegible] दैर्घ्यं तले पंच करो विस्तारः ७४

षट्करं दैर्घ्यमितस्तथा ।। च यत्र सप्तकरो वेधे ७ तत्र वाप्यां कियत् घनहस्तसंख्या वदति प्रश्नः ॥ विस्तारो च दैर्घ्ये च विस्ता
रदैर्घ्याणि तेषां समाहारो विस्तारदैर्घ्यसमासः क्षेत्रस्य

अत्रापि तथा यते तत्भुजकोटिघातेन इत्यादि
ना फलं यथा मुखक्षेत्रफलार्थं भुजकोटी १२।१० अन योर्घातो मुखजं फलं १२० तलफलार्थं
भुजकोट्योः ६।५ घातः ३० इदमेव तलजं क्षेत्रफलं ३० त द्युतिजफलार्थं मुखजतलजयोः १२।६ अ
नयोर्युतिः १८ एव भुजः १८ अथ मुखजतलजौ भुजौ कोटीरूपौ १०।५ अनयोर्योगः कोटिः १५ अथ क्षेत्रफ
लार्थं अनयोस्तद्युतिनिजभुजयोः कोटिरूपयोः १८।१५ घातः २७० एषां त्रयाणां क्षेत्रफलानां १२०।३०।
२७० योगः ४२० षड्भिर्भक्तः जातं समक्षेत्रफलं ७० इदं वेध ७ गुणं वाप्यां घनहस्तफलं ४९० अत्र सूचिखात
अं फलं यथा ॥ पूर्वागतसमखातफलस्य ७० त्र्यंशो जातं सूचिखातफलं ७३ ॥६॥ अथ सूचिखाते उदाहर
णमाह ॥ खातेथ तिग्मकरतुल्यचतुर्भुजे च किं स्यात् फलं नवमितः किल यत्र वेधः ॥ वृत्ते तथैव दश
विस्तृति पंचवेधे सूचीफलं वद तयोश्च पृथक् पृथक् मे ॥८॥ भोः सखे यत्र खाते तिग्मरेवसंख्यहस्तमितचतुर्भुजे द्वादश
हस्तमित चतुर्भुजक्षेत्रे नवकरो वेधः खननं गांभीर्यमिति यावत् तत्र घनहस्तफलं पृथक् पृथक् किं स्यादिदं प्रथम
प्रश्नद्वयस्य च

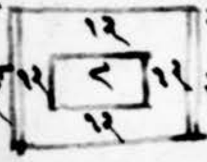

नार्थं ॥ न्यासः अत्र भुजयोः १२।१२ र्घातेजातं क्षेत्रफलं १४४ वधेन ९ गुणितं सत् जा
तं समखाते घनह स्तफलं १२९६ अस्य तृतीयांशः सूचीखातफलं ४३२ अथ वृत्तखाते न्यासः ॥ ॥ त

एतस्य सूक्ष्मफलानयनार्थं व्यासस्य वर्गो भनवाग्निनिघ्न इत्यादिना साध्य
ते यथा व्यासस्य १० वर्गः १०० भनवाग्निहतः ३९२७०० पंचसहस्रेण ५००० भक्तः लब्धं फ

151/2006
75

लं ७८ शेषं ५००० शतेन १०० पवर्त्तितं ५० अपेनदेधेन ५ गुणितं ३५० अधः ३५ हारेण ५० हृते लब्धं २ उपरिशिष्टं
३५२ शेषं ३५ । चेभिरपवर्त्य क्रमेण मा ० सः ३५२ इदमेव रत्न । २० । खातफलं अथ सूचिफलं यथा प्रागतस्य स
मखातफलस्य ३५२ छेद घ्न मादिनासव । २० । र्णितस्य ३५२७ तृतीयांशः जातं सूचिखातफलं ३५२७ इदं त्रिभि
रपवर्त्य ३०५ । २० । छेदः २० हृतं जातं १३० अथवा द्वाविंशति घ्ने विहृते च शैलैरित्यादिना स्थूलं फलं साध्यते
व्यासः १० द्वाविंशति २२ गुणः २२० । ७ । शैलैर्भक्तो जातः स्थूलपरिधिः २२० अपरं तत्क्षेत्र परिधि गुणिते
व्या सपादः फलं स्यादित्युक्त व्यासः १० पादः परिधिना २२० अंते शोतिरित्यादिना गुणितः २२०० जातं फलं इदं वे
धेन ५ गुणितं सत् घनफलं ११००० चतुर्भिरपवर्त्तितं इदं स्थूलं २७५० अस्य त्र्यंशः स्थूलं यस्य त्र्यंशः स्थूलसूचिफ
लं २७५० अथवा घनी कृतं व्यासे रत्न मित्यादिना यथा व्यासः १० दलं ५ घनीकृतं १२५ इदं निजैर्द्वाविंशत्या २१ शैन २१ स
पष्टिदेरा २१२५ २२५ युतं सत् जातं स्थूलं सूची फलं २७५० छेदहृतं १३० अत्रोपपत्तिः पूर्वं तु विसमखातस्य दैर्घ्यविस्तारेण
समखाते त्वसंपा तेनेमुखभुतलयो बहुतरत्वादेवं च खा २१ तेन तत्त्वापेक्षया द्विगुणं मुखमधिकं तत्तत्तत
क्षेत्रफलैक्यस्य द्विगुणा स्थाने तु मितिर्भाजकः स्यात् अतो मुखजतलजतद्युतिजानां क्षेत्रफलानां मैक्यं ष
ड्भिः भाजितेनेव क्षेत्र फलं वेध गुणितं सत् घनफलं भवतीति पूर्वमेवोपपादितं ॥ अथ खातेति ॥ ॥ सूची
खातत्वस्यातेनिघ्नत्वाद्दत्तं वत्तस्य फलत्वाकारेण समखातत्वे संपादिते ॥ ॥ स्त्ततिपूर्ववदनु
पातः ॥ ॥ यदि त्र्यंशक्ष्ययकल्पनेनैनावत् फलं तर्हि एककल्पनेन यावत् किमि ९५

यत्र ३ । ३५२७ । १ । समखातफलं त्रिभिः ३ भक्तं सत् सूचीखातफलं भवतीत्युपप
न्नं ॥ ॥ ॥ इति श्रीदैवज्ञ चेकचूडामणि धनेश्वरचिते सिद्धांत
लीलावत्युदाहरणे सव्याख्याके लीलावतिः समुन्नाम्नि खातव्यवहारः समा
सः ॥ श्री ॥ ॥ अथ चितिव्यवहारं व्याख्यास्यामः ॥ तत्राचितिर्नाम समुच्च
यतं ॥ उच्छ्रये णेति ॥ तथा इष्टकेति च ॥ उच्छ्रयेण गुणितं चितेः पि क्षेत्रसंभ
वफलं घनं भवेत् ॥ इष्टकाधनहृते घने इष्टकापरिमितिश्च लभ्यते ॥ १ ॥
इष्टकोच्छ्रयहृदुच्छितिश्चितिः स्फस्तराश्च दृशां चितेरपि ॥ चितेः क्षे
त्रसंभवफलं उच्छ्रयेण गुणितं सत् चितेर्घनफलं स्यात् ॥ तथा चि
ते घनफले इष्टकाघनेन हृते चितिघनवदिष्टकानामपि घनं संपाद्यते न
चिति घनसंपाद्यते न चिति घनफले हृते सति इष्टकानां परिमितिः प्रमा
णं लभ्यते ॥ अथ चितेरौच्यमिष्टिकोच्येन हृतफलं स्तराः स्युः भवः संख्यास्था
॥ अत्रोदाहरणं ॥ अनुष्टुभावतेन चाह ॥ अष्टादशांगुलमिति यद्विस्तृतिरिति च ॥ ७६

ऽष्टादशांगुलं दैर्घ्यं विस्तारो द्वादशांगुलः । उच्छ्रितिस्त्र्यंगुला यासामिष्टिकास्ता-
श्चितौ किल ॥२॥ यद्विस्तृतिः पंचकराष्टहस्तं दैर्घ्यं च यस्यां त्रिकरोच्छ्रितिश्च ॥
तस्यां चितौ किं फलमिष्टिकानां संख्या च का ब्रूहि कति स्तराश्च ॥ तत्रोप्रथमोदाह-
रणेष्टिकामानमाह ॥ यासां दैर्घ्यमष्टादशांगुलं विस्तारो व्यासो द्वादशां-
गुलाः । उच्छ्रितिरौच्च्यं त्र्यंगुलमेतादृश्य इष्टिकाश्चितौ सति अथाग्रे चयनप्रमाणे करा-
त्मके आसामपीष्टकरात्मकत्वं संपाद्य यथा चतुर्विंशत्यंगुलो हस्तः तस्य चरणश्च
यमष्टादशांगुलानि ३/४ दीर्घता हस्तार्द्धं द्वादशांगुलानि स च विस्तारः हस्ताष्टमांशस्त्र्य-
गुल उच्छ्राय एवं न्यासः । अथ चयनप्रमाणमाह ज्ञो गणक य-

स्य यद्विस्तृतिः स्यात् तस्यां चितौ फलं किं तथेष्टकानां संख्या का
स्तराश्च कति स्युरिति प्रश्नत्रयमदः इति न्यासः अथ क्रम-

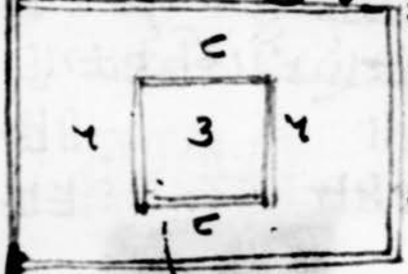

गतसूत्र गणितं तथा तेन भुजकोटिघातः इत्यादिना चिति
भुजकोट्योः ५।८ घातः ४० जातं चितेरपि क्षेत्रसंज्ञं वा फलं
४० उच्छ्रायेण ३ गुणितं सञ्जातं घनफलं चितेः १२० इष्टका
संख्यामाह । इष्टकायाः भुजकोट्योः ३/४ १/२ घातः जातं इष्टका

५३

यां क्षेत्रफलं ३/८ उच्छ्रायेण १/८ गुणितं सञ्जातं इष्टकाघनफलं ३/६४ एतेन ३/६४ भिन्नभा-
गहारविधिना चितेर्घनफले १२० भक्ते जातं २५६० स्वच्छेदेन ३ भक्ते सञ्जातमिष्टका-
मानं २५६० अथ चितेरुच्छ्रायः ३ इष्टकोच्छ्रायेण १/८ भक्ते लब्धा स्तरसंख्या २४ एवं
एवं पाषाणचितेरपि सर्वं फलमूहनीयं ॥ अत्रोपपत्तिः इष्टकानां चितिर्यावेदि-
कादिकाकारा तद्वायतचतुरस्रं क्षेत्रं तत्र दैर्घ्यं भुजः विस्तारः कोटिः तयोर्घातस्त-
त्रैव क्षेत्रफलं तदुच्छ्रायेण गुणितं सद्घनफलं च भवतीति प्राग्वा निरूपितं अथेष्ट-
कायाः दैर्घ्यविस्तारपिंडात्मकं यद्यमानमुच्यते तेनात्र यदीष्टकाद्यपि घनफल-
मानेयं ततोऽनुपातः यद्येकेष्टकघनफलेनैकेष्टका लभ्यते तर्हि चितिघन-
फलेन किमित्यत्र ३/६४ । १ । १२० । इष्टकाघनफलेन चितिघनफले १२० हृते फलमि-
ष्टकाप्रमाणं स्यात् ॥ अथेष्टकानां स्तरज्ञानार्थं पुनरनुपातः यद्येकेष्ट-
कोच्छ्रायेणैकेष्टकाप्रमाणं स्यात् अथ इष्टानां स्तरज्ञानार्थं पुनरनुपातः यद्येकेष्टकोच्छ्र-
येणैकेष्टकापंक्तिर्लभ्यते तर्हि चितेरुच्छ्रायेण किमिति १/८ । १ । ३ फलं स्तरैः सकाशाद्दु-
र्ध्वोपरि आचितानामिष्टकानां पंक्तिप्रमाणं लभ्यत इत्युपपन्नं ॥ ॥ इति श्रीमद्दैव-
ज्ञानिकराजंकरण धनेश्वरदैवज्ञविरचिते लीलावत्युदाहरणे सटिप्पणे लीलाव

155/2006
77

तिम्रसणानाम्नि चितिव्यवहारः समाप्तः ॥ ॥ अथ क्रकचव्यवहारः तत्र क्रकचं नाम
मंसलो हप रिकारचितं दारुबीजा मतितारता झगान वछिन्नधा रंसस्रूजेने सारं
शिल्पिशास्त्र इसथे करपत्रतालि सपिकेचित तद्व्यवहारमधि कृत्यजनितगणि
तंव्यवहारः क्रकचव्यवहार इति तत्र करणसूत्रं वृत्तनाह ॥ पिंडयोगदलमिति ॥ पिं
डयोगदलमग्रमूलयोर्दैर्घ्य संगुणितमंगुलात्मकं ॥ दारुदारणपथैः समाहतं षट्स्व
रेषु विहृतं करात्मकं ॥१॥ अग्रतश्च मूलतश्च तयोर्पिंड स्योः स्यतयोगार्ध तद्दैर्घ्यं संगुणि
तं सद्गुणात्मकं फलं भवति ॥ तद्दारुदारणपथैः काष्ठकर्तनमार्गेन मार्गेण संगुणितं षट्
स्वरेषु ५७६ विभक्तं च हस्तात्मकं फलं भवति ॥ अत्रोदाहरणं वृत्तं ॥ मूलेन खांगुलतु मि
तश्च ति ॥ मूलेन खांगुलमिता थ नृपां गुलोग्रे पिंडः श्रुतां गुलशमितं किलयस्य दैर्घ्यं ॥
तद्दारुदारणपथेषु चतुर्षु किं स्यात् हस्तात्मकं वद सखे गणितं तदुक्तं मे ॥२॥ भोः सखे
यस्य दारुणः काष्ठस्य मूले पिंडः स्थौल्यं खांगुलं २० तथाग्रे शिरसि षोडशांगुल
माणं तादृशं यदारुकाष्ठं तच्चतुर्षु दारणपथेषु छेदनमार्गेषु करात्मकं किं स्यादि
दिति प्रश्नार्थः न्यासः अग्रं १६ मूलं २० अनयोर्योगार्धं १८ दैर्घ्यं १०० गु
णगुणितं १८०० दारुदार णपथैः ४ संगुणितं सहस्त्रगुणात्मकं २००६ षट्स्वरे

२९६ ५३३

षु ५७६ विभक्तं सत्करात्मकं १२ अंशाः ३६ ... ततेरं ... पवर्तितं ... ॥ अत्रोपपत्तिः तत्र
काष्ठस्य मूलाग्रपिंड [illegible] योरैक्य स्यार्धं लेखतं समास्थितमिति ज्ञाते सातावद्गुण ६
नि काष्ठदैर्घ्यमपि तथैवा वेतयोः करात्मकं विधायोर्ग्रणीने कृते सत्येकस्मिंश्छेदन
मार्गे करात्मकं फलं भवति तत्रच्छेदनमार्गैः संगुणय समग्र फलं स्यात् यथा प्रकृते
समपिंडमिति १८ दैर्घ्यं च १०० अनयोः करात्मकवस्यापादनार्थं चतुर्विंशत्या २४
भागे हृते जातमीदृक् १०० १८ अथानयोर्भिन्नगुणनविधिना शाहतिरियं १८००
छेदवधेन ५७६ ... २४ २४ ... शेषं ... स्थिसमत्या १२ पवर्तितं ... इतं चल
त्रिंश्छेदनमार्गैः संगुण्य जा ५७६ तं समग्र फलं १२ अथलाघवार्थं छेदनमार्गेण
तं समपिंडदैर्घ्ये योर्घातेचतुर्विंशतिवर्गेणाभर ... रषु मितेन विहृतेफलं समतमेव
स्यात् इत्युपपन्नं ॥ अथ तीर्यक् छेदन विषयो धर्मस्तमुदाहरणमितमये
जनं च सार्द्धवृत्तेनाह ॥ छिद्यते इति ॥ काष्ठाकारेत्तिच ॥ छिद्यते यदि च तीर्यग्गु
तं व पिंडविस्तृतिहतोः फलं तदा ॥ इष्टकाचितिदृषच्चितिखाते क्राकचव्यव
हृतौ खलु मौल्यं ॥३॥ काष्ठाकार जन संप्रतिपत्त्यातन्मृदुत्वकठिनत्ववशात ॥ त

पुनर्यदि तदेव काष्ठिकं तीर्यक् छिद्यते तदा पिंडविस्तृतिहतेः पिंडस्य विस्तृतेश्च
परस्परगुणनात् सकाशात् दारुदारणपथैः समाहृतेस्य सादिना फलं स्यात् । अथ वि
दारुस्तंभे तिर्यक् इति दारुदारणपथैः समाहतः सोऽङ्गुलात्मकः स्यात् स्यात् अष्टस्वरेषु विहृता फलं
करात्मकं स्यादित्यर्थः । अथैतत् समुपपत्त्यर्थं जनानुदाहरति इदं क्रा
चितिश्च दृषच्चितिश्च खातश्च क्रकचश्च संबंधि कर्म क्रकचं तच्च तेषां समाहारस्त
स्य व्यवहृतिर्व्यवहारस्तस्य यामत् यत् कुंभकारजनाः शिल्पिदृषच्चितिकराः कारुख
खात्रिशिल्पिप्रमुखास्तेषां संप्रति पाटीज्ञानं तेन रहिता सदा हीनाः सर्वे पराङ्मुखे
कृत्वा तच्छेदनेन काष्ठच्छेदाद्यादि तेषां मद्दलकं न खलु शास्त्रं येयद्युक्तं मिदं कर्मक
रोति स्वकादि चिते मार्दिवादस्य मध्यं गणितेनैव तेषां चितौ कूटाडि न्यत तयामो अ
मथिक गणितेन खनने पितथैवमद्धुतं भोस्वनेन सम्यक् तदुपरि नत्वथ अथिकं गत्र
प्रवदाख्यानो पि मद्दुकादि न्यात् । अथ तत्क्रियाम्रमितं मिश्रित्य लोके सिद्धं तेषां मध्य
दानार्थं रस्ता मन्वपि गणितज्ञानमवश्यमपेक्षितं चेति भावः ॥ अत्रोदाहरणं यदि
स्तति इति । यदिस्तृतिहंतमिता गुणाली पिंडतथा षोडश यत्र काष्ठे ॥ छेदेषु तिर्यक्
दुःवसुप्रच

स्यकिं स्यात् फलं तच्च करात्मकं मे ॥ अोः गणक यदि स्तति द्वात्रिंशदंगुलानि यत्र काष्ठे पिंडः स्यात् अ
थ षोडशांगुलानि तं गतः सत्काष्ठं नवसुस्थानेषु तिर्यक् कर्पितं छिन्नं तत्र हस्तात्मकं फलं गणि
तं किं स्यात् तन्मे वदेति न्यासः (॥॥॥॥) वि ३२ पिंडः १६ विस्तृतिः ३२ हतिः ५१२ इयं छेद
नमार्गनिवृत्तिर्निघ्ना ४६०८ अष्टस्वरैः षुभि ५७६ रपहृता जाताः गणितं हस्ताः ८ अत्रोपपत्तिः ॥
यथा निमेने वेधहरणेन यथा पिंडमितिः षोडशांगुलास्तैव समं पिंडमितिं मितिमध्ये
मेव विस्तारश्च दैर्घ्यं च शेषमनंतरं निरूपितत्वेोपपत्तिवत् ॥ ॥ इति श्रीमद्गणेश्वरदै
वज्ञविरचिते सिद्धांतलीलावतिविवरणे क्रकचव्यवहारः समाप्तः ॥ ॥ श्री
अथ राशिव्यवहारस्तत्र करणसूत्रं वृत्तेनाह ॥ अणुगुस्थिति ॥ अनणुषु दशमांशोऽणुष्व
थैकादशांशः परिधिनवमभागः शूकधान्येषु वेधः ॥ भवति परिधिषष्ठेवर्गितवेध निघ्ने
घनगणितकराः स्युर्मागधास्ताश्च खार्यः ॥ १ ॥ नाणवोऽनणवः तेषु स्थूलधान्येषु महत्
सु ताणुचणककलायादिषु राशौ कृतेषु परिध्ये दशमांशो वेधः स्यात् हि तद्धारस्योऽणो
र्मध्यस्य गांजीधपि सर्षपः ॥ अथाणुषु गोधूममादिषु राजविद्यावि घ्रादिषु राजिकृतेषु
परिधि एकादशांशो वेधः तथा सतुषधान्येषु व्रीह्यादिषु राजिकृतेषु परिधेर्नवमांशो वेध

स्यात्तस्मिन्धान्ये सूक्ष्माकारः त्रिखात्वात् स्थूलकिधान्ये त्रिंशांशः तत्रापि तारतम्यादि चार
णीयं यथा यवगोधूमादीनामपि सूक्ष्मशिकिधान्यं चं स्यासरत तदणुधान्येषु गरिति ॥ अथ परिधेः
षष्ठ्यंशो वर्गितः वेधेन गुणः घनहस्तः धनगणित कराः स्थूलचपरंतावगमः षष्ठांशो यावरिकाज्जल
थ ॥ अत्रोदाहरणं वृत्तं समभुविति ॥ समभुवि किल राशिर्यः स्थितः स्थूलधान्यः परिधिप
रिमितिर्नो हस्ताः षष्टिर्यदीयाः ॥ कथय गणक खार्यः किंमिताः सन्ति तस्मिन्नथ पृथगणुधान्ये सूक्ष्म
किधान्ये च शीघ्रं ॥२॥ गणक यः स्थूलधान्यराशिः समभुवि स्थितः यदीयापरिधिमिति
श्च हस्ताः षष्टिः ६० तत्र राशेः कामिति खार्यः स्यात् इदं देत्यन्वयः शेषं स्पष्टं ॥ अथ परिधिः ६० अ
स्य षष्ठांशो १० वर्गित १०० परिधि ६० दशमांशोपलक्षितवेन ६ गुणित ६०० जाता घनहस्ता
एता एव खार्यः ६०० अथाणुधान्यपरिधि ६० अस्यैकादशांशो ६० वेधः प्राग्वत्परिधि
षडंशः १० वर्गितो १०० वेध ६० हतश्च जाताः घनहस्ताः ६००० छेद ११ हृताः ५४५ अथ सूक्ष्मकि
धान्यराशेः परिधि ६० अस्य नवमांशो वेधः ६० अथ परिधिषडंशो १० वर्गिता १००
वेधगुणाश्च ६००० त्रिभिरपवर्त्य २००० छेद ३ हृत लब्धा घनहस्तसंख्या ६६६ अत्रोप
पत्तिः ॥ धान्यकोटिसहस्रसाशशितां परिधेः सकाशादुपरि कणाकर्षणेन कणाना

मुच्चावचत्वात् उपरि समभावे शोभवत्यतो राशेरुच्चत्वं भवति तत्र वेधो धिकः परिधिश्चा
ल्पः तथैवाल्पकणराशीनां धर्मयावनालादीनाउपर्याकर्षणे महत्त्वात्पुनरधो निःस
रणं भवत्यतः पूर्वापक्षया किंचित्स्वल्पो वेधः तथा व्रीहिकणादीनां कणादीर्घत्वात्प्राग्वद्रा
शिवशे परममहत्त्वमुपलभ्यतेऽतस्तत्र सर्वापक्षयापि वेधोऽधिकः एवं तत्राद्यस्येषु
राक्षाकाप्रक्षेपतो न ततस्तत्परिधिर्दशमैकादशांशानवांशमितश्च वेधः प्रत्यक्षतो लक्ष्य
ते अथ षष्ठ्य इति यत्र गोलार्धे व्यासार्द्धमितो वेधस्तत्र किंचिदधिकव्यासार्द्धघनमि
तं घनफलं भवति घनी हस्तं व्यासदलमिति पूर्वमेवोक्तं अपतानुपातः प्रमाणेनैते
न व्यासार्द्धेन भक्तः फलं व्यासद्वयगोलः अथ त्रिज्यावेधे मितयोः या गुणितः सन्नराशेः
घनफलं भवति एवं प्रकृते परिधिषडंशः परिधिव्यासार्द्धमितः यतः परिधेः षडंशो हि व्या
सः अतः परिधिषडंशोपलक्षितस्य व्यासार्द्धस्य वर्गोऽनीत्य वेधेन गुणितः सन् राशेर्घन
हस्तमानं स्यात् अथ मागधखार्या इति परिभाषाध्याये एकहस्तोन्मितो विस्तृतिदीर्घपिंडैरित्युक्तेर्या
वंतो घनहस्तास्तावत्य एव मागधखार्य इत्युपपन्नं ॥ अथ तत्कोणभित्तिकोणस्थित
तस्य धान्यस्य फलमनुष्टुभाह ॥ द्विवेदेति ॥ ॥ द्विवेदसत्रिभागैकनिघ्नात्परि

धेः फलं ॥ मितसंतबाह्यकोणस्यराशेः स्वगुणाभाजितं ॥३॥ मितिमध्यबाह्यकोणस्थस्यराशेः दिर
वेद ४ सत्रिभागैः निघ्नात्परिधेः सकाशात्प्राग्वद्घनफलं तत्स्वगुणाभाजितं सद्घनफलं
स्यात् अयमर्थः यदि मितिलग्नोराशिः स्यात्तदा तत्परिधिं द्विगुणां कृत्वा पूर्ववत्फलं साध्यं अ
थ मितेरंतः स्थस्यराशेः परिधिं चतुर्भिः ४ गुणयित्वा तत्फलं साध्यं तथा मितेर्बाह्यकोणस्थस्यरा

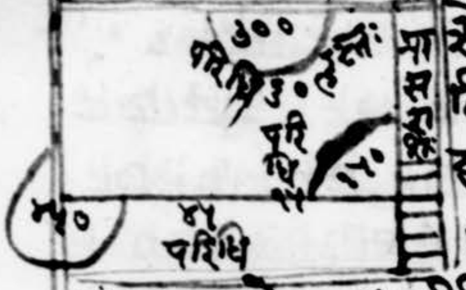

शेः परिधिं सत्रिभागेकेन ४ संगुण्य प्राग्वत्फलं साध्यं तावंतानि फलानि
निस्वगुणेनाभिन्नं वेद सत्रिभागैकैः भाज्यानि फलं घनहस्ताः अत्रो
दाहरणमनुष्टुप्छंदसेनाह ॥ ॥ ॥परिधिरितिबहिरितिचपरिधिर्भि
तिलग्नस्यराशेस्त्रिंशत्करः किल ॥ अंतः कोणस्थितस्यापि तिथितुल्य
करः १५ सखे ॥४॥ बाह्ये कोणस्थितस्यापंचघनवसंमितः ॥ तेषामाचक्ष्वमेशीघ्रं घनहस्तान्पृथ
क् ॥५॥ भोः सखे भितिलग्नस्यराशेस्त्रिंशत्कराः परिधेः ३० किंतवघनहस्तान्त्रिचत्वस्य
एमन्यत्न्यासः ॥ अत्रपरिधयः ३०।१५।४५ आद्योद्विघ्नः ६० द्वितीयोवेदघ्नः ६० अन्यः ४५ स
त्र्यंशेकेन गुणितः ६० तत्र मेषा ६०।६०।६० षष्ठांशेन १० वर्गितः १०० वेधेन दहस्ताः स्यात् त्रयेपिपि ६००।६००
६०० क्रमेणस्वगुणेर्हृतेः २।४।३ लब्धाः घनहस्ताः ३००।१५।४५० इत्याख्यायते एवंदर्शनं

अत्रोपपत्तिः भित्तिलग्नोराशिस्तुरम्परार्द्धमितो भवति तथा मितेरंतः कोणस्थितोराशिः राशि
चतुर्थांशो भवति तथा मितेबाह्यकोणस्थोराशि स्त्रिचरणमितो भवति अतस्तत्परिधयो
द्विचतुः सत्रिभागेकनिघ्नाः संतः सर्वराशिपरिधयो भवंति तेभ्यः प्राग्वद्यानि फलानि तानि
न्यासिप्नराशिफलराशिफलानि तेषां क्रमेणार्द्धचतुर्थांशस त्रिभागेकांशमितैः फलैर्भा
व्यमतोद्यादिर्भागोहरस्तदुपपन्नं ॥४॥ श्री ॥ ॥इति श्रीमद्गणेशदैवज्ञविरचिते लीलावति
टीकायां राशिव्यवहारः समाप्तः ॥ ॥श्री॥ अथछायाधिकारोव्याख्यायते ॥ तत्र छायां
तरकर्णांतराभ्यां छायांतराभ्यां छाययोरानयनार्थं सूत्रं वृत्तं ॥ छाययोरिति ॥ छाययोः क
र्णयोरंतरे येतयोर्वर्गविश्लेषभक्तारसाद्रीषवः सैकाल्लब्धयद्वाद्घ्नं कर्णांतरं भांतरेणोनयुक्तं
दलेस्तः प्रभे ॥२॥ द्वयोश्छाययोरंतरं कर्णयोरंतरं च तयोर्वर्गैकायोंतयोरंतरेणरसाद्रीषवो
५७६ भक्ताः यल्लब्धं तत्सैकं तस्मात्पदं आद्यं तेन कर्णांतरं गुणाधिसाद्धिधा स्थाप्यं छायांतरेणोनयतं दल
ला तद्दलेतयोर्द्वे छाये भवतः अत्रोदाहरणं नंदचंद्रैरिति स्पष्टं ॥ नंदचंद्रैर्मितं छाययोरंतरं कर्ण
योश्चांतरं विम्बतुल्यं ययोः तेप्रभे वक्ति योयुक्तिमान्वेदसेसौव्यक्तयुक्तं हि मन्येरवित्यं ॥२॥ न्यासः
छाययोरंतरं १९ कर्णयोश्चांतरं १३ अनयोर्वर्गयो ३६१।१६९ रंतरेण १९२ रसाद्रीषवो ५७६ भक्ताः लब्धं

163
2006
81

तसेकं तस्मात्सरं स्थाप्यं तेन कर्णांतरं गुणयित्वा द्विधा स्थाप्य छायांतरेणोनयुतं ह्रस्वा तद्दलेत
योरर्द्धे छाये भवतः अत्रोदाहरणं नंदचंद्रैरिति स्पष्टं ॥ नंदचंद्रैर्मितं छाययोरंतरं कर्णयोश्चांतरं
विश्वलिप्तयोः तेभ्य एव क्रियायुक्तिमान्वेत्ति सो व्यक्तमव्यक्तयुक् हि मन्ये खिलं २ न्यासः छा
ययोरंतरं १९ कर्णयोश्चांतरं १३ अनयोर्वर्गयो ३६१।१६९ रंतरेण १९२ रसाद्रीषवो ५७६ भक्ताः
लब्धं ३ सैकं ४ अस्य मूलेन २ कर्णांतरं १३ गुणितं जातं छायायोगः २६ भांतरेण १९ ऊनयुक्तः
७।४५ अस्य दले जाते शंकुछाये ७/२ | ४५/२ अथ कर्णानयनं तत्र योगपदमिति यथा समान्यतोकं
गुणः १२ शंकुरिति कोटिः छाया भुजः अनयोर्दोःकोट्योः ७/२ | १२ हती ४९/४ | १४४ योगः ६२५/४ अ
स्य मूलं कर्णः २५/२ तथा कोटिर्भुजौ १२ | ४५/२ आभ्यां पूर्ववत् कर्णः ५१/२ अनयोः कर्णयोः २५/२ ५१/२
रंतरं २६/२ छेदहृतं १३ छायांतरं ३८/२ छेदहृतं १९ अत्रोपपत्तिः ॥ दीपादिमिष्टांतरे स्थापि
ते शंकौ तस्य छाया या स्यात् तत्र चिह्नं कार्यं ततो दीपस्थानात् किंचिद्दूरे दीपे स्थापिते तत
स्येव शंकोश्छायापेक्षया अधिका भवति तथा क्षेत्रं न्यासः अत्र
छाययोरंतरं कर्णांतरं च ज्ञातमस्ति एवं छायांतरे च ज्ञाते योगे ज्ञाते
योगज्ञानार्थमनुपातः यदि छायांतरकर्णांतरयोरंतरेण तयोर्योगो

लभ्यते तदेष्टेन किं सर्वत्र छायावृद्धौ फलस्य ह्रासोऽस्तीति व्यस्तत्रैराशिकं एवं
प्रकृते दृष्टराश्योः १३।१९ रंतरं ६ प्रमाणं योगश्च फलं तयोर्घातः १९२ तद्वर्गांतरं च व
र्तितयोर्योगांतराहतिर्वर्गांतरं स्यादिति पूर्वमेवोक्तं तस्मात्तेन वर्गांतरेण १९२ च भक्तं ५७
६ शंकुवर्गो १४४ किंतु ज्यायस्त्वतंतस्यैव कस्य मूलेन २ छायांतरे १९ कर्णांतरे च १३ स
गुणिते ३८।२६ कर्णयोगः छायायोगश्च ३८।२६ ज्ञायते एवं प्रकृते तु शंकोः १२ वर्गोऽत्र
लगणाय ५७६ स न रसाद्रीषु लब्धोऽत्र वर्तते तथा च छाययोः कर्णयोर्वा ज्ञातियोगां
तरेणोनयुक्तोऽर्द्धितस्तु इति संक्रमणेन छायेकर्णौ च ज्ञायेते तथा हि कर्णयोगः ३८ अं
तरं च १३ संक्रमणविधिना जातौ कर्णौ २५/२ । ५१/२ छायायोगः २६ अंतरं १९ आभ्यां जाते छा
ये ७/२ | ४५/२ इति वक्ष्यं छायाप्रमाह २१ ॥ शंकुरिति वर्तां ॥ शंकुः प्रदीपतलशं
कुतलांतरघ्नः छाया भवेद्विनरदीपशिखौच्यभक्तः ॥ ३ ३ दृष्टा शंकुप्रदीपां
तरभूश्छायाहृता दीपोच्छ्रितिः स्याद्विकरच्छाया चेत्शंकोस्तदाप्तो गुणसंमित स्यात्स्य प्रभा
लियते ॥४॥ अत्रोदाहरणं व्याख्या ॥ शंकुनरः प्रदीपतलशंकुतलयोरंतरेण

165/2006

82

गुणघ्नः विगतनरोच्चस्तद्विभक्तं तदंतरं च तद्दीपशिखौच्च्यं च तेन भक्तः सन् शंकुछाया स्यात्
उदाहरणं शंकुप्रदीपांतरभूमिस्त्रिहस्ता ॥ न्यासः ॥ प्रथमं शंकुर्द्वादशांगुलत्वाद्धस्तार्द्धमितः १/२
अयं प्रदीपतलशंकुतलांतरेण गुणितः ३ । १/२ सन् जातो भाज्यः ३/२ घ इह सार्द्धेन दी
पशिखौच्च्यं स वर्णितं शं शंकुना विशोधितं जातो भाजकः ५/२ अनेन भागानीतो भाज्य
यं ३/५ भक्तो जाता छाया हस्तार्द्धमिति ३/५ अत्रोपपत्तिः ॥ प्रसाधुच्छायके दृष्टेदी
पकलिकानिर्ध्यायतस्या पुरस्तादभिमतंतरेन्यस्तस्य द्वादशांगुलशं
कोः छाया ज्ञानार्थमनुपातः एवमत्र यथा दीपशिखौच्च्यमधिकं तथा शं
कुछायापचयः दीनी च त्वे छायायां चापचयः । दीपासकाशाद्दूरमार्गे ...
त्वानीयमाने सत्त्वं शंकुछायाभिवर्धते एवं दीपशिखाग्रात्शंकुमिते ... विशाय तत्र
दीपेन्यस्ते स्वतस्तत्र कल्पितस्यानीयमाने सत्त्वं शंकुरवनेतव्यः तथा च दीपशंकुतलां
तरभूमिर्भुजः ३ शंकुः १/२ तद्दीपोच्चं कोटिः ५/२ अतोऽनुपातः यदि शंकूनितदीपोच्चमि
तया कोट्या शंकुप्रदीपांतरभूमितो भुजस्तर्हि शंकुमितया किं सत् ... ५/२ । ३ । १/२ शंकु

नाप्रदीपशंकुतरमार्गस्यविनरदीपशिखौच्च्यं भक्तं फलं शंकुछायेत्युपपन्नं ॥४॥
अथ दीपौच्च्यज्ञानार्थमाह छायाग्रवर्तं घ्रिये या हते विति ॥ छायार्द्धते ल नरदीप
तलशंकुतरघ्नेशंकौ नवेन्नरयुते खलु दीपकौच्च्यं ॥ शंकौ नरश्च दीपतलं च योरं 1617/2006
तरं गुणिते छायायाप्तके शंकुयुते दीपौच्च्यं भवेत् खलु निश्चितं अत्रोदाह
रणं वत प्रदीपशंकंतरं हरिति स्पष्टं ॥ यदि प शंकंतर सार्द्धहस्ता छायांगु
लैः षोडशाभिः समाचेत् ॥ दीपोच्छ्रितिः स्यात्कियती तदा तत् प्रदीपशंकु
तरमुच्यतां मे ॥५॥ दीपनरांतरं हस्ताः ३ शंकुः १/२ छाया ३/२ शंकुः १/२ दीपशं 83
कंतरमुच्यतां मे ॥ न्यासः ॥ अंतरे ३ गुणितं ३/२ भिन्न भागहारविधिना छा यथा
भक्त ४/३ मिथो हारा भ्यामिति सार्द्ध नाशंकुनानेन ... समच्छेद ... युत ... हार्द्धहृते
फलं दीपोच्चतां ... इत्युपपत्तिरनुपातेन यदि शंकुछायामिते भुजे शंकुः कोटिस्तर्हि
दीपशंकंतरभूमितेन किमिति फलं शं ... नितदीपशिखौच्च्यं तस्मिन्दीपयुते दीपौ
च्चस्यादित्युपपन्नं ॥ अथ दीपशंकुतरं नरदीपौच्च्यज्ञानार्थं प्रदीपशंकुतरमनुच्चतामिसस्य
ना

साधनी भरसंसन्नं वतार्द्धविसंकुदीपेति॥ विशंकुदीपोछ्रयसंगुणा भासंकुर्द्धृता दी
पनरंस्तरं स्यात्॥ विगतः शंकुर्यस्मात् दीपोच्चात् सा विशंकु छ्रयश्चतेन गुणितायाः भासा सं
कु छायासा नरोद्धृता सती दीपशंक्वंतरं स्यात्॥ अत्रोदाहरणार्थपूर्वोक्तस्यैवन्यासः॥
दीपोच्छ्रयः ९ शंकुः १ नाररहितं ८ अनेन शंकुछायायाः ३ गुणिता २४ शंकु २ हृता ३ छ्रहृतास
तीजाता दीपशंक्वंतर हस्ताः ३॥ अत्रोपपत्तिः॥ त्रैराशिकेन यदि शंकुमितकोटि छा
या भुजस्तर्हि शंकूनितदीपोच्छ्रमिताया कोटेः कइत्यत्र २ ३ ४ छायशंकूनित
दीपोच्छ्रयेणगुणिता शंकूद्धृताफलं दीपनराभ्यां स्यादित्युपपन्नं॥ अथ छायान्तरदीपो
च्छ्रयांतरजुवो ज्ञानार्थं सूत्रं सार्द्धवृत्तं छायायोरग्रयोरिति॥ तथा त्रैराशिकेनेति च॥ छा
याग्रयोरंतरसंगुणाभा छायाप्रमाणांतरहृद्भवेत्तू॥ नरः शंकुघातः भूमिया विहृतः प्र
जायते दीपशिरवोच्छ्रयमेवं॥ त्रैराशिकेनैव यदेतदुक्तं व्याप्तं स्वभेदैर्हरिणेव विश्वं॥७॥
भाशंकुछायाछायायोर्द्वयोरग्रयोरन्तरेणोद्धृता सती फलं दीपछायाग्रयोरंतरं स्यात्
स्यात् अपथास्याः गुणः शंको ग्घपरस्य राहृतिः शंकुछायोद्धृता सतीदीपोच्छ्रता भवेत् ८३

एवं त्रैराशिकेन व्याहृतं परिवरूपं गणितं तत्राह त्रैराशिकेने त्ययद्देत निरिवलमुक्तं
सत्रैराशिकेनेव स्वभेदैर्व्याप्तं क्रमोत्क्रमस्य संचारपंचसप्तराशिकादिव्यासिमित्य
र्थः हरिणा विश्वमिव स्वभेदैर्व्याप्तितदुक्तं अस्यानंततात्वार्येवक्ष्ये किंकरिष्यति॥ अत्रो
दाहरणं वृत्त॥ शंकोरिति॥ शंको र्भार्कमितांगुलस्य सुमते दृष्टा किलाष्टांगुला छा
याग्रा भिमुखे करद्वयमिते न्यस्तस्य देशे पुनः॥ तस्यैवार्कमितांगुलायादि तद्वच्छंकु प्रदीपांत
रं दीपोच्छ्रयं च कियद्वदव्यवहृतिं छायाभिधां वेत्सि चेत्॥८॥ भोः सुमते अर्कमितांगुलस्या
र्कस्य शंकोर्या छाया अष्टांगुला दृष्टा किल ततः प्रथमशंकुछायासंमुखे हस्तद्वयमित
देशे न्यस्तस्यारोपितस्य तस्यैव शंकोश्छाया द्वादशांगुला यदि तदा शंकुद्वयदीपांतरं दी
पोच्छ्रयं च कियद्वद छायाभिधानां व्यवहृतिं वेत्सि चेत् अत्रा घनराशि छायाहस्तद्व
ये न्यस्तस्य द्वितीयशंकोरस्य च यो रशेदंगुलात्मकमंतरं ४८ अथ ग्रयोरंतरायेक्षा
या प्रथमछायया ८ शंकोरंतरं दृश्या ४० मिति तात् द्वाजातं ५० द्वितीय छायया युतं जा
तं छायाग्रयोरंतरमगुलात्मकं ५२ अथ छायाग्रयोरंतरेण ५२ छायेन १२ गिलिते ४१५

169/2006 84

९२४ कमाछायाप्रमाणोतर ४ भक्ते लब्धे द्वीपशंक्वग्रांतरे १०४।१५६ त त्र द्वीपत्तलप्रथ
मशंकुछायाग्रांतरं भूमानं द्वीपत्तलस्त द्वितीयछायाग्रयोरंतरं भूमानं १५६ अ
थ द्वीपोच्यज्ञानार्थमाह भूशंकुरिति भुवो १०४।१५६ शंकुना १२ गुणिते प्रमाण्या ८।।रवि
भक्ते जातमुन्नय त्र द्वीपशिरवौ अमरगुणा लब्धं १५६।१५६ तच्च नुविंशत्या भक्तं जाजातं

करात्मकं १३ एकदर्शनं च
यायता धि कातावा।
न्य तेत हि छायाविम्रे
८४ भक्ता फलं छायाद्विपत

अत्राप्युपपत्तिरनुपातोतनैवप्रथमछायातो द्वितिय छा
ताछायावयवेनयदि छायाग्रांतर लभ्यते
एच छाया ग्रातरे ८ पर छाया गुणा छायांतरे
ता तर भूर्लभ्यते अ भूशंकु घात इत्यनुपा

तः यदि छायाभुजे शंकुः कोटिस्तदा भूलभ्येभुजे किमिति अत्र ८
१२।१०४ त्रैराश्य १२।१२।१५६ लब्धं द्वीपोच्छ्रयमुन्नयत्र समभेव १३ अयपर्वं सर्वोपपत्ति
कमेत्वायोवदिए चमित्यादि स्यष्टं ॥ अथ प्राकृष्यितत्रैराशिक स्यभगवत ईश्वरस्यच
द्रशेकुर्वेन्द्रुपसंहरातियथेति ॥ यथा भगवता नामषड्गुणैश्वर्यवता उक्तं वक्त

६४

त्तिं चास्थितिं चैव भूता नामगतिं गतिं ॥ वेतिविद्यामविद्यामविद्यां च सवाच्यो भगव
न्निति उक्ते भगवता गिरिशेन शंभुना चक्त जनाना भ्रलोपिंडादिनामनः स्वभाप स्त्री
न एवहरिणा याधो स्कंश भोद्याः स्यायशंता भवपशावः परिकीर्तितातेषामधिपति
र्येस्मात्तस्मात्सपशुपति शिवः अगच्छतिइत्यति स्थितिप्रययप्रोतीति जगतस्य स्वभाय
यासादितस्यस्थिरश्च राम कस्य जननादि विनेनतद्रूक्तो विभुनाशिवं प्रतिमहामारत्ते ।।
अपमाधेन स्ववीर्ये गास्त जस्य वस्विजुं पश्चितित याचे मार्कंडेयवाक्यं यंचुर्किंचिदिदं स्व
र्यभाति नानात्मकं जगत् बीजं स्वमस्य विस्वात्मेन्द्र ध्ययं शास्त्री रवरेतित्वं सकलं भु
यना निभर्तुं वादिर्निगरयेभरुरुहिमादिमुरव्याः नद्योजात्वीप्रवो अप्सुराः प्रम्र
द्रप्रभवयः सुराः अंशेलंडाद्याः नराः व्यासाद्याः नगराणि काश्यादिनित दादिभेदे स्वभेदेविवते रूपिणा
तेनैवेशेणायथा जगत्व्याप्तंतनथा रविरूपमपि गणितं त्रैराशिके णास्वभेदैः प्राद्धिरूपितेव्यस्त कमत्रिराशि
पंचराश्याद्गुणितसिद्धः किमन अप्रयासेनेत्याशंक्याह वर्गेति वर्गवर्गपदं घनपदं संत्यज्ययद्गुण्यते
इत्यपिपाठांतरं वायस्किंचिदिसपि ॥ यत्किंचिद्गुणभागहारविधिना बीजे त्र वा गण्यते तत्पैरा

1711
2006
85

शिक्रमेणनिर्मलधियामेवाधियामेवावगम्यं विहाराणतराद्वहुधासमहादिजडधीधीरद्धिवुध्यावुधैस्तद्गु
हान्सुगमान्विधायरचितंमाद्भिः प्रकीर्णादिकं॥ वीजगणितेत्रयायांवायस्तिंचिकुट्टणभागहार विधि
नागण्यतेसंख्यागोचरिक्रियतेतदखिलंत्रैराशिकमेवनन्वेवंचेत्तर्हियावदिरमुक्तंवर्गेवर्गपदं इत्या
दिगणितंतद्भिन्नमिन्नमिवकथमवगम्यतेतत्राहतत्तुनिर्मलधीयांनारतीक्ष्णस्वमतिभोज्वलवुधि
मत्तांनान्निनामेवावगम्यनान्येषामित्यर्थः॥ अथैतस्मात्सतेवुद्धिमद्भिर्भेयं तरेणप्रकिर्णादिकस्तस्मा
तद्गुहान्त्रैराशिकमेणसुगमान्विधायरचितंअपमर्थः पाटीगणितवीजगणितेषुयत्कुण्यतेभज्य
तेतदपित्रैराशिकमेवतन्सर्वुधीयामेवावगंतुयोग्यंतुयोग्यंतथाहि॥ पञ्चपञ्चाषणांचतुर्भिर्गुणनेक्रम
त्रैराशिकंयद्येकगुणाषट्स्युस्तर्हिचतुर्गुणाकियंतःस्युः॥१।४।६ इच्छास्थानीयगुणकेनेच्छफलस्थानी
यः षड्गुणिताः२४ प्रमाणिभूतेनैकेनैभक्ताफलंतुल्यमेवएवंभागहारेप्यस्तंत्रैराशिकंयथायद्ये
केनैभक्ताश्चतुर्विंशतिःस्युस्तर्हिचतुर्भिर्विभक्ताःकतिस्युः॥२४।४ इसत्रेच्छावृद्धौफलेह्रासोद
श्यतेऽतःफलंप्रमाणगुणंइच्छया४।६ अतउक्तं॥ यथानुपातनमकारेणगुणनेभजनेचक्रि
यमाणेमुग्धानामसायासेनभायंइतिक्रत्वानुपातेप्रमाणभूतेनस्यैकस्यानुपयोगात्साम्गे ८८

कनेइच्छयैवगुणनभजनंवाकृतमतःप्रोक्तंतद्गुहान्सुगमानितिसर्वमुपपन्नं॥ ॥इतिश्रीमद्दे
वज्ञनिकरालंकरणगणेश्वरविरचितेलीलावतीभूषणेलीलावत्युदाहरणोपधायाख्यहारःसमाप्तः॥ ॥
अथकुट्टकव्यवहारयोःपरस्परभजनेनयावदेकोऽवशिष्यतेतत्पर्यन्तंवल्लीक्रियमाणेफलवल्लीरूपयोर्भा
ज्यभाजकयोःशिष्टत्वात्कुट्टकस्तमेवभवतीतिइतिलक्षणयाकुट्टकइत्यभिधानं समुचितं अपनत्र
परस्परंसंभवासंभववृत्तेकेण॥ भाज्योहारइति॥ ॥भाज्योहारःक्षेपकश्चापवर्त्यःकेनाप्यादौ
संभवेकुट्टकार्थी॥ येनछिन्नौभाज्यहारौनतेनक्षेपश्चेतदुष्टमुद्दिष्टमेव॥१॥ आदौसंभवेसतिकेनापि
केनभाज्योहारःक्षेपकश्चापवर्त्यः॥ अत्रभजितुंयोग्योभाज्यः॥ह्रीयतेऽनेनेतिहारःक्षिप्यतेयुज्यतेसौ
क्षेपकःएवमेतत्त्रयोपियत्रस्युस्तत्रैवकुट्टकःअन्योपिविशेषोस्तियत्रवपर्सेस्युक्तेपरमपूर्वस्यापवेतिनि
यमोपिनेतिसूचितंअपनत्रापवर्तनेपिसंभावासंभवविशेषमाहयेनभाज्यहारौछिन्नौतेनक्षे
पोनछिन्नश्चेत्तदुष्टमुद्दिष्टमेवंचकोपिनस्मिन्नर्थः॥ छिन्नौनामापवर्तितइतिबोध्यं॥ अथा
पवर्तनेकर्तव्येप्राप्तेकेनाप्यकेनभाज्यहारक्षेपाअपवर्त्याइतिजनितभ्रांतिभाजांछात्राणां
संशयंनिराकुर्वन्नाहपरस्परमिति॥ परस्परंभाजितयोर्ययोर्यच्छेषंतयोःस्यादपवर्तनंतत्॥ तेनापवर्ते
नविभाजितौयौतौभाज्यहारौदृढसंज्ञिकौस्तः॥२॥ ययोर्द्वयोर्भाज्यभाजकयोःपरस्परंभाजितयोःसतो
र्यःशेषकःसतत्तयोरपवर्तांकःनिःशेषभागहारेकारणभूतोंकोऽपवर्तःएवमनयवरिस्यावर्तपेन

173/2006
86

स्यातेतेनोक्तेनयौभाज्यहारौतावपवर्तितौइदृशंसंज्ञोक्तःक्षेपोपितेनापवर्तितेनविभाज्यइत्युक्तमपिज्ञा
त्व्यं यतो भाज्यहाराविति तद्रूपलक्षणमेवतस्माद्भाज्यहारक्षेपाः अपवर्तिताः संतस्तथापि दृढसंज्ञास्तु इति स्
थीः अथवल्लीमाहमिथइतिस्वोर्द्धेति॥ एवमितित्रयेणमिथोभजेतौदृढभाज्यहारौयावद्विभाज्ये भवतिहरूपं॥
॥फलान्यधोधस्तदधोनिवेश्यक्षेपस्तथांत्येन्यमुपांतिमेन॥३॥स्वोर्द्धे हतेंत्येन युतेततंदृत्यं संमुहुः स्यादि जे४
तिराशियुग्मं॥ऊर्ध्वोविभाज्येनदृढेनतष्टः फलंगुणः स्याद्परोहरेण॥४॥ एवं तद्देवात्रयदासमास्तदास्युर्ल
ब्ध्युयश्चद्विषमास्तदानीं॥ यथागतौलब्धिगुणौविशोध्यौस्वतक्षणाच्छेषमितौ चतौस्तः॥५॥ तौ प्रसिद्धौ पू
र्वोगतौदृढभाज्यहारौमिथःपरस्परं तावत्सयैतंभजेत्यावद्विहभाज्येरूपमेकं वशिष्यत अथ भजनेनोक्ते ये
मात्रलब्ध्यानिफलानितव्यल्लीवदधोधःस्थाप्यानितदधः क्षेपः तदधः शून्यं च स्थाप्यं उपांतिमेन अंत्यांकोप
रितेनेनस्वोर्द्धे हतेसत्यधःस्थेनयुक्तेसिति अंत्यंसत्यधिः स्थंसजेत् अथ पूर्वे उपांतिमो यः प्रासीनस्य इह
निमंत्यस्तेनपर्य्यवसन्नः तदूर्ध्वेस्थउपांतिमःसंभूतः तेनस्वोर्द्धे हते संत्यसंजेदिति वारंवारंसर्वोपरितने
उपांत्यहतेंत्ययुतेंत्येसक्तेच उपांतिमाभावाद्यावद्राशियुग्ममवशिष्यते तावदयंविधिरित्यर्थः तत्र
राशियुग्मेऊर्ध्वोकराशिः दृढभाज्येनतष्टःसन्शेषंफलंस्यात् लब्धिरित्यर्थः तस्मिन्राशेन शेषमेव
ग्राह्यं फलंसाज्ययत्रभागहारेणफलस्यानुपयोगः स्यात्तत्रतष्ट इतिसाकेतिकः शब्दः प्रयुज्यते अथा
न्योधःस्थितोयोराशिःसदृढहारेणतष्टःसन्शेषंगुणःस्यात्लब्धिगुणास्तानेइतिकरणं यमाहराय

मनेनप्रकारेणतदेवसाध्यंत्ररुकुरकेत्ताः लब्ध्ययोर्व्वीरूपाःसमाः द्व्याद्रिकाःस्युः अथयदाविषमास्त्व्यादि
काश्चेतदायथागतोउक्तविधिनाआगतौलब्धिगुणौस्वतक्षणाद्दृढभाज्यहाररूपाच्छोध्यौशेषतुल्यौ[illegible]
[illegible]लब्धिगुणौस्तः अतस्तत्रविशोध्योयोहारः सतक्षणाउच्यते॥ प्रश्नोदाहरणं॥ एकविंशतिति॥ एकविं
शतियुतंशतद्वयंयद्गुणंगणकपंचषष्टियुक्॥ पंचवर्जितशतद्वयोद्धृतंशुद्धिमेतिगुणकंवदाशुतं॥६॥ भोः
गणकयद्गुणंपंचषष्टि६५युक्तंएकविंशतियुतंशतद्वयं२२१पंचवर्जितशतद्वयो१९५द्धृतंसत्शुद्धिमेतीनिः
शेषं भवेतं गुणकं वदेति प्रश्नार्थः न्यासः भाज्यः २२१ क्षेपः ६५ परस्परंभाजितयोरितिसूत्रेणसाध्यतेयथाहारेण
भाज्येभक्तेशेषं२६ अनेनहार१९५भक्तेशेषं१३ जातोपवर्तांकः१३ अनेन भाज्यहारक्षेपाअपवर्तितास्तदा
जाताद्दृढसंज्ञकाः भाज्य१७ हारः१५ क्षेपः५ अत्रापवर्तनेनतुअक्षराणांलब्धीकरणार्थमेव अथवल्लीमिथइतिदृ
ढौभाज्यहारौ१७ हरेण१५भाज्ये१७भक्तेलब्धं१ वल्ल्यां न्यस्तं शेषेण२ हरे१५भक्तेलब्धं७ वल्ल्यां न्यस्तं शेषं१ या
वद्विभाज्ये भवेत्तिहरूपमित्युक्तेर्नतःपरं अत्रविभाज्यराशेन केवलंभाज्यएवनबोध्यः रूपंमिथोभजनेक
र्त्तव्ये शाप्तेहरस्यापिविभाज्यत्वात् एवंफलानि १ ७ तदधः क्षेपं ५ निन्यस्यतदधःशून्यं चन्यस्यजातावल्ली १ ७ ५ ० उपं
तिमे५नस्वोर्द्धे हते३५अंत्येन०युते सं० सं०त्यक्तेयुनउपांतिमेन३५स्वोर्द्धे१ हते३५अंत्यं५युतेसं४०सक्तेजाते जातंराशि
द्वयं४० ३५ अत्रसमलब्धित्वाद्दृढभाज्येन१७ऊर्ध्वराशिस्तष्टः शेषंलब्धिः६ तदधोन्योराशिः द्वयं३५हरेण१५तष्टः
शेषंगुणकः५ अत्रापिविशेषः यदाभाज्यहाराभ्यांराशियुग्मंतष्टंतुनशक्यतेतदायथागतंराशियुग्ममेव

लब्धिगुणाविति बोध्यं अनयोः प्रतीत्यर्थं यथोद्दिष्टवत् क्रियते तथाहि भाज्यः २२१ गुणकेन ५ गुणितः ११०५ क्षेपेण
६५ युतः ११७० हारेण १९५ हृतः जाता लब्धिः ६ [illegible] एवं स्वतक्षणमिष्टगुणमिति वक्ष्यमाणविधिना एकेष्टगु
णे स्वस्वतक्षणेन १७।१५ लब्धिगुणाभ्यां ६।५ युते २३।२० जातौ लब्धिगुणौ प्राग्वद्भाज्यः २२१ गुणकेन २० गुणितः
४४२० क्षेपयुतः ४४८५ हरेण १९५ हृतः जाता लब्धिः २३ एवं द्व्यादिगुणितेन तक्षणेन लब्धिगुणयुते बोध्यं द्वि
केष्टेन वा ४०।३५ त्रिकेण वा ५७।५० अथ भाज्यहारक्षेपाणामन्यतरस्यापवर्तासंभवे सति विशेषमाह भवति
तीप्रकारान्तरेण भवति कुट्टविधेर्युतिभाज्ययोः समपवर्तितयोरथवा गुणः ॥ भवति यो युतिभाज्ययोः पुनः
स च भवेदपवर्तनसंगुणः ॥ ७ ॥ अथवा युतिभाज्ययोः क्षेपभाज्ययोरपवर्तितयोः सतोः कुट्टकविधेः सकाशात्पू
१२ र्वप्रकारेण यो गुणो भवति क्षेपभाज्यौ येनापवर्तितौ तौ सन्तौ शुद्धौ जातौ तेनैव हरेण शुद्धेपि गुणो भवत्येवं सत्यर्थः अत्र गुणो
स्तु यथागत एव लब्धिरपवर्तकाद्घ्ना स्यात् अथ युतिभाजकयोरिति क्षेपभाजकौ येनापवर्तितौ तेन भाज्येन शु
द्धेपि प्राग्वद्विधौ क्रियमाणे लब्धिगुणौ स्यातां तामेव परमत्र गुणेनापवर्तनेन संगुणः कार्यः यतो भाज्याल्लब्धिराया
ति भाजकाद्गुण आयातीति हेतोः ॥ अथोदाहरणं शतमिति ॥ शतं हतं येन युतं नवत्या विवर्जितं वा विहृतं
त्रिषष्ट्या ॥ निरग्रकं स्याद्वद मे गुणं तं स्पष्टं पटीयान् यदि कुट्टकेसि ॥ भोः गणक शतं येन गुणितं नवत्या ९० युतं वा वियुतं
त्रिषष्ट्या ६३ विहृतं सत् निरग्रकं स्यात् निःशेषं स्यात् तं गुणकं यदि कुट्टके अतिशयेन पटुरसि चेद्वद न्यासः ॥ भा
ज्यः १०० हारः ६३ क्षेपकः ९० अत्रापि प्राग्वत् भाज्यो हार इति तु न संभवति भाज्यहारक्षेपापवर्तेनासंभवा ८१

त् मिथो भजेत्तावित्यादिना साधयामः भाज्ये १०० हार ६३ भक्ते लब्धं १ वल्ल्यां न्यस्तं शेषेण ३७ हारो ६३ भक्ते लब्धं वल्ल्यां
१ न्यस्तं एवं लब्धानि वल्लीपंक्त्यां विन्यस्य तदधः क्षेपं तदधः शून्यं च न्यस्य जाता फलवल्ली ॥ १ पूर्ववदुपान्तिमेन
स्वोर्ध्वे हते स्येन युते इत्यादिना जातं राशियुग्मं २९७० क्रमाद्भाज्यहराभ्यां तष्टं तत्समं [illegible] त्वा जातौ लब्धि लब्धि ३
गुणौ ३०।१८ अथवा भाज्यक्षेपौ दशभिरपवर्तितौ १० अतोप्युक्तवज्जातं फलवल्लि सक्षेपरवा अत्र लब्धि
पंक्तौ पंच फलान्यतोस्याः विषमत्वाद्यथागतौ लब्धिगुणौ विशोध्याविति विशेषो भवि २ तास्ति [illegible] अथो
पान्तिमेन स्वोर्ध्वे हते स्येन युते इत्यादिना जातं राशियुग्मं क्रमेण भाज्यहाराभ्यां ६३ त १० ष्टं जा तौ ल
ब्धिगुणौ ७।४५ विषमवल्लित्वात् स्वतक्षणाभ्यां १०।६३ शोधितौ ३।१८ अत्र लब्धिरपवर्तनेन १० गुणि
ता गुणस्तु यथागत एवेति जातौ ३०।१८ एवं नोचेन्नामलब्धिर्न गृह्यते चेद्गुणघ्नाद्भाज्यात् क्षेपयुते हरभ
क्ते च लब्धिः ३० अथ प्रतीत्यर्थं शतं १०० गुणेन १८ गुणितं १८०० नवत्या ९० युतं त्रिषष्ट्या ६३ भाजेदत्ते जाता लब्धिः
सैव ३० अथवा क्षेपहारौ ९०।६३ नवभिर् ९ रपवर्तितौ हा० ७ क्षे १० भाज्ये १०० पवर्तनं न संभवति पूर्ववज्जाता
फलवल्ली सक्षेपरवा प्राग्वद्राशियुग्मं भाज्यहाराभ्यां १००।७ तष्टं शेषं लब्धिगुणौ ३०।२ गु
णोपवर्तनेन ९ गु णितः एवं जातौ तावेवाभिगुणौ ३०।१८ अथैतौ एकेष्टेन गुणितौ स्वस्वहारेण
१००।६३ युतौ तदा जातौ लब्धिगुणौ १३०।८१ एवं द्व्यादिकेष्टेन वा लब्धिगुणौ स्यातां ताभ्यामपि प्रतीतिः सा
दनीया अथवा भाज्यक्षेपौ दशभिरपवर्त्य १०।९ पुनर्हारक्षेपौ नवभिः ९ रपवर्त्य न्यासः ७ क्षे १ प्राग्वद्वल्ली जातौ

राशी ३ इमौ भाज्यहाराभ्यां १९ तष्टितुं न संभवतः अत इमावेवाप्तिगुणौ ३।२ अथ भाज्यस्तु पूर्वं दशभिरपवर्तितो
ऽस्ति अतो दशगुणिता लब्धिः ३० पुनर्हारस्तु नवभिरपवर्तितोऽस्ति अतो गुणस्तु नवगुणः १८ एवं जातौ लब्धिगुणौ
तावेव ३०।१८ एवमेतौ एकेष्ट १ घ्नस्वतक्षणाभ्यां १००।५३ युतौ ७०।८१ द्विगुणाभ्यां स्वतक्षणाभ्यां २००।१०६ युतौ
तौ जातौ लब्धिगुणौ २३०।१२४ इत्यादि॥ अत्रोपपत्तिः॥ न खलु लब्धेः प्रयोजनाभावाद्यद्यपि क्षेपभाज्यावपवर्तितौ तथापि गु
णो लभ्यत एवं यतो गुणस्य हरं ततः पातितं स्वदृष्टपूर्वं हरे तु अविकृते गुणोऽप्यविकृत एवेत्य तदुक्तं भवति कुट्टविधेरि
ति भवति यो युति भाजकयोरिति च तत्र क्षेपभाजकयोरपवर्तनकृते सति हरापेक्षया भाज्यो हि अपवर्तांकगुणोऽधिको
वतः एवं हरस्य न्यूनत्वात् ततः पातितगुणोऽपि अपवर्तांकगुणेन न्यूनो वर्त्तस यथ पवर्त्तांकेनैगुणयेत्तेन दशगुणकः स्यात्
इति सर्वमनवद्यं॥ अथ ऋणक्षेपाभिप्रायेणोदाहरणं गुणलब्ध्योः सिध्यर्थमनुष्टुभाह॥ क्षेपजे इति॥ क्षे
पजे तक्षणाच्छुद्धे गुणाप्ती स्तो विशुद्धिजे॥ ॥ क्षेपाज्जाते क्षेपजे गुणाप्ती लब्धी ये ते तक्षणाभ्यामूह्व
भाज्यहाररूपाच्छुद्धे सतो वियोगजे भवतः ऋणक्षेपाभिप्रायेणास्यार्थः उदाहरणार्थं पूर्वयोर्गुणलब्ध्योर्न्यासः
१८।३० स्वतक्षणाभ्यां ५३।१०० शुद्धे जाते गुणाप्ती शुद्धिजे ३५।७० तथाहि शत १०० गुणकेन ३५ गुणितं ३५००
नवत्या ९० विवर्जितं ३४१० त्रिपंचाशद्भक्तं जाता लब्धिः ७० अत्रापीष्टाहतस्वतक्षणाभ्यां मिसादि गुणाप्ती ३५।
७० एकेष्टाहतस्वतक्षणाभ्यां ५३।१०० युते १०८।१७० द्विकेष्टेन वा १७१।२७० त्रिकेष्टेन वा २२४।३७० अन्यदप्यु
दाहरणं पद्रुणोतिस्पष्टं॥ यद्गुणागणकषष्टिरन्विता वर्जिता च दशभिः षडुत्तरैः॥ स्यात्त्रयोदशहता निरग्र ८८

कोतं गुणं कथय मे पटुकुट्टकज्ञ॥८॥ न्यासः ६०/१३ क्षे० १६ पूर्ववज्जाता फलवल्ली सक्षेपस्वो | ४ २ १ १ १६ ० | स्वोर्ध्वे हते
त्येन त्यादिना राशी ३६।८ इमौ भाज्यहाराभ्यां ६०।१३ तष्टौ जातौ क्षेपजौ लब्धिगुणौ ८।२ लब्धिर्नो वि
षमत्वात्स्वतक्षणाभ्यां ६०।१३ शोधितौ जातौ फलगुणौ ५२।११ धनक्षेपे बोध्यौ यथा ष्टिः गुणः
११ घ्ना ६६० क्षेप १६ युता ६७६ हार १३ हृता लब्धिः ५२ अथ ऋणक्षेपे तु इमौ ५२।११ स्वतक्ष णाच्छुद्धे
कार्यौ तदा एवं कृते लब्धिगुणौ ८।२ अत्रोपपत्तिरुपात्तिमेन स्वोर्ध्वे हते इत्यादिना ऋणक्षेपेण फलवल्ल्याः
गुणाने क्रियमाणे ऋणराशियुग्मं तदागतमेव स्यात् अतो लब्धिगुणौ ऋणावेव तदिष्टाहतस्वहारेण
त्यादिना स्वतक्षणयोजने क्रियमाणे धनर्णयोरंतरमेव योग इति कृत्वा स्वतक्षणाभ्यां शोधिते भवतः
इत्युपपन्नं॥ अथान्यद्विशेषसूत्रं सार्द्धयानुष्टुभाह॥ गुणलब्ध्योरिति क्षेपेति च॥ गुणलब्ध्योः समं ग्रा
ह्यं धीमता तक्षणे फलं॥ हरतष्टे धनक्षेपे गुणलब्धी तु पूर्ववत्॥ ९॥ क्षेपतक्षणलाभाढ्या लब्धिः शुद्धौ
तु वर्जिता॥१०॥ बुद्धिमता तक्षणे गुणलब्ध्योः समं फलं ग्राह्यं अपवर्त्तिमिषो भज्ये दिसादिना वल्लीं कृत्वा
ततः स्वोर्ध्वे हतेंत्येन त्यादिना राशियुग्मं विधाय तस्य भाज्यहाराभ्यां तक्षणे कृते गुणलब्ध्योः स्याद्ये फलं
सममेव ग्राह्यं अतोऽस्याधिकफलसंभवेऽपि न ग्राह्यमित्यर्थः हरतष्ट इति॥ धनक्षेपे धनं तदा तरे हृता
से तक्ष्यप्राग्वद्गुणलब्धी स्यातां परं तु लब्धिर्या पूर्वागता सा क्षेपस्य तक्षणे भागहरणे तत्र यत्फलं तेन
युता कार्या एवं सति लब्धिः स्यात् क्षेपशुद्धे तु ऋणक्षेपश्चेत्तदा क्षेपतक्षणफलेनाकार्या साऽस्तिभि

1719/2006

वृति॥ अत्रोदाहरणमनुष्टुप् येनेति स्पष्टं॥ येन संगुणिताः पंचत्रयोविंशति संयुताः॥ वर्जिता वा त्रि
भिर्भक्ता निरग्राः स्युः स कोगुणः ५११॥ न्यासः भा० ५ हा० ३ क्षे० २३ फलवल्ली १ ३ अहे द्विवर्णाशियुग्मं
०३।२३ भाजेन ५ हारेण च ३ तष्टं सद्भयोः समं फलं यायं मित्युक्ते रूपाराशी २३ ०६ स्वहर ५ तष्टं फल
भं तेन गुणाः अधोराशौ २३ हार ३ तष्टे सप्त लब्धाते यायाः न धा० प्राग्वज्जाते गुणाप्ती ननु कथमि
दमेव मित्याशंक्याह यथा राशिः ०३।२३ उभयो भाजक हारा भ्यां तक्षितयोः समेव ग्रथ्या एवं प्राप्तेऽप
योराशि त्रयोविंशति स्वहरेण ३ सप्त वारं तष्टः शिष्टद्वयं अयमेव गुणः अथ फलसाम्याय षट् च च
त्वारिंशान्मिता लब्धिः एवं जाते गुणाप्ती २।११ अथ क्षेपजे इति क्षेपजे गुणाप्ती २।११ तक्षणात् हार
भाज्यरूपात् ३।५ शुद्धे जाते १।६ अत्र द्वौ त्रि ३ भ्यः शुद्धौ शेषं गुणः एकादशपंचभ्यो न शुद्धाः अतो वि
लोमशोधने कृते शेषं ६ फललब्धिः एवं जाते १।६ अपवर्त्यहत स्वस्वहरे णेति द्विगुणाभ्यां स्वहरा
भ्यां ६।१० युते जाते गुणाप्ती ७।१६ यतो नैधे रणयोरंतरमेव योग इति अव्यक्तप्रक्रियास्ते अत्रमेति
स यं पंचगुणकेन गुणिताः ५ त्रयोविंशति २३ वर्जिता इति सूत्रोस्ति परं रूपलब्धित्वात्संचैव ५ त्र
योविंशतेः सकाशाद्वर्जिताः शेषं १८ त्रिभि ३ र्भक्तं जाता सैव लब्धिः॥ एवं सर्वत्रावगम्यं॥ ॥अ
पहरतष्टे धनक्षेप इति॥ हरेण ३ क्षेप २३ तष्टे इत्यादि शिष्टं मेव क्षेपं विधाय न्यासः भा० ५ हा० ३ क्षे० २ मि
थो भजेतौ दृढभाज्य हारावित्यादिना पूर्ववद्वल्ली सक्षेप रवा १ स्वोर्ध्वे हते इति जातौ राशी २ भा
१ २ ०

मल राभ्यां ५।३ तक्षणात्सभाया तरमावेव ४।२ लब्धिगुणौ अत्र लब्धिः क्षेपतक्षणे लाभ २ युतास
न्जातो लब्धिगुणौ ६।२ क्षेपजो स्तः यदा धनक्षेप श्चैत तत्रापि यथा भाज्य ५ गुणेन २ गुणिते १० क्षेप २३ युते ३३ ह
र ३ भक्ते जाता लब्धिः ११ शुद्धो नु वर्जिते सुत्वे शुद्धे नाम ऋणक्षेपक्षेपजे गुणाप्ती २।११ तक्षणाभ्यां ३।५ शुद्धे तयेर्गु
णाप्ती १।६ अत्रापि प्राग्वदृणलब्धिरस्ति अथवा पूर्वागतौ क्षेपजौ लब्धिगुणौ ४।२ स्वतक्षणाभ्यां ५।३ शुद्धौ जातौ विशु
द्धौ १।१ अत्र लब्धिः क्षेपतक्षणलाभेन २ जितु मश्कता अतो विपरित शोधने जाता ऋणलब्धिः ३ गुणः १ अथ धनक्षे
पेपि लब्धि गुणौ ३।१ द्विगुणास्तराभ्यां युतौ ४।७ धनर्णयोरंतरमेव योग इति शुद्धि ऋणागता द्विगुणस्त हरो १० धनगतः
०।१० अथ गुणकाभावसंभवे विशेषमनुष्टुभाह क्षेपभाव इति क्षेपाभावस्तथा यत्र क्षेपः शुद्धो हरोद्धृतः क्षेपश्च
गुणस्तत्र क्षेपो हारहृतः फलं ११ यत्र क्षेपाभावस्तत्राथवा हारहृतः क्षेपो निःशेषो भवेत् तत्र स्यान्नूये गुणकः
सः ० यतः स्वभावत्वयत्र क्षेपाभावस्तत्र हरेणाक्षिहार्यं अतस्तत्र गुणाप्ति शून्यमेव भवेत् ३ यत्रहारभक्ते क्षेपे तत्र लसा
लब्धिः अत्रोदाहरणमनेनस्पष्टं येनपंचगुणिताः स्वसंयुताः पंचषष्टिसहिता श्च तथवा स्युस्त्रयोदशहता निरग्रका
स्तं गुणं गणक शीघ्रमाशु मे न्यासः भा० ५ क्षे० मिथो भजेदिति वल्ली 1 ० २ ० अत्र उपांतिमेन स्वोर्ध्वे इत्यादिनाक्रिमाणेनु
पांतिमस्तु क्षेपः तत्स्थाने शून्यं तेन शून्येन गुणितं शून्यं इति जातं रा शिद्वयं शून्यमेव ० इष्टाहतस्वस्वहरेणेति
वा गुणाप्ती ३।१ अथवा २३।१० अथवा ३९।१५ द्वितियोदाहरणाय ० न्यासः भा० ५ क्षे० ६५ अत्र क्षेपो हारहृतः शु
ध्यतीति सूत्रात् गुणकः ० लब्धिः ५ यतः मिथो भजेदिति जाता फलवल्ली सक्षेपरवा ० उक्तवद्राशियुग्मं ३०।३२५
स्वतक्षणाभ्यां ५।१३ शुद्धे ० गुणेन ० भाज्यो ५ गुणितः ० क्षेप ६५ युतः ६५ हरेण ३ भक्तः लब्धिः ५ एवं लब्धिगु
णौ ५।० इष्टाहतस्वेति तक्षणाभ्यां ५।१३ युतौ १०।१३ अथवा १५।२६ अत्रोपपत्तिः ५ १ ० यत्र क्षेपाभावस्तत्र मिथो

ति

181
2006

90

पजे नोर्दर्भाज्यहारावि माहि नापरस्परभजनात्फलं यद्भ्यां ग त्यमाणा यां उपान्तिमेन स्वोर्द्धे हते इ त्यादि नाउपान्तिमस्या
निपस्तु क्षेपः स च भक्ते नैश्च समेतः तनोर्द्ध राशि गुणनेन सम एव भवति स्वगुणः स्यामित्युक्तेः अनेन स्वजन्यस्य त्वमितेगुणाप्ति।
अथ क्षेपः शुद्धे इति तत्र हरत छेधन क्षेपे पतिस्त त्यक्रमेण ताडेण क्षेपस्तत्र स च निरवशेषो भवति अनेन स्वत्वाप्यपरि
शेषान्त्क्षेपाभावेऽन्यस्य मेयगुण इत्युक्तं अथ क्षेपो हारहृतः फलमित्युक्ते न क्षेपतक्षणलाभाद्युतिः स्यादर्थ एव
सिद्धः अथ प्रकृतेऽपि क्षेपाभावे वा गुणः शून्यमस्यादित्य नोच्यते यद्योक्त गुणः क्षेपो हारहृतः स च शुद्ध इति तच्छिद्धिरादि गु
णोपि शुद्धो भविष्यत्येव एवं फलं च यद्व्यस्तक्षेपे गुणिते सति निष्पन्नं राशियुग्म मध्ये धन्यो ना राशी यद्य हारेण भाज्येन तदा निरव
शेषो भवत्येवं तत्स्त च शून्यं गुणको जायते अथ क्षेपो हारहृत इति न फलं नाम गुण गुणिते भाज्ये क्षेपाप्ये हारहृते च
लब्धं तथा च प्रकृते गुणः शून्यं तेन भाज्ये गुणिते शून्यमेव भवति तत्स्थितक्षेपयुते हरभक्ते येयं क्षेप एव हरेण भक्तो
भवति तच्च फलं लब्धिरित्युपपन्नं अथ नानाप्रकारेण या गुणाप्तिः स यत्र यर्थस्तत्र वृहे हृतादिना स्वहरेण युक्ते
नभवेतां बहुधा गुणाप्ती ७ वा शब्दस्य पूर्वोक्तविकल्पः विस्तथा पूर्वागतेगुणाप्तीते इष्टेन हे न विहिष्टेन गुणितौ
भ्यां स्वस्वहराभ्यां हरभाज्यरूपाभ्यां युते गुणाप्ती अनेकधा भवेतां अस्योदाहरणस्य याप्तिः पूर्वमेव दर्शिता अत्रोपप
त्तिः क्षेपफलवद्भ्यां गुणे यज्जातं राशियुग्मं तस्यैव लब्धिगुणरूपत्वमिति पूर्वमेवोक्तं तस्याप्यन्यैकहिद्भ्यादिगुणस्य तक्ष
णेन योगे कृते लब्धिगुणौ भवेतामित्युपपन्नं अथ स्थिरकुट्टके कारणस्त्वक्षेपे नेति क्षेपे तु रूपे यदि वा विशुद्धे स्यातां क्र
माद्ये गुणकारलब्धी अभिप्सितक्षेपविशुद्धिनिघ्ने स्वहारतष्टे भवतस्तयोस्ते ४ रूपेनामाद्ये कः कल्पितेविशुद्धौ वियो
जनीये ऋणरूपे सति यल्लब्धं तत् कमाद्गुणलब्धी स्यातां ते इष्टक्षेपविशुद्धिगुणिते सत्यौ तथा स्वहारतष्टे सत्यौ तयो
र्गुणलब्धी स्तः उदाहरणं प्राक्नोदाहरणस्य वा ठ भाज्यहारक्षेपस्सम्यासः भा ७ हा ५ क्षे १ मिथ इति वा ७ १ राशिद्वयं ३

आराभ्यां ७।११ तक्षणेन यद्वत्स्याते इमावेव जातौ लब्धिगुणौ ३ एताभिष्टक्षेपविशुद्धिनिघ्नौ कर्तव्यौ तत्र शान्तिन एवाभीष्ट
क्षेपः १ तेन गुणितौ ४०।३१ स्वतक्षणाभ्यां ७।११ तष्टौ जातौ लब्धीगुणौ ५।१ अथ क्षेपः १ जेतक्षणाच्छुद्धे इति क्षेपजौ ७।१ स्वा
तक्षणाभ्यां ७।११ शोधितौ जातौ रूपशुद्धौ समौ लब्धिगुणौ २।८ एतौ अभिष्टक्षेपेन १ गुणौ ४५।४० स्वतक्षणाभ्यां ७।११ त
ष्टौ शेषं लब्धिगुणौ ११।१० अथ यं नो चेल्लब्धिगुणौ ५।१ ऋणक्षेपत्वाद्धुतौ स्वतक्षणाभ्यां ७।११ शुद्धे ११।१० आतेन देर्य ११।१० 183
अथैतस्योपयोगं दर्शयति अस्यातिसूर्येऽस्याहे अथैतस्य ग्रहगणिते महानुपयोगोऽस्ति तं विशदयन्नाह कल्प्याथ शुद्धिरितिकं 2006
ल्प्याथ शुद्धिर्विकलावशेषं षष्टिश्च भाज्यः कुदिनानि हारः तज्जं फलं स्युर्विकला गुणस्तु लिप्ताग्रमस्माच्च कला लवाग्रं ॥
१७॥ एवं तदूर्ध्वं च तथाधिमावमाग्रकाभ्यां दिवसा रविन्द्वोः कलावशेषं पलाग्र शुद्धिः कल्प्या भाज्यः षष्टिः कुदिनानि
हारः एवं चयेण भाज्यहारक्षेपात्मकेन प्रागुद्दिष्टकविधिना कुट्टकः कार्यः ननु चात्र क्षेपो नोक्तः कथं तर्हि कुट्टकः स्यादिति ३
कः स्यादिति कुरतत्कलितनदिपफलिका वरस्य पिण्ड्य अल्पं तेयत शुद्धिर्नाम ऋणगतक्षेप इति प्राग्रूपितत्वात् ९१
अपवर्त्य शुद्धिः सक्षेपरवा साध्यास्ततो गुणाप्ती आनेपेन यगुणस्तु लिप्ताग्रं नाम कलाशेषं लब्धिस्तु विकलाफलानी
त्यर्थः अथो कलाशेषं शुद्धिः कल्प्या त्रिंशन्मितो भाज्यः कुदिनानि हारः तज्जं फलं लवा गुणस्तु राशिशेषं तदेव शुद्धिः द्वा
दशमितो भाज्यः कुदिनानि हरस्तज्जं फलं राशयः गुणस्तु भगणशेषं तदव शुद्धिः कल्प्या भगणाः भाज्यः कुदिनानि हरः तज्जं फलं
भगणाः गणो द्युगण इत्यादि एवं तदूर्ध्वं च तथाधिमासा इति एवमनेन प्रकारेणाधिमासावमशेषाभ्यां पुष्पवन्तोः सूर्याचं
द्रमसोर्दिवसाः साध्याः यथा कल्प्याधिमासाः भाज्यः रविदिनानि हरः अधिमासशेषं शुद्धिः तज्जं फलं गताधिमासाः
गणस्तु गतरविदिनानि एवं कल्प्यावमानि भाज्यः कल्प्यचंद्रदिनानि हारः अवमशेषं शुद्धिः तज्जं फलं गतावमानि गुण
स्तु गतचंद्रदिनानि स्युरित्यर्थः अत्रोदाहरणार्थं कल्पदिने कल्पितभूदिनानि २९११ चंद्रदिनानि २९१९ कल्पितरविदिनानि
२८८० रविभगणाः ८ चंद्रभगणाः १०४ अवमानि ७ अधिमासाः ३ अत्र कल्पदिने सौर चतुष्टयवर्षे ४ गते वैशाख

नुः कूलनी पायांभौमे कथितकल्पगतोर्कसमागण इत्यादिनातगणः साध्यते यथा कल्पगतोर्कसमागणः ४२ त्रिगुणः ८६ गतमास
युतः ८९ रवौग्निगुणः १८७० गततिथिभिर्युतः १८७२ एथक् अधिमासः ३ गुणः ८४९ अस्माद्रविदिनाप्त २८०० नाधिमासैर्दिनी कृ
तैः ३० सहितो जातश्चांद्रोहर्गणो गे १५०२ अधिमासशेषं च १५३५ अथ चांद्राहर्गणोपहिनावम ७ संगुणा ७०५९ विधुदिना १९५१
मगतावमानि २३ अवमशेषं च अथावमदिनैः २३ चांद्राहर्गणो रहितः जातो रविमध्यमसावनोहर्गणः १४७९ अस्मात् द्युचरचक्र
इत्यादिना जातो भगणादिः रविः ४।०।१७ ४८।२८ विकलाशेषं ७७०४ कुरक्षार्थमासः भा १० ता ४४ क्षे २८४ प्राग्वद् ॥ ०
शियुग्म ८५२२८४३४६६ भाज्यहाराभ्यां १०१४८७ नष्टशेषं जातो षड्गुणकरर्त्त लब्धि गुणा २१५९ क्षेपजे तक्षणौ कुट्टकस्तु
तक्षणभ्यां शुद्धौ जातौ गुणो ८१४७८ वियोगजौ अथ द्विकच्छेदघ्नहाराभ्यां २०१२७ युतौ जातौ ७२८१३९२ यः गुणः से
बशुद्धिः भाज्यो हारश्च षड्गुणरपवर्त्तिता जाता ६ हा २३२१०४८७ अभ्योन्यवल्ली ०४८ राशिद्वयं ३५५१३३८७२ स्वतहार
भ्यां १०१४८७ नष्टशेषे लब्धिगुणौ लब्धिगुणौ ३१२५९ योगजे तक्षणाच्छुद्धे इति त क्षणाभ्यां १०१४८७ शुद्धौ ४।२२८ च
तुर्गणस्वहाराभ्यां ४०१९४८ युतो लब्धिमिताः कलाः ४४ गुणो २२५११ लवघ्नसे २३२ वशुद्धिः भूदिनात्रिंशत्ताज्यत्र योपि
षड्गुणापवर्त्तिता भा १ हा ४८७ क्षे ३५१ वल्ली ०२७ राशिद्वयं ७२२१७०३५५ स्वहारत ० २।२१७ विषमवार्द्धिता स्वतक्ष
णाभ्यां ५।४८७ शोधितौ जातौ लब्धिगुणौ २ ३।२२० क्षेपजे तक्षणादिति तक्षणात् ५ ४८७ शुद्धौ जातौ २।१२५७ इष्टत्रिंत
येन गुणितस्वहारे २५।१७८५ युतौ लब्धिम ३५१ मिता भागाः ७ गुणो राशिशेषं अभाग्यपूर्ववत् अत्रोपपत्तिः द्युच
रचक्रहतो दिनसंचयस्त्यादिना ग्रहसाधना यदृच्छात्तदेगणादभगणाहतात्कुदिनभक्तात्फलं भगणाः शेषं द्वादश
भिः संगुण्य भदिनैर्भज्यते तत्र लब्धं राशयः शेषं त्रिंशता संगुण्य कुदिनैर्लब्धं भागाः तच्छेषं षष्ट्या संगुण्य कुदिनैर्ल
ब्धं कलाः शेषं षष्ट्या संगुण्य कुदिनैराप्ता विकलास्तत्र यच्छेषं तद्विकलावशेषं जातमासीत् अस्मादेव विकलाकला
वशेषयोस्तानापेक्षायां इदमेव कुट्टकक्षेपः कल्पितः यत पूर्वाभाज्यराजकेन भागे हीयमाणो विकलाशेषमवशिष्यते त २९

तदधिक मुखरितमासीद्विसनीतास्मिन्भाज्याद्विशुद्धे भाज्ये हि भागतरणानिःशेषो भविष्यतीति अत उक्तं कल्प्याथ शुद्धिरि
ति अथ येन कलावशेषेण षष्टिः पूर्वं गुणितासीदिदानीं तस्य स्पष्टतां नेतुं ज्ञानार्थं पूर्ववत्यात् षष्टिर्गुण्यो भूसावनानि वैलो
म्येन भाज्यः कल्पितः तत्र भाजकत्वं कुदिनानामेवातउक्तं षष्टिश्च भाज्यः कुदिनानि हारः एवं भाज्यहारक्षेपेभ्यः सिद्धः कुट्ट
कविधिना यो गुणः स उत्पद्यते तेन तदेव कलाशेषं स्यात् यतः पूर्वं कलाशेषेण षष्टिर्गुणितासीत् अत्र या लब्धिः सा ना सा विक
लाभवंति यः पूर्वं कलाशेषं गुणितानां याः षष्टेः कुदिनैर्भागविकलास्यून तद्रउक्तं तज्ञेफलं स्युर्विकलाः गुणस्तु लिप्ताश्च
मिति अथ यमेवाग्रेनियोजनियमित्यनयर्वा अपसंश्लिष्टकुट्टकार्थं स्वेच्छेतरेतेनाह एकाहरं इति एको हरश्चेद्गुणकौ वि
भिन्नौ तदा गुणैक्यं परिकल्प्य भाज्यं अग्रैक्यमग्रं कृत उक्तवद्यः संश्लिष्टसंज्ञः स्फुटकुट्टकोसौ एको यदा हरः परं गु
णकौ विभिन्नौ तदा विभिन्नौ तयोर्गुणकयोरैक्यं भाज्यं कल्प्यं अग्रैक्यं क्षेपं कल्प्य स यानुक्तो कुट्टकगतो यो ध्रुव शु
द्धिकल्पेस्यर्थः अथोक्तवत्कुट्टके सतेसानि संश्लिष्टसंज्ञः स्फुटकुट्टकः भवेत् संश्लेषो योगः तत्संबद्धः कुट्टकः इति नाम गु
णावशेषयोगेन साधिते स्यर्थः गुणकाभ्यामग्राभ्यां च भाज्यक्षेपौ भवति पश्चात्कुट्टकविधिना गुणकं मानयेत् अत्रोदाहरणं
पंचघ्नः इति स्पष्टोर्थः पंचघ्नराशिर्विहृतस्त्रिषष्ट्या सप्तावशेषोथ स एव राशिः दशाहतस्याद्विहृतस्त्रिषष्ट्या चतुर्दशा
ग्रो वद राशिमानं २० न्यासः गुणः ५ हारः ६३ क्षे ७ तथा च गु १० हार ६३ क्षे १४ गुणकयोरैक्यं १५ जातो भाज्यः अग्रैक्यं
क्षेपः २१ हरस्तु स एव ६३ अथ पुनः कुट्टकार्थं न्यासः भा १५ हा ६३ क्षे २१ त्रयोपि त्रिभिरपवर्त्तिता भा ५ हा २१ क्षे ७
अत्र वल्ली ० ४ जातौ राशी ७।२८ भाज्यहाराभ्यां तष्टौ २।७ स्वतक्षणाभ्यां ५।२१ विशोधितौ जातौ वियोगजौ ३।१४ अथ प्रती
त्यर्थं भाज्यः ५ गुणकेन १४ गुणितः ७० हारेण ६३ भक्तः शेषं ७ पुनः राशिः १४ दशाहतः १४० त्रिषष्ट्या भक्तः शेषं १४ अत्रो
पपत्तिः कुट्टके हि गुणको ज्ञातः एवमेते तु भाज्यो ज्ञाततान सखालाप द्वयेपि तुल्यः एकं मितः कल्प्यः तयोज्ञोतगुणा
भ्यां गुणितयोर्योगो भाज्यो भवति अथैक गुणतदेव स्यात् इत्युक्त्वा गुणेकामे भाज्यः कल्पितः अग्रैक्यं च क्षेपो भवति

सचक्रणाक्षेपो यथेनोवशेषत्वेनाधिकृत्वा न्यासाक्षो ऽप्यतेशेषं स्पष्टमित्युपपन्नं ॥ इति श्री पं॰ नारायणपंडितविरचिते
गणितकौमुद्यां ... ॥ अथांकपाशव्यवहारं व्याख्यास्यामः तत्र तदुपक्रमत्वात् प्रथेति पाशप्रस्ता-
रप्रथनविशेषदर्शनगोचरेषु ऽंकः संख्यासिध्यर्थं सूत्रं वृत्तेनाह स्थानांतमिति स्थानांतमेकादिचयांकघातः संख्या
विभेदानियतैः स्युरंकैः भक्तोंकमित्यांकसमासनिघ्नः स्थानेषु युक्तो मितिसंयुतिस्स्यात् १ स्थानांते स्थानपर्यंतं मेकादिच
येनाद्यादिचयं येकांस्तेषांघातो नियतैः प्रमाणोक्तैर्नियमोक्तैरितियावत् अंकैः प्रमाणभेदाः स्युः स एकादिचयांकघा
तः यः प्रागानितः सोंकसमासनिघ्नः अंकानां यावत्स्थानस्थानां समासएवं एव्यं तद्गुणः अंकमित्या संख्याभेदेनभक्तः
पृथक्स्थानेषु युक्तः सदृशमितिर्भाजितयोगः स्यात् उदाहरणं द्विकाष्टकाभ्यामिति द्विकाष्टकाभ्यांत्रिनवाष्टकैर्वानिर
तरंषष्ठाद्विनवावसानैः संख्याविभेदाकति संभवंति तत्संख्यैक्यानि पृथग्वदाशु २ द्विकं चाष्टकं चताभ्यां तथात्रि
नवाष्टकैर्निरंतरं अंकषष्ठित्ते यथास्यात्तथाद्विनवांतैः एवमुद्देशत्रयोद्दिष्टेरंकैः संख्याभेदाः कतिस्युस्तासां
ऐक्यं पृथक् पृथक्साधं न्यासः २।८ अत्र स्थानद्वयं तस्मात्तदेकादिचयांकघातः १।२ एतद्घातः २ एवं जातौ संख्याभेदौ अथमी
स्यात्प्रमाणाघातं षट्कं तोद्वयादिनाभेदद्वयं स्पष्टतः २८ अथसंख्याभेदौ २ अंकः २।८ समासेन योगेन १० निघ्नौ २० स्थानक
१ मित्यात् २ भक्तं १० स्थानांतरत्वेन योगार्थं न्यासः १ योगे जातं संख्यैक्यं ११० द्वितीयोदाहरणे न्यासः ३।९।८ अत्र स्थानत्रय
मस्त्रितः एकादिचयांकाः १।२।३ एषांघातः ६ अयमेवघातः ६ अंकः ३।९।८ समासेन २० हतः २० अंकमित्या ३
भक्तः ४० अयमेव स्थानत्रयेयुतस्तदर्थं न्यासः ४०४० योगे जातं संख्यैक्यं ४४४० तृतीयोदाहरणे न्यासः २।
३।४।५।६।७।८।९ अत्र स्थानमेकादिचयांकाः १।२।३।४।५।६।७।८ एषांघतो जातः प्रस्तारसंख्याभेदः ४०३२० अयम
समासमासेन निघ्न ७२५८०० अंकमित्या ८ भक्तफलं २२६८०० जातो संख्याभेदः एषां योगार्थं न्यासः २२६८०० यथा
स्थानांतरेण योगे जातं संख्यैक्यं २४३९९९९७५३२०० अत्रोपपत्तिः अत्रएकादितएकचयेन स्था ९२

नपिनानामंकानां पूर्वोक्तरीतेरंकेषां नानारूपेणोद्दिष्टानां नासंख्याभेदाः भवंति यतएकस्य स्थानस्य स्थानके भे
द एक एकद्वयोर्द्वौ त्रयाणां षट् एवंनवानां नामां न्यासः १।२।३।४।५।६।७।८।९ एषांघाताः संख्याभेदाः १।२।६।२४।१२०।७२०।५०४०।४०३२०।
३६२८८० एवं संख्याभेदस्तानेसंति संख्यैक्यस्तानार्थमनुपातः यदिस्थानकमित्यास्थानकयोगो लभ्यते तर्हि संख्याभेदेण ल
क्षितेनैकादिचयांकघातेन मित्यैकादिचयांकघातः स्थानकयोगेन गुणितः स्थानांतरत्वेन योजितः सन्संख्यैक्यं भ
वतियथास्मिन्नुदाहरणे द्विनिये त्रिषष्ठाष्टमितानि त्रीणिस्थानानि ३।९।८ अत्र एकादिस्थानत्रयस्य १।२।३ घातेन जाता
संख्याभेदाः ६ अथतत्स्थानानां न्यस्यात्यपाशान्तरतनइति पूर्वोक्तप्रकारप्रस्तारक्रमेण क्रमोत्क्रमस्थापनयाजनाः ॥
३९८ संख्याभेदाः षट् अत्र स्थानभेदाः षट् ६ स्थानयोगेन २० गुणिना १२० स्थानकमित्या ३ भक्ताः फलमेकैकश्रेणियो
८९३ गः ४० अथश्रेणीनां स्थानांतरत्वेन स्थितत्वात्तद्यैव योगार्थं न्यासः ४० ४० ४० योगे जातं ४४४० एतदेवसंख्यैक्यमि
८३९ त्युपपन्नं अथोदाहरणांतरमाह पाशांकुशाहीति पाशांकुशाहीडमरूकपालनृत्यैः खट्वांगशक्तिशरचापयुतै
९३८ र्भवेति अन्यान्यहस्तकलितैः कतिमूर्त्तिभेदाः शंभोर्हरेरिवगदारिसरोजशंखैः ३ पाशोनागपाशादिः अंकुशः प्रसि
३८९
९८३
द्धः अहिः सर्पः डमरुः प्रसिद्धः कपालं ब्रह्मशिरः शूलं प्र॰ खट्वांगं कस्यचिदंगस्य पृष्ठस्थानीयमस्थि अथसंख्यावं
यवकाष्ठमित्यपि केचित्तदसत् शक्तिः प्रसिद्धा शरो वाणः चापंधनुः इत्येतानि शिवस्य दशायुधानि तैरन्योन्यमितरेतर
हस्तकलितैर्धृतैः सद्भिः शंभोः कतिमूर्त्तिभेदा भवंति तद्वद् पाशांकुशादिषु क्रमेण दक्षिणहस्तात्सृष्टिक्रमेण
कलितायुधैः शंभोरेकोभेदः अथ तैरेववामाद्हस्तोद्धृतैर्द्वितीयोभेदः एवंदशभिरायुधैः क्रमेणोत्क्रमेणनामसृष्टि
संहारमार्गाभ्यां धृतैः षड्कतिमूर्त्तिभेदाः स्युः भवेयुरित्यर्थः अथेदंलघूदाहरणं स्पष्टीकर्तुमाह हरेरिवेति
हरेर्विष्णोः गदाशंखौ प्रसिद्धौ अरिश्चक्रं अराः संत्यस्येति अरिः सरसिजातं सरोजं पद्मं एतैश्चतुर्भिरायुधैः क्रमो
त्क्रमेणधृतैः विष्णोरिवेत्युपमा अस्यकेशवादि चतुर्विंशतिभेदाः पुराणादौ प्रसिद्धाः एवमत्र स्थानानि १० तस्मादेक

1817
2006
93

दिचयांकाः १।२।३।४।५।६।७।८।९।१० एषां गुणने जाताः शंभोर्मूर्तिप्रस्तारभेदाः ३६२८८०० यावत्स्थानानीत्युक्ते हरेरपि स्थाना
नि ४ स्थानानि मेकादिचयांकाः १।२।३।४ एषां घातो जाता हेर्मूर्तिभेदाः २४ अथात्र भ्रांतिभाजां प्रतीत्यर्थं प्रस्तारक्रमो विधि
यते तत्र प्रथमं केशवादिमूर्तीनां आयुधक्रमः तत्र नारायणादिमूर्तीनां प्रसरोप्य सगदाशंखनां प्रस्तारः ॥ अत्रापि पूर्व
पूर्वमाद्यापत्तः प्रस्तारक्रमः [१।२।३।४ / शं च ग पा] ननु चतुर्णामायुधानां चतुर्विंशतिभेदाः पुराणादिप्रमाण्यत पृथक् २ केश
वादीनाम निर्देशेन समुचिता तेषामसंगतिः एवमनेन प्रकारेणायुतशः शंभोर्मूर्तिभेदानां पुराणादिषु नुक्तत्वान्न मूर्तिभे
दाः संतीति किमित्यत्र निघामकं इति चेद् तत्रात् श्रुतिरेव प्रमाणेन वेदानां देवप्रतिपादकत्वात् तथा च श्रुतिः ॥ सहस्राणि सह
स्रशो ये रुद्रा अधि भूम्यामिति तथा च सहस्रबाधात्वोस्त्वव हेतयन इति सर्वं समुचितं अथ विशेषमाह यावदिति यावत्
स्थानेषु तुल्यांकास्तत्तदैक्यपृथक्कृतैः ॥ प्राग्भेदा विहृता भेदास्तत्संख्यैः स च पूर्ववत् ॥ यावत्स्थानेषु तुल्यांकाः प्रभ
वंति तावत्सु कृतेस्तत्तदेकादि चयांकाघाता तान्य कै भेदास्तत्स्थानांकोत्पन्नाः विभाज्यास्तत्र लब्धा भेदाः भवंति संख्येयः
प्राग्वत् ज्ञेयाः ॥ अत्रोदाहरणं द्विद्वेकभूपरिमितैरिति स्पष्टोर्थः द्विद्वेकभूपरिमितैः कति संख्यकास्युस्ता सां युतिं च ग
णकाशु मम वक्ष्व ॥ अंभोधिकुम्भिशरभूतशरैस्तथांकैश्चेदंकपाशविधियुक्तिविशारदोसि ॥ न्यासः २२११ अत्र स्थाना
नि ४ अतः एकादि चयांकाः १।२।३।४ एषां घातो जाताः प्राग्भेदाः २४ अथ यावत्स्थानेषु तुल्यांका इत्युक्ते स्थानद्वये तु
ल्यांकाः संति अत एकादि चयांकाः १।२ घातः अथापरत्रापि स्थानद्वये तुल्यांका अत एकादि चयांकाः १।२ घातः २ एवं
द्विधा भेदौ २।२ आभ्यां प्राग्भेदा एते २४ क्रमेण भाज्यास्तत्र प्रथम भेदेन भजने लब्धं १२ एतद्द्वितीयभेदेन भक्तं
सा लब्धा भेदाः ६ एतेंकसमासेन ६ निघ्नाः ३६ स्थानांकमित्या ४ भक्ताः फलं ९ चतुर्षु स्थानेषु स्थानां
तरत्वेन योजिते संजाते संख्यैक्यं ९९९९ अथ भेदप्रस्तारः ॥ अथ द्वितीयोदाहरणे न्यासः ४८५५१ अत्रापि

२३

शं च केश प ग	प ग नारा शं च	ग [illegible] माध च शं	[illegible]	प [illegible] वि म च	शं प म च ग	ग [illegible] प	शं [illegible] ग प	[illegible]	[illegible]	प प प शं ग	शं ग हृ प च
शं प सं ग च	च ग वा प शं	शं ग प्र च प	ग शं अ प [illegible]	प शं पु च ग	ग शं अ प च	प ग [illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	च प ह शं ग	ग प कृ शं च
नारायण	पद्मनाभ	उपेंद्र	अच्युत	विष्णु	माधव	नृसिंह	पुरुषोत्तम	[illegible]	[illegible]	[illegible]	जनार्दन
पग चशं	पचग शं	गच पशं	पचग शं	[illegible]	चशंप ग	पगशं च	पशंग च	गशं पच	गच शंप	चगशं प	चशंग प
कृष्ण	हरी	वासुदेव	हृषीकेश	संकर्षण	वामन	गोविंद	मधुसूदन	प्रद्युम्न	श्रीधर	दामोदर	केशव
गप चशं	चप गशं	चग पशं	चप शंग	शंप चग	शंच पग	गपच शं	शंप गच	शंगप च	चगशं प	शंगच प	शंचग प

स्थानपंचके भेदाः [illegible] त्रेका दिचयांकाः १।२।३।४।५ एषां घातः १२० जाताः संख्या भेदाः १२० अत्र स्थानत्रये षु तुल्यांकाः संते ऽतस्तेषां स्थानमित्यादिना भेदाः ६ ऐर्विहृता जाताः भेदाः २० एतेंकसमासे

न ७ निघ्नाः १४० अंकमित्या ५ भक्ताः फलं १०८ स्थानपंचके स्थानांतरत्वेन | १०८ १०८ १०८ १०८ १०८ | युतं जातं संख्यैक्यं ११९९९८८
प्रस्तारे तत्स्थानि च अत्रोपपत्तिः तत्र भिन्नजातीयांकपंक्तौ बहु भेदाः संति तथा तुल्यजातीयांकपंक्तौ स्व
ल्पा भेदाः भवंति यथा चतुर्णां तुल्यांकानां पंक्तौ यथा ११११ एक एव भेदः तस्याः २।२।२।२ प्रस्तारेप्येक ए
व भेदः यत्र प्रस्तारविधौ क्रमोत्क्रमस्थापने न स एवाद्यो पश्चाच्च स्थाप्यते एवमंकसमादिषु पंक्तौ तत्तद्भेद

184/2006

दिचयांकाः १।२।३।४।५।६।७।८।९।१० एषां गुणनं जाताः शंभोर्मूर्तिप्रस्तारभेदाः ३६२८८०० यावत्स्थानानीत्युक्ते हरेरपि स्थाना
नि ४ स्थानानामेकादिचयांकाः १।२।३।४ एषां घातो जाता हरेर्मूर्तिभेदाः २४ अथात्र भ्रांतिभाजां प्रतीत्यर्थं प्रस्तारक्रमो विधि
येन तत्र प्रथमं केशवादिमूर्तीनां आयुधक्रमः तत्र नारायणादिमूर्तीनां प्रस्तारोपलब्धगदाशंखानां प्रस्तारः ॥ प्रत्रापि प्रस्य
स्यमाद्या मतत प्रस्तारक्रम [१ २ ३ ४ / प चं गं शं] ननु चतुर्णामायुधानां चतुर्विंशतिभेदाः पुराणादिप्रमाण्यतः पृथक् २ केश
वादीनामनिर्देशेन समुचिता एवं भवंति एवमनेन प्रकारेण युतशः शंभोर्मूर्तिभेदानां पुराणादिष्वनुक्तत्वान्न मूर्तिभे
दाः संतीति किमित्यत्रानियामकं इति चेद् तत्रात्र श्रुतिरेव प्रमाणेन रुद्राणां देवप्रतिपादकत्वात्तथा च श्रुतिः ॥ सहस्राणि सह
स्रशो ये रुद्रा अधि भूम्यामिति तथा च सहस्रबाधा तद्योस्त्वदेनयन्न इति सर्वं समञ्जसं । अथ विशेषमाह यावदिति यावत्
स्थानेषु तुल्यांकास्तत्र देवैः पृथक् स्तैः ॥ प्राग्भेदा वितता भेदास्ते संख्या च पूर्ववत् ॥ यावत्स्थानेषु तुल्यांकाः प्रभ
वंति तावत्सु रूपैः स्तन्येरेकादिचयांकाः घातात्मकैर्भेदाः उक्तस्थानोक्तास्त्राः विभाज्यास्तत्र लब्धं भेदाः भवंति संख्या
प्रागुक्तं येः ॥ अत्रोदाहरणं द्विद्वेकभूपरिमितैः इति स्पष्टोऽर्थः । द्विद्व्येकभूपरिमितैः कति संख्यकाः स्युस्तासां युतिं वग
णकाशु मम वक्ष्व ॥ अंभोधिकुभिः शरभूनशरैः स्तथांकैः ओदं रूपास विधि युक्ति विशारदोसि । न्यासः २२११ अत्र स्थाना
नि ४ अतः एकादिचयांकाः १।२।३।४ एषां घातो जाताः प्राग्भेदाः २४ अथ यावत्स्थानेषु तुल्यांकाः इत्युक्ते स्थानद्वये तु
ल्यांकाः संति अतएकादिचयांकाः १।२ घातः अथापरत्रापि स्थानद्वये तुल्यांकाः अतएकादिचयांकाः १।२ घातः २ एवं
द्विधा भेदौ २।२ आभ्यां प्राग्भेदाः एते २४ क्रमेण भाज्यास्तत्र प्रथमभेदेन भजने लब्धं १२ एतद्द्वितीयभेदेन भक्तं
सल्लब्धा भेदाः ६ एतेषां समासेन ६ निघ्नाः ३३ स्थानांकमित्या ४ भक्ताः फलं ९ चतुर्षु स्थानेषु स्थानो
नरत्वेन योजितं संजातं संख्यैक्यं ९९९९ अथ भेदप्रस्तारः ॥ अथ द्वितीयोदाहरणे न्यासः ४८५५१ अत्रापि

शं. च. / केश. / प. ग.	प. ग. / नारा. / शं. च.	ग. प. / माध / च. शं.	ग. प. / गो. / शं. च.	प. शं. / वि. / ग. च.	शं. प. / म. / च. ग.	ग. च. / त्रि. / प. शं.	शं. च. / वा. / ग. प.	च. ग. / श्री. / प. शं.	च. प. / हृ. / ग. शं.	प. च. / प. / शं. ग.	शं. ग. / दा. / प. च.
शं. प. / सं. / ग. च.	च. ग. / वा. / प. शं.	शं. ग. / प्र. / च. प.	ग. शं. / अ. / च. प.	प. शं. / पु. / च. ग.	ग. शं. / अ. / प. च.	प. ग. / नृ. / शं. च.	प. च. / अ. / ग. शं.	च. शं. / ज. / प. ग.	ग. च. / उ. / शं. प.	च. प. / ह. / शं. ग.	ग. प. / कृ. / शं. च.
नारायण	पद्मनाभ	उपेंद्र	अच्युत	विष्णु	माधव	नृसिंह	पुरुषोत्तम	अनिरुद्ध	त्रिविक्रम	अधोक्षज	जनार्दन
पग चश	प-ग श	ग-च पश	प-चग श	पश-च ग	चशप ग	पगश च	पशग च	गश प-च	ग-च शप	चगश प	चशग प
कृष्ण	हरी	वासुदेव	हृषीकेश	संकर्षण	वामन	गोविंद	मधुसूदन	प्रद्युम्न	श्रीधर	दामोदर	केशव
गप चश	चप गश	चग पश	चप शंग	शंप चग	शं-च पग	गप-च श	शंप गच	शंगप च	चगशं प	शंगच प	शंचग प

स्थानपंचके भेदाय कवसाधना ।।।।।
२२१११ / २१११२ / ११२२२ / २२२२१ / २२२२१ / १२२१२ / ९९९९९
यथा ऐकादिचयांकाः १।२।३।४।५ एषां घातः १२० जाताः संख्या भेदाः १२० अत्र स्थानत्रये तुल्यांकास्तेनैतेषां स्थानमित्यादिना भेदाः ६ एभिर्विहृताः जाताः भेदाः २० एतेषां समासे

न ३३ निघ्नाः १४० अंकमित्या ४ भक्ताः फलं १०८ स्थानपंचके स्थानांतरत्वेन १०८ / १०८ / १०८ / १०८ / १०८ युतं जातं संख्यैक्यं ११९९९८८
प्रस्तारे रूपाणि च अत्रोपपत्तिः तत्र भिन्नजातीयांकपंक्तौ बहुभेदाः संति तथा तुल्यजातीयांकपंक्तौ स्व
ल्पा भेदाः भवंति यथा चतुर्षु तुल्यांकेषु पंक्तौ अस्या ११११ एक एव भेदः त स्याः २।२।२।२ प्रस्याः अप्येक ए
व भेदः पत्र प्रस्तारविधौ क्रमोत्क्रमस्थापनेन सत्एवादौ पश्चाच्च स्थाप्यते एवमद्रूसमादि पंक्तौ तत्तद्

53

184 / 2006

५५

दाहृयगुणश्चास्तिणोवधेनस्थानकोत्य-ञाभेदायरिभाज्यंतेतर्हि अष्टादिसमांकपंक्तिभेदाःस्युस्तेतोवंहारैःपृथग्भज

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११
४८५५५	८४५५५	५४८५५	५८४५५	५५४८५	५५८४५	५५५४८	५५५८४	४५८५५	५५४५५	५४५८५

१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
५८५४५	५५४८५	५५८५४	४५५८५	८५५४५	४५५५८	५८८५५	४५५५८	८५५५४

जेअपवाहारवधेनभजनेफलंतुल्यमेवतुपृष्टं तद्दानुमनियतो

करैस्तुल्यैश्च करणसूत्रंरत्तेनात स्थानांतमिति स्थानांतमेकापचितोतिमोकपंतोसमांकेश्चमितेप्रभेदाः स्था
नांतस्थानांतपर्यंणाकापचितोतिमांकघातः भेदाकेकस्तुनांतिमश्चरमानवकलक्षणायथातेकाश्चएकापचितांत्ति
मास्तथांघातोन्योन्यगुणनंहतिप्रभेदामानभेदास्युरित्यर्थः प्रथमसमांकैरतुल्यांकैःपरिमध्येकाचित्सदृसः पुनरु
क्तोनस्थानदेवमर्थः उदाहरणमनुष्टुभात स्थानेषु स्थानषट्कस्थितैरंकैरन्योन्यरचनवर्जितैः कतिसंख्याविभेदाः
स्युयदिवेत्सिनिगद्यतां ५ ७ परस्परंस्थानवर्जितैवद्स्थानस्थैकैश्चिदरनियतैः कतिभेदास्युस्तन्निगद्यतां
कथ्यतांयदिजानासियथावोतिमांकोनवमितः कमः परेस्थानपर्यंतमेकैकापचितः २।८।७।६।५।४एषांघातोजा
तासंख्यांभेदाः१०८०अत्रोपपत्तिस्तुपूर्वसूत्रेनुपातेनैव अथानियतानांकयोगेकरणसूत्रंदिर्वृत्तेनाह निरेकमि
ति नवान्वितेन निरेकमंकैक्यमिदंनिरेकस्थानांतमेकापचितंविभक्तं रूपादिभिस्तन्निहतेसमास्युः संख्याविभेदानियतेंकयोगे ५ नवान्वितस्थानकसंख्यकायाहीनेंकयोगेकथितंतदेवेद्यं संक्षिप्तमुक्तंपृथुग्भयेननानंता
स्तिपस्माद्गणितार्णवस्यसंकेसंपृष्ठांकयुतिर्निरेका कार्यैयंनिरेकस्थानांतेयावत्निरेकस्थानमंतेयस्यतदुदाहरणेयावत्स्थानांतमुपदिष्टानितत्रैकस्थानहीनपर्यंतंएकापचितएवेकांकहीनंयथास्यात्तथा----

दंरूपादिभिरेकादिश्चादिभिर्विभक्तंकार्यंरूपादयोधोत्तरतयास्थाप्यइत्यर्थः एवंकृतेयन्नवलितंतन्निहतेगुणनसमास्युसं
भेदास्युःपरमंकयोगेनियतेसतिनियमोद्दिष्टेसतीत्यर्थः अथांकयोगस्यनियततया तत्तद्वेति नवयुक्तायास्थानकसंख्या
तस्यासंकाशाद्धनांकयोगेकथितमिदं।बोध्यं।यथावक्ष्यमाणोदाहरणेस्थानपंचकमुद्दिष्टमस्तितन्नवभिरन्वितंसप्तनु
र्दशभवंति अथोद्दिष्टांकयोगस्तुत्रयोदशमितः एवमादिकंसर्वस्थानत्रैवेरमुक्तमित्यर्थः एवंशपुताभयेनग्रंथबाहुल्या
तंक्षिप्तमस्माभिरुक्तंयस्मातकारणाद्गणितार्णवेनोनास्तिपरंतकेनारायणभट्टैः गणितमितिनामकोग्रंथव्याख्यातमप्ययगणितस्यशास्त्रस्य आगणितविक्रमविच्छास्त्रिविक्रमश्चेतिनामेव १ अत्रोदाहरणमनुष्टुप् पंचस्थानस्थि ।११।
तैरंकैरिति पंचस्थानस्थितैरंकैर्यद्वायोगस्त्रयोदश कतिभेदाभवेत्संख्यायदिवेत्सिनिगद्यतां ७ न्यासः पंचस्था २००६
नस्थितैः सन्नियतयोगोनामयेनांयोगःत्रयोदशमितिः तदासंख्याकतिभेदाभवेत्तन्निगद्यतांन्यासः अत्रोद्दि
ष्टयोगे १३ अयंनिरेकः १२ अस्मादेकापचयेनन्यासः १२।११।१०।९ एषामशीभक्तानांरूपादयःछेदाः अंशाः ११८८०० छेदवधेन २४ भक्ताफलंसंख्याभेदाः ४९५ अथैकैकस्यभेदरूपस्ययोगत्रयोदशात्भवंतिउद्देशत्तानार्थं
विंयंतोपिदृशःप्रस्तारेणादर्शनेनेतेच ११११९।१११२८।१११३७।१११४६।१११५५।१११६४।१११७३।१११८२।१११९१।
२१११८।२११२७।२११३६।२११४५।२११५४।२११६३।२११७२।२११८१।२१२१७।२१३१६।२१४१५।इत्यादिकमोकमन्यासे
नभेदानांपचाशं भवंति अथांकपाशस्यदुर्बोधस्वमाहात्म्यमनुगुणोतररति नगुणानदरानरूतिर्नबंध
धः पृष्टस्तथापिदृष्टानां गवितिगणकबहूनांस्यात्तातोमंकपाशेस्मिन् १ अस्मिन्नंकपाशेदृष्टानांगवि
तगणकबहूनांतेषाप्यवश्यंपातः पतनंस्यादेवनपानामकथंचयद्यप्यत्रगुणादयोनपृष्टाः अथोपसंह
रन्लीलावतीग्रंथवर्णनघद्योतमनातिकांकपाशस्यइत्यादिकंभावर्णनंकरीथपरिस्थायतमेकांस्थामिति

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

येषांसुजातिगुणवर्गविभूषितांगीशुद्धाखिलव्यवहृतिःखलुकंठसक्ता लीलावतीहसरसोक्तिमुदाहरंतिते समाप्ता
षांसदैवसुखसंपदुपैतिवृद्धिं ॥ येषांखलुइतिनिश्चितंलीलावतिपाटीसुदंगोयीकंसक्ताभवतिते
षांसुखसंपत्सदैववृद्धिमुपैति येषामितिचेतुर्णांसुललीतलीभ्यासवतांपुंसांलीलावतीकंठलग्ना
सतीतत्त्वयत्नपरिणामेनबुद्धिविपाकेनपरिस्फुरंतीदैवंसुखंततःसतयवर्तमानायासंपत्सदैवसु
खसंपूतदेवभाग्यंशुभादष्टंराजेगौरवादिसुखममिनवरत्ननांऽऽदः संपद्धनसमृद्धिश्चैतत्रयम
पिवृद्धिंप्राप्नोतीत्यर्थः किंभूतासुजातीगुणवर्गभूषितांगीसुष्टुशोभनाजातिर्भागजातिप्रभा
जात्याद्याश्चगुणाःगुणकाः वर्गास्तत्रयनद्विभूषितंमंगमवयवदेशोयस्याःसातथाइत्यनेनसुअवय
वांसंग्रहः एतःपुनःकिंलक्षणाशुद्धासोपपत्तिकाः अखिलाःसर्वत्रोपयोगिनः व्यवहृ
तयोव्यवहाराःमिश्रकाद्यायस्यांसासरसोक्तिंअनेकशास्त्रैरावशंगोभाष्यादिगुणोक्तिंउदा
हरंतिकथयंतिनराणामित्यर्थः अथान्यपक्षे अन्वयस्तुएवंअथ